

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

О.В.Крюкова, В.О.Лефтеров, М.Ю.Рогозіна

**ПСИХОЛОГІЯ
В СХЕМАХ, ТАБЛИЦЯХ, КОМЕНТАРЯХ**

Навчальний посібник

(кредитно-модульний курс для студентів юридичних спеціальностей)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Донецьк 2009

ББК 88 я 73+74.00 я 73
УДК [159.9+37.013] (075.8)

*Гриф надано Міністерством
освіти і науки України
(лист від 5 травня 2010 р. №1/11-3741)*

Рецензенти:

Максименко С.Д. – академік АПН України, доктор психологічних наук, професор, директор інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України

Солодухова О.Г. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Слов'янського державного педагогічного університету

Психологія: в схемах, таблицях, коментарях [Текст] : кредитно-модульний курс для студентів юридичних спеціальностей/Крюкова О.В., Лефтеров В.О., Рогозіна М.Ю.; Донецький національний університет, кафедра психології. – Донецьк; ДонНУ, 2009. – 198 с.

Модульний курс «Психологія: в схемах, таблицях, коментарях» підготовлено згідно з вимогами освітнього стандарту до кредитно-модульної системи навчання. Курс містить лекції, тести і задачі до змістовних модулів. На сучасному рівні розглянуті питання темпераменту, характеру, здібностей, а також емоційно-вольової, пізнавальної та соціально-психологічної сфер особистості.

Для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, викладачів, а також усіх, хто цікавиться проблемами психології

УДК [159.9+37.013] (075.8)
ББК 88 я 73+74.00 я 73

© О.В.Крюкова, В.О.Лефтеров,
М.Ю.Рогозіна, 2009
© Донецький національний
університет, 2009

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Змістовний модуль 1	
Психологія як наука. Психологія особистості і діяльності	
Тема 1. ВСТУП ДО ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	
1.1. Проблеми, принципи, методи і структура сучасної психології.....	6
1.2. Історія психології. Основні парадигми наукової психології ХХ ст...	13
1.3. Психіка як предмет психології.....	19
1.4. Свідомість і несвідомі процеси	23
<i>Практична частина.....</i>	<i>25</i>
Тема 2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	
2.1. Поняття про особистість.....	34
2.2. Психологічна структура особистості.....	38
2.3. Деякі сучасні теорії особистості.....	39
2.4. Розвиток особистості.....	45
<i>Практична частина.....</i>	<i>47</i>
Тема 3. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ	
3.1. Темперамент.....	54
3.2. Характер.....	60
3.3. Здібності.....	67
<i>Практична частина.....</i>	<i>72</i>
Тема 4. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ	
4.1. Діяльність, поведінка, активність особистості.....	83
4.2. Психологічна структура діяльності.....	86
4.3. Індивідуальний стиль діяльності та професійна придатність.....	97
<i>Практична частина.....</i>	<i>102</i>
Тема 5. СПІЛКУВАННЯ	
5.1. Загальна характеристика процесу спілкування.....	111
5.2. Засоби спілкування.....	115
5.3. Ефективність спілкування.....	117
<i>Практична частина.....</i>	<i>123</i>
Змістовний модуль 2	
Пізнавальна і емоційно-вольова сфера особистості	
Тема 6. КОГНІТИВНІ ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ	
6.1. Відчуття.....	130
6.2. Сприймання.....	135
6.3. Пам'ять.....	139
6.4. Мислення.....	144
6.5. Мова.....	150
6.6. Уява.....	151
6.7. Увага.....	155

<i>Практична частина</i>	159
Тема 7 . ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ	
7.1. Емоції.....	172
7.2. Почуття.....	175
7.3. Емоційні стани.....	176
7.4. Воля. Вольові якості особистості.....	181
<i>Практична частина</i>	184
Список використаної і рекомендованої літератури.....	193

Передмова

Значення кредитно-модульного курсу «Психологія» для підготовки студентів юридичних спеціальностей пояснюється її місцем у системі людських знань. Психологія розкриває місце людини в соціальній групі, суспільстві, світі в цілому, задає основи розвитку індивідуальності, формування особистості, виховання активного громадянина.

Вивчення тем курсу є важливою складовою психологічної культури та фахового рівня майбутнього спеціаліста. Психологічна підготовка дає студентам цілісне уявлення про психічне життя людини, розвиток психіки в онтогенезі, соціальні чинники психічного розвитку; розкриває основні індивідуальні та соціально-психологічні особливості особистості, дозволяє компетентно аналізувати соціально-психологічні явища та процеси.

Спираючись на теоретичні знання, студент повинен опанувати наступними умінями і навичками: визначати основні завдання психології у розбудові сучасного українського суспільства; аналізувати психічні процеси, стани та властивості особистості; використовувати теорії особистості для аналізу її психологічної структури та психологічних особливостей; проводити аналіз процесу міжособистісної взаємодії; використовувати психологічні знання стосовно профілю своєї спеціальності.

Зміст кредитно-модульного курсу «Психологія» виконаний з урахуванням вимог кредитно-модульної системи навчання. Програма курсу містить: змістовний модуль 1. Психологія як наука. Психологія особистості і діяльності; змістовний модуль 2. Пізнавальна і емоційно-вольова сфера особистості.

Кожна з тем курсу складається з теоретичної і практичної частини. *Теоретична частина* містить опорний конспект лекції. В теоретичній частині на рівні сучасних знань розглянуті питання темпераменту, характеру, здібностей, емоційно-вольової, пізнавальної і соціально-психологічної сфер особистості. Схеми і таблиці, наведені в посібнику, оригінальні (авторські). *Практична частина* містить тестові завдання, задачі з курсу загальної і юридичної психології. Практична частина покликана сприяти формуванню у студентів практичних навичок із загальної і юридичної психології і містить приклади із слідчої діяльності, передбачаючи їх психологічний аналіз. У кінці посібника подається список рекомендованої літератури.

Включенню матеріалів в навчальний посібник передувало ретельний аналіз змісту підручників, авторами яких є О.Ф.Бондаренко, Ю.Б.Гіппенрейтер, В.М.Дружинін, Є.П.Ільїн, С.Д.Максименко, А.Г.Маклаков, Р.С.Немов, Є.І.Рогов, С.Л.Рубінштейн, Л.Д.Столяренко та ін.

Тема 1. ВСТУП ДО ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

1.1. ПРОБЛЕМИ, ПРИНЦИПИ, МЕТОДИ І СТРУКТУРА СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Слово “психологія” походить від двох грецьких слів: “psyche” - душа, “logos” - наука, вчення, тобто – “наука про душу”. **Психологія** – це наука про закономірності функціонування і розвитку психіки, що вивчає внутрішні структури і процеси, знання яких необхідне для пояснення поведінки і психологічних особливостей людини і груп людей.

У дослідженнях Л.С.Виготського, Б.Г.Ананьєва, С.Л.Рубінштейна, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, Б.Ф. Ломова, С.Д.Максименка, К.К.Платонова, М.Г.Ярошевського були закладені методологічні основи сучасної наукової психології. Узагальнюючи методологічні здобутки цих дослідників, можна виділити основні проблеми і принципи психології.

До основних **проблем наукової психології** відносять психофізіологічну, психосоціальну, психопраксичну, психогностичну проблему.

Таблиця 1.

Проблеми наукової психології

<i>Проблеми наукової психології</i>	<i>Зміст проблеми</i>
Психофізіологічна проблема	Відношення психіки до її тілесного субстрату
Психосоціальна проблема	Залежність психіки від соціальних процесів і її активної ролі в їх реалізації конкретними індивідами і групами
Психопраксична проблема	Формування психіки в процесі реальної практичної діяльності і залежність цієї діяльності від її психічних регуляторів - образів, операцій, мотивів, особових властивостей
Психогностична проблема	Відношення чуттєвого і розумових психічних образів до реальності, що ними відображається

Розробка цих проблем ведеться на основі **принципів психології**: принципу детермінізму, принципу відображення, принципу єдності психіки і діяльності, принципу розвитку психіки, системно-структурному принципу.

Принципи психології

<i>Принципи психології</i>	<i>Пояснення принципів</i>
Принцип детермінізму	Розкриває причини виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини.
Принцип відображення	Всі психічні процеси є відображувальними. Психічне відображення має сигнальний характер, тобто випереджає фізичний контакт суб'єкта з об'єктом, попереджаючи його про значущі об'єкти за допомогою нейтральних відносно об'єкта подразників.
Принцип єдності психіки та діяльності	Конкретизує принципи детермінізму і відображення. За цим принципом психіка і діяльність утворюють єдність. Психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності, що дає можливість орієнтуватись у навколишньому середовищі.
Принцип розвитку	Визнає перетворення, зміну психічних процесів, їх перехід з одного рівня на інший, виникнення нових форм психічних процесів
Системно-структурний принцип	Трактує психічні явища як внутрішньо пов'язані компоненти цілісної психічної організації

Задачі сучасної психології:

- 1) Дослідження загальних закономірностей психіки, розробка методів їх вивчення і наукових понять для їх характеристики.
- 2) Вивчення конкретних психічних процесів, властивостей і станів, а також закономірностей психологічного буття особистості.
- 3) Дослідження різноманітних видів людської діяльності і стосунків.
- 4) Вивчення фізіологічного підґрунтя психічних процесів і проектування нових форм психічної діяльності.

Психіка – явище особливе. Його не можна зважити, побачити, доторкнутися до нього. Психіка належить до особливої ідеальної реальності. Саме тому проблема отримання об'єктивних, вірних, точних знань про психічну реальність, які можна повторно перевірити, є достатньо складною і вимагає наявності значної кількості методів їх вивчення та ретельних процедур вимірювання психічних явищ.

Методи психології доцільно розділити на дві групи: пізнавальні (дослідницькі) методи і методи активного впливу на особистість.

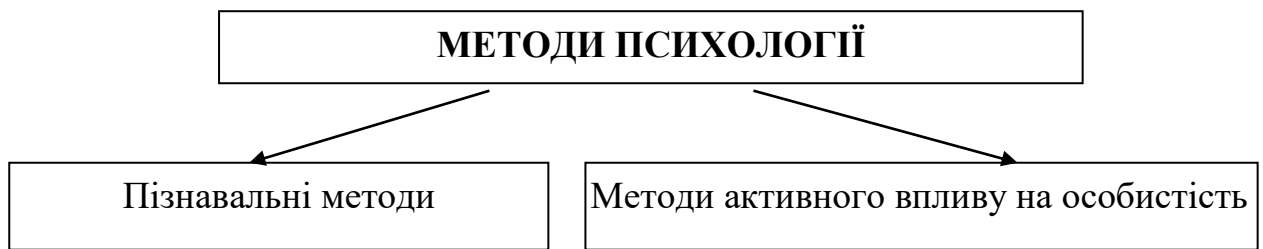

Рис.1. Методи психології

Пізнавальні (дослідницькі) методи

Пізнавальні (дослідницькі) методи розподіляють на чотири підгрупи:

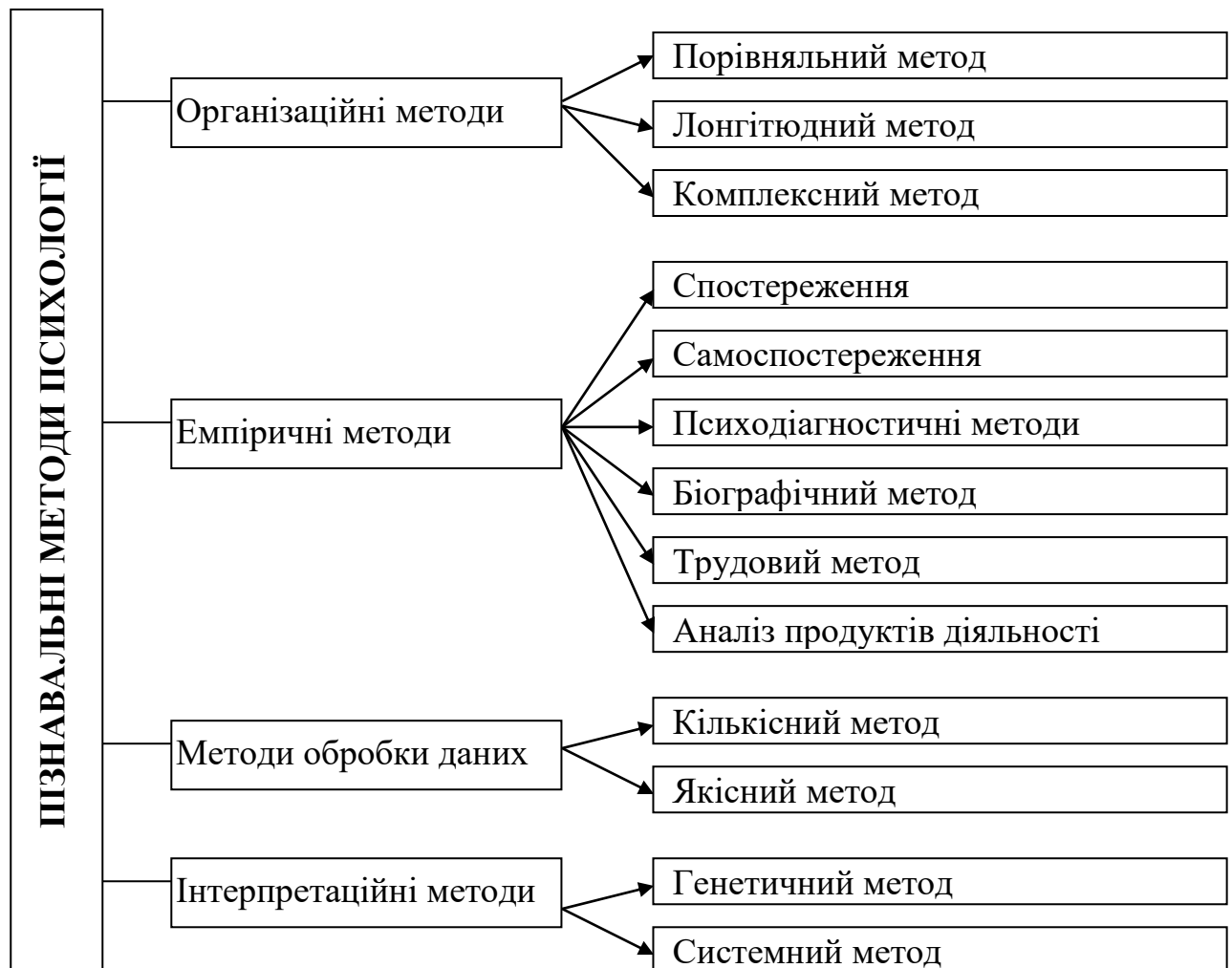

Рис. 2. Пізнавальні методи психології

Для забезпечення об'єктивності психологічних досліджень важлива правильна організація самої процедури дослідження. Процес психологічного дослідження складається з ряду *етапів*: підготовки, збору, обробки, інтерпретації фактичних даних і формулювання висновків.

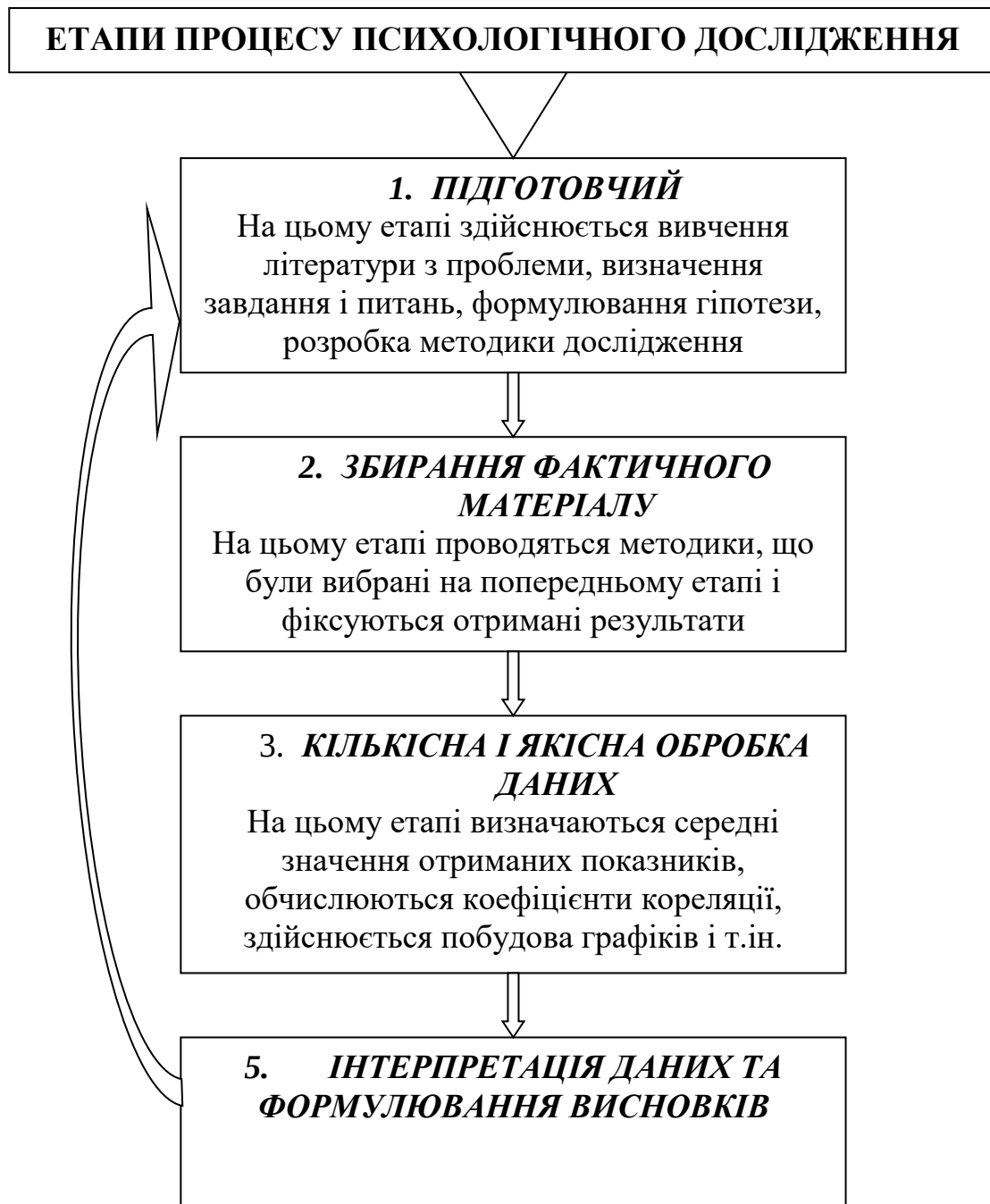

Рис.3. Етапи психологічного дослідження

Кожному етапу психологічного дослідження відповідають чотири групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних та інтерпретаційні методи.

Організаційні методи включають: порівняльний метод, який реалізується зіставленням груп піддослідних, відмінних за віком, видом діяльності тощо;

лонгітюдний метод, який виявляється в багаторазових обстеженнях тих самих осіб протягом тривалого часу; комплексний метод, коли об'єкт вивчається різними засобами і представниками різних наук.

До групи *емпіричних методів* належать: спостереження, самоспостереження, експериментальні і психодіагностичні методи (тести, анкети, опитувальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда); аналіз продуктів діяльності; біографічний і трудовий метод.

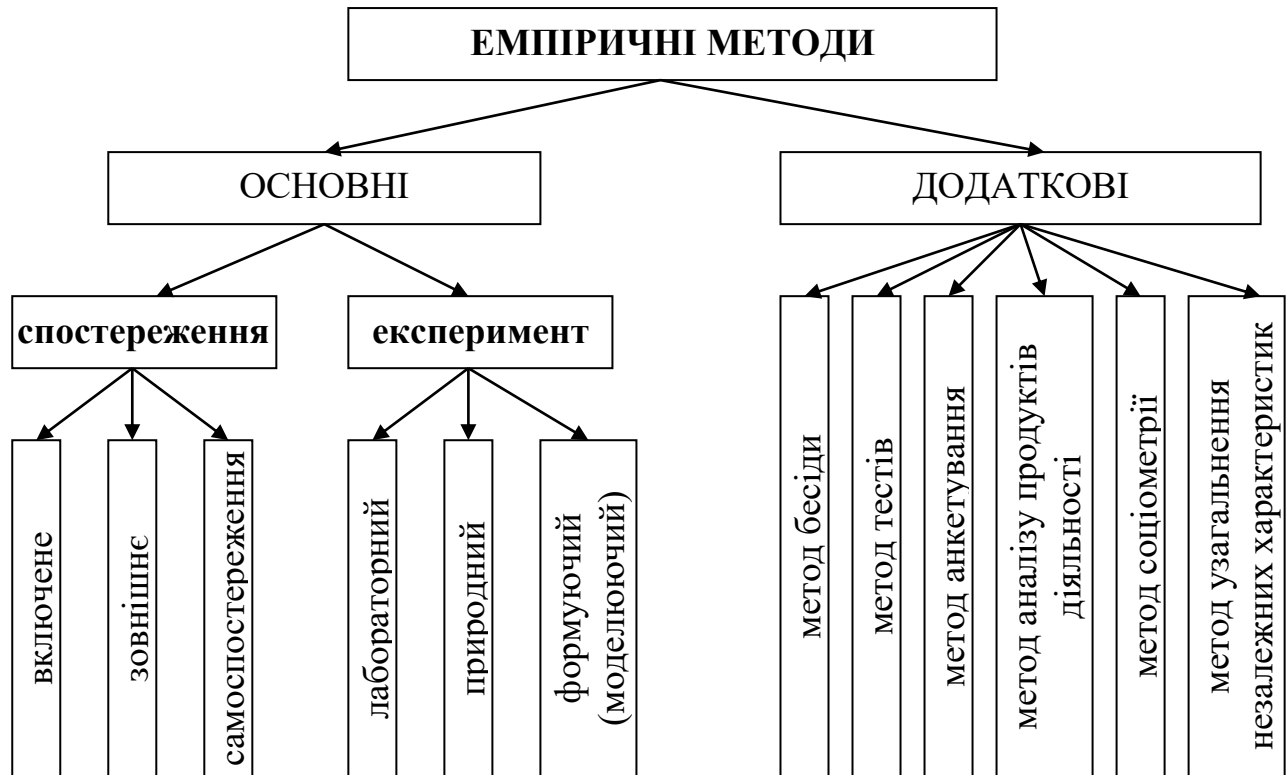

Рис.4. Емпіричні методи

Методи обробки даних – це кількісні і якісні методи. До кількісних методів належать визначення середніх величин, коефіцієнтів кореляції, факторний аналіз, побудова графіків, схем, таблиць, матриць. Якісний метод передбачає аналіз і синтез отриманих даних, їх систематизацію і порівняння з результатами інших досліджень.

До *інтерпретаційних методів* належать генетичний метод аналізу психологічних даних у процесі розвитку – з виділенням постійної, критичних моментів, розбіжностей, а також системний метод, який передбачає встановлення зв'язків між усіма психічними властивостями індивіда.

2. Методи активного впливу на особистість

Методи активного впливу на особистість застосовуються з метою поліпшення стану особистості, подолання негативних наслідків для психіки. Ці методи може застосовувати тільки професіонально підготовлений психолог.

Рис.5. Методи активного впливу на особистість

Психологічна консультація проводиться з метою надання людині психологічної допомоги, під час якої можуть бути актуалізовані додаткові психологічні можливості виходу людини з важкої життєвої ситуації.

Психологічна корекція – система заходів, направлених на виправлення недоліків психологічного розвитку або поведінки людини за допомогою спеціальних засобів психологічної дії. Психокорекція передбачає формулювання нової мети, цінностей, мотивацій поведінки, розробку програми зміни способу життя людини.

Психологічний тренінг застосовується для розвитку здібностей, уваги, пам'яті, мислення, уяви. Соціально-психологічний тренінг направлений на розвиток комунікативних, перцептивних, інтерактивних здібностей, поліпшує здатності людини до міжособистісного спілкування.

Психологічна терапія і реабілітація включає надання психологічної допомоги людям (клієнтам) в ситуаціях різного роду психологічних утруднень, а також у разі потреби поліпшити якість власного життя. У процесі психотерапії застосовується техніка гіпнозу, аутогенного тренування, арттерапія, трудотерапія.

Структуру сучасної психології можна розділити на три великі групи галузей – теоретичну, науково-прикладну і практичну психологію.

1. *До теоретичної психології* належать: загальна психологія, історія психології, соціальна, експериментальна, порівняльна, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості.

2. *До науково-прикладної психології* належать ряд галузей, для яких характерні дослідження і практичне використання знань з метою оптимізації поведінки і діяльності людей. Напрями науково-прикладної психології доцільно розрізняти за певними ознаками:

а) за видом діяльності людини можна виділити такі напрями: психологія праці, економічна психологія, юридична психологія, психологія торгівлі, психологія творчості, психологія управління і менеджменту;

б) за психологічними питаннями розвитку людини можна виділити напрями: вікова психологія, педагогічна психологія, психологія аномального розвитку;

в) за відношенням до нормальної або хворої психіки виділяються такі дисципліни: психологія здоров'я, медична психологія.

3. *Практична психологія* – система спеціальних психологічних служб, направлених на надання безпосередньої допомоги людям у розв’язанні їх психологічних проблем.

Рис.6. Структура сучасної психології

По відношенню до права виділяється юридична (правова) психологія, яка розподіляється на такі підрозділи: виправна психологія, кримінальна психологія, судова психологія.

Юридична психологія – наука, що вивчає явища і закономірності психічного життя людей, пов'язаних із застосуванням правових норм і участю в правовій діяльності.

Психологія виправна – галузь юридичної психології, що вивчає психічні явища, що спричиняються застосуванням кримінального покарання, і процес перевиховання осіб, осуджених за здійснення злочинів.

Психологія кримінальна – галузь юридичної психології, що вивчає психологічні закономірності формування протиправних установок і їх реалізації в злочинній поведінці, а також розробляє методи і прийоми боротьби з протиправними установками особи в цілях попередження злочинів

Психологія судова – галузь юридичної психології, що вивчає механізми і закономірності діяльності людей із розслідування, судового розгляду і попередження злочинів.

1.2. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ. ОСНОВНІ ПАРАДИГМИ НАУКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ XX СТОЛІТТЯ

В історії психології виділяють 2 великих періоди: період формування психологічного знання в рамках інших наукових дисциплін і період становлення психології як самостійної наукової дисципліни.

Таблиця 3.

Періоди становлення психології

<i>Періоди становлення психології</i>	<i>Найхарактерніші риси періоду</i>
Період формування психологічного знання в рамках інших наукових дисциплін (IV-Vст. до н.е. – 60рр. XIX ст.)	- несамостійність психологічного знання, подання його як складової частини філософських і медичних знань спочатку у вигляді вчення про душу, потім філософської теорії пізнання, вчень про досвід і свідомість; - відсутність співтовариства, яке розділяло б загальні погляди на предмет і метод вивчення; - умоглядний характер досліджень, несформованість дослідницького (експериментального) підходу до досліджень.
Психологія як самостійна наукова дисципліна (60 рр. XIX ст. – теперішній час)	- поява перших наукових парадигм, інститутів і психологічного професійного співтовариства; - формування внутрішньопарадигмальних уявлень про предмет і метод дослідження, розвиток уявлень, відповідних різним аспектам предмету дослідження в різних парадигмах; - узгодження уявлень про предмет і метод психології із загальнонауковими нормами і цінностями; - розвиток контактів з іншими дисциплінами і як наслідок – виникнення нових парадигм і галузей психології; - різноманітність і конкуренція парадигм.

Таблиця 4.

Період формування психологічного знання в рамках інших наукових дисциплін (IV-V ст. до н.е. — 60 рр. XIX ст.)

Етапи становлення психології	Характеристика періоду
Вчення про душу (V ст. до н.е. - початок XVII ст. н. е.)	Вчення про душу складалося в рамках старогрецької філософії і медицини. Найважливіші напрями розвитку уявлень про душу пов'язані з вченням <i>Платона</i> (427-347 рр. до н. е.) і <i>Аристотеля</i> (384-322 рр. до н. е.). <i>Платон</i> провів межу між матеріальним, речовинним, смертним тілом і нематеріальною, безсмертною душею. Це вчення заклало основи філософської теорії пізнання і визначило орієнтацію психологічного знання на вирішення філософських, етичних, педагогічних і релігійних проблем.
	Згідно з <i>Аристотелем</i>, душа – форма живого органічного тіла, основа всіх життєвих проявів (трактат “Про душу”). Це положення суперечить вченню Платона про вселення душ при народженні і виділення їх при смерті. Аристотель дав перші формулювання пояснювальних принципів психології – розвитку, детермінізму, цілісності, активності.
	<i>Теофраст</i> (372-287 рр. до н. е.) у трактаті “Характери” дав опис 30 різних характерів. Його ідеї продовжили в епоху Відродження <i>М.Монтень</i>, в епоху Просвіти – <i>Ж. Лабрюйєр</i>, <i>Ф. Ларошфуко</i>, потім <i>А. фон Кнігге</i> (“Мистецтво поведінки з людьми”, 1788), а у наш час — <i>Дейл Карнегі</i>.
	Вчення про душу розвивалося в античній медицині. <i>Гіппократ</i> (460 - 377 до н. е.) сформулював положення, що органом мислення і відчуттів є мозок. Він розробив вчення про темпераменти, припускаючи різну роль чотирьох рідин організму (кров, флегма, жовта жовч і чорна жовч), і першим запропонував типологію темпераментів, засновану на особливостях статури. Розглядаючи зв'язок особливостей душі, темпераменту і типологій людей з фізико-кліматичними умовами місцевості (твір “Про повітря, воду, місця”), Гіппократ почав досліджувати психологічні характеристики етносів. Римський лікар <i>Клавдій Гален</i> (130 - 200) виявив чутливі і рухові функції спинного мозку.
	Новизна підходу <i>Френсиса Бекона</i> (1561-1626) полягала у відмові від умоглядного вирішення питань про природу душі і переході до емпіричного вивчення її здібностей. Проте цей намір не міг бути реалізований, тому що у той час не були сформовані уявлення про загальнонауковий метод і предмет дослідження. Важливі нові складові вчення про душу, введені Ф. Беконом, – уявлення про роль суспільства і знарядь у процесах пізнання.

Філософська теорія пізнання, вчення про досвід і про свідомість (середина XVII ст. - середина XIX ст.)	<i>Продовження таблиці 4</i> Уявлення про душу радикально змінилися після того, як Рене Декарт (1596-1650) ввів поняття “свідомість” як критерій, що розрізняє душу і тіло. Вчення Декарта склало основу нового психологічного знання, оскільки воно ввело уявлення <i>про доступність внутрішнього світу через інтроспекцію; про рефлекс як механізм поведінки; про провідну роль зовнішнього світу в детермінації поведінки; про психофізичну проблему і її дуалістичне вирішення.</i> Вчення про свідомість формувалося в рамках філософської теорії пізнання – <i>гносеології</i>. Багато сучасних психологічних термінів, особливо <i>пізнавальні процеси, структури і стани пізнавальної сфери (свідомість, сприйняття, увага, досвід, репрезентація тощо)</i>, виникли як терміни теорії пізнання. В цей час склалося і стало домінувати уявлення, що знання ґрунтуються на <i>досвіді</i>. Саме найважливіша роль уявлення про досвід визначила назву напрямку досліджень у рамках філософії пізнання – <i>емпірична психологія</i>. Цей термін, введений К.Вольфом (1679-1754), підкреслював задачу вивчення конкретних явищ психічного життя, використовуючи самоспостереження. Основою вивчення свідомості у Т. Гоббса (1588-1679) і Дж. Локка (1632-1704), Е. Кондільяка (1715-1780), І.Ф. Гербарта (1776-1841) був саме прийом <i>інтроспекції</i>. Р. В. Лейбніц (1646-1716) ввів термін “<i>apperception</i>”, трактуючи його як психічну силу, детермінуючу цілеспрямованість дій, їх активний, усвідомлюваний, довільний характер. Лейбніц уперше виділив коло <i>неусвідомлюваних, недоступних самоспостереженню явищ</i>. Процес з'єднання простих ідей у складні був названий <i>асоціацією</i>. Важлива роль асоціацій ідей у вченні про свідомість зумовила виникнення <i>асоціативної психології</i>, яка доповнювала пояснювальні можливості емпіричної психології. <i>Асоціативна і емпірична психології</i> в цей період виступали як галузі філософської теорії пізнання. Основні представники асоціанізму — Дж. Берклі (1685-1753), Д. Юм (1711-1776), Д.Гартлі (1705-1757), Дж. Мілля (1806-1873) і Г. Спенсер (1820-1903). Появу терміна “<i>психологія</i>” прийнято пов'язувати або з теологічними працями діяча Реформації Пилипа Меланхтона (1497-1560), або з позначенням розділу літератури, введеного в XVI ст. філософами Р.Гокленіусом і О.Кассманом. Х. Вольф, опублікувавши книги “Емпірична психологія” (1732) і “Рациональна психологія” (1734), ввів у науковий обіг термін “<i>психологія</i>”.	

	<i>Закінчення таблиці 4.</i>
	Наприкінці XVIII — початку XIX ст. психологічне знання починає виходити за межі філософії: у мовознавство (наприклад, у роботі І.Гердера “Про походження мови”), в етнографію (Т. Вайтц вивчав душевне життя первісних народів, М. Лацарус і Г. Штейнталь заклали основи психології народів), в біологію і медицину (Г. Спенсер сформулював принцип адаптації організмів до середовища, Ч. Дарвін вивчав інстинктивну поведінку і емоції, показав еволюційне походження деяких форм поведінки людини), у фізіологію і анатомію (Р.Декарт розробив ідеї про рефлекс; Г.Прохазка, Ч.Белл і Ф.Мажанді розробляли вчення про рефлекторну дугу). І.М. Сеченов на основі уявлення про рефлекс сформулював одну з перших програм перетворення психології в наукову дисципліну, обґрунтовував необхідність заміни суб'єктивного методу інтроспекції на об'єктивний, включення в сферу дослідження не тільки феномен свідомості, але і рухової активності. У роботах І.Ф.Гербарта, Г.Гельмгольца з'явилися обґрунтовування застосування кількісних досліджень у психології. Г.Фехнер (1801-1887) розробив методики вимірювання абсолютних і різницевих порогів чутливості, сформулював закон, згідно з яким інтенсивність відчуття пропорційна логарифму величини подразника; його дослідження стали підґрунтям для появи нової галузі психології — психофізики.

Таблиця 5.

**Психологія як самостійна наукова дисципліна
(60 рр. XIX ст. — теперішній час)**

<i>Етапи становлення психології</i>	<i>Характеристика періоду</i>
Етап формування перших парадигм (60 рр. XIX ст. – 10 рр. XXст.)	Оформлення психології як самостійної наукової дисципліни пов'язано з появою перших наукових програм, створених В.Вундтом і І.М.Сеченовим. Програма Сеченова вплинула на розвиток психологічних парадигм (Н.Н.Ланге, В.М. Бехтерев, І.П.Павлов, А.А.Ухтомський). Програма Вундта була орієнтована на загальнонауковий експериментальний метод - <i>самоспостереження</i>. Саме В.Вундт організовував <i>перші спеціалізовані інститути психологічної науки</i>. У 1879 р. Вундт заснував наукову лабораторію в Лейпцизі (Інститут експериментальної психології), а в 1881р. — науковий журнал “Філософські дослідження”, присвячений психологічним проблемам. Інтроспекція, запропонована Вундтом як метод психології, отримала подальший розвиток у парадигмі <i>структурної психології</i>, яку заснував Е.Тітченер (1867-1927). До кінця XIX ст. було виявлено, що метод інтроспекції не розкриває основних сторін психіки. Тому інтроспекція може розглядатися лише як умова застосування деяких методик психології або допоміжний прийом збору емпіричного матеріалу.

	<i>Закінчення таблиці 5</i>
	Істотні зміни в уявленні про предмет і метод психології були внесені 3.Фрейдом, який заснував парадигму <i>психоаналізу</i>. Психоаналіз відмовився від інтроспекції як методу дослідження. Для отримання висхідного матеріалу про глибинні психічні структури і процеси використовувався <i>аналіз вільних асоціацій, обмовок, специфіки забувань, тлумачення переказів сновидінь</i>. Згодом психоаналітична парадигма диференціювалася на безліч неофрейдистських парадигм: <i>аналітичну психологію К. Юнга, індивідуальну типологію А. Адлера, теорію глибинних джерел тривоги К. Хорні</i>. Радикальний переворот в уявленнях про предмет і метод психології зробив Дж.Уотсон (1878-1958). Датою народження нового напрямку в психології – <i>біхевіоризму</i> (від англ. Behavior – поведінка), вважають публікацію в 1913 р. статті “Психологія з погляду біхевіориста”. Предмет психології, з погляду біхевіоризму, – <i>поведінка</i>, що розуміється як сукупність спостережуваних м'язових реакцій та реакція залоз (R) на зовнішні стимули (S). Методом досліджень у біхевіоризмі вважається поведінковий експеримент. <i>Е.Торндайк</i> розробив <i>теорію навчання, методику проб і помилок</i>. Ідея внутрішніх психологічних структур і процесів внесла розкол у ряди біхевіоризму, коли <i>Е.Толмен</i> сформулював основні положення <i>когнітивного біхевіоризму</i>. В 1950-1960 рр. ідеї когнітивного біхевіоризму були прийняті в соціальній психології (<i>теорія соціального навчання Дж.Роттера</i>) і психології особистості (<i>соціальна когнітивна теорія особистості А.Бандури</i>).
Основні парадигми наукової психології XXст. – поч. XXI ст.	В XX ст. в психології сформувалася велика кількість конкуруючих парадигм, які реалізували логічно можливі версії розуміння предмета і методу психології: <i>когнітивна психологія, геїштальтпсихологія, динамічна психологія К. Левіна, описова психологія В.Дільтея і Е.Шпрангера, генетична психологія Ж. Піаже, культурно-історична теорія Л.С.Виготського, різні версії теорії діяльності: М.Я.Басова, С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтьєва, психологія установки Д.М.Узнадзе, гуманістична психологія А.Маслоу і К.Роджерса</i>. Безліч конкуруючих парадигм в цілому відповідає якнайповнішому уявленню про предмет і метод у психології, продуктивний вихід з кризи полягає в еволюційному процесі вироблення злагодженої думки про основні наукові цінності, принципи, предмет і метод психології. На сучасному етапі відбувається розвиток існуючих парадигм. Так, на основі теорії діяльності О.М.Леонтьєва сформувалася <i>психосемантика</i>, яка досліджує генезис, будову і функціонування системи значень в індивідуальній свідомості. Ця лінія досліджень орієнтована на вивчення таких культурних феноменів, як політична свідомість, міжкультурні відмінності. Розвиваються зв'язки психології з іншими дисциплінами. За рахунок цього відбувається зародження нових галузей психології: у контакті психології з мовознавством сформувалася <i>психолінгвістика</i>, з неврологією, нейрофізіологією і психофізіологією – <i>нейропсихологія</i>, з генетикою популяції – <i>генетична психофізіологія</i>, з екологією – <i>екологічна психологія</i>.

Історія зародження і розвитку юридичної психології

Юридична психологія – одна з молодих галузей психологічної науки. Перші спроби систематичного вирішення деяких задач юриспруденції методами психології появилися у XVIII-XIX столітті. М.М.Щербатов (1733—1790) вимагав, щоб закони розроблялися з урахуванням індивідуальних особливостей людини, позитивно оцінював чинник праці в перевихованні злочинця. І.Т.Посошков (1652—1726) давав психологічні рекомендації щодо допиту обвинувачених і свідків, класифікації злочинців. У роботах І.С.Баршева «Погляд на науку кримінального законодавства», А.У.Фрезе «Нарис судової психології», Й.Гофбауера «Психологія в судовому житті» (1808) і Й.Фридриха «Систематичне керівництво з судової психології» (1835) висловлювалися ідеї чисто прагматичного використання психологічних знань в конкретній діяльності судових і слідчих органів. У 1899 р. П.І.Ковалевський поставив питання про розділення психопатології і правової психології, а також уведення цих наук в курс юридичної освіти.

Кінець XIX - початок XX ст. характеризується соціологізуванням знання з кримінології. Причини злочинності як соціального явища почали вивчати буржуазні соціологи Ж.Кетле, Е.Дюркгейм, П.Дюпоті, М.Вебер, Л.Леві-Брюль які, застосувавши метод соціальної статистики, подолали антропологічний підхід у поясненні природи злочинної поведінки, показавши залежність девіантної поведінки від соціальних умов існування суспільства.

На початку XX ст. в юридичній психології з'являються експериментальні методи дослідження. Альфред Біне вперше експериментальним шляхом вивчав питання про вплив навіювання на дитячі показники. У роботі Г.Гроссу «Кримінальна психологія» (1898) використані результати загальнопатологічних експериментальних досліджень ряду психологів того часу. Роботи Г. Португалова «Про показання свідків», І.Н.Холчева «Мрійлива брехня», В.Штерна «Психологія показників свідків» присвячені психології показання свідків, визначенню їх достовірності. Дослідження з криміналістичної психології проводилися і в інших країнах: у Франції - Клапаредом, у США - Мейерсом, М.Кеттелом.

Цікаві дослідження провів психолог О.Р. Лурія в лабораторії експериментальної психології. Він вивчав можливості застосування методів експериментальної психології для розслідування злочинів і сформулював принципи роботи приладу, який згодом отримав назву «детектор брехні».

А.С.Тагер вважав, що кримінальний процес – справжній дослідницький процес і що формування і вивчення наукових основ його передумов не може не дати значного матеріалу для законотворчості. У роботах К.І.Сотоніна висвітлювалися психологічні аспекти діяльності слідчого і судді, питання отримання правдивих свідчень свідків.

У кінці 50-х – на поч. 60-х рр. було поставлено питання про необхідність відновлення в правах юридичної психології і судово-психологічної експертизи, активного використання психологічних знань у слідчій і судовій практиці.

У даний час істотний внесок у становлення і розвиток юридичної психології внесли російські дослідники В.В.Романов, М.І.Єнікєєв, В.П.Васильєв; в Україні – Я.Ю.Кондратьєв, Л.Є.Орбан-Лембрік, І.Ф.Аршава, Д.О.Александров, В.В.Бедь, В.О.Коновалова, О.Є.Самойлов, В.Ю.Прудівус та ін. У нашій країні у сфері юридичної психології проводиться безліч досліджень за такими напрямками: загальні питання юридичної психології, правосвідомість і правова психологія, кримінальна психологія, судово-психологічна експертиза, психологічні особливості неповнолітніх правопорушників, виправно-трудова психологія, психологія організованої злочинності тощо.

Васильєв В.Л. Юридическая психология – СПб.: Питер Пресс.1997. – С. 19-35.

1.3. ПСИХІКА ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЇ

Предметом вивчення психології є психіка людини і тварин. **Психіка** – форма активного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що виникає в процесі взаємодії високоорганізованих живих істот із зовнішнім світом і здійснює в їх поведінці (діяльності) регулятивну і комунікативну функції.

Основними механізмами психіки людини є відображення, *проектування* і *опредметнення*

Психічне відображення – це функція кори головного мозку. Психічне відображення містить у собі ряд функцій, які регулюють діяльність людини. Вища форма цього відображення – свідомість, а вища форма свідомості – самосвідомість. Психіка існує для того, щоб інтерпретувати інформацію про світ, співвіднести її з нашими потребами і регулювати поведінку в процесі адаптації до реальності.

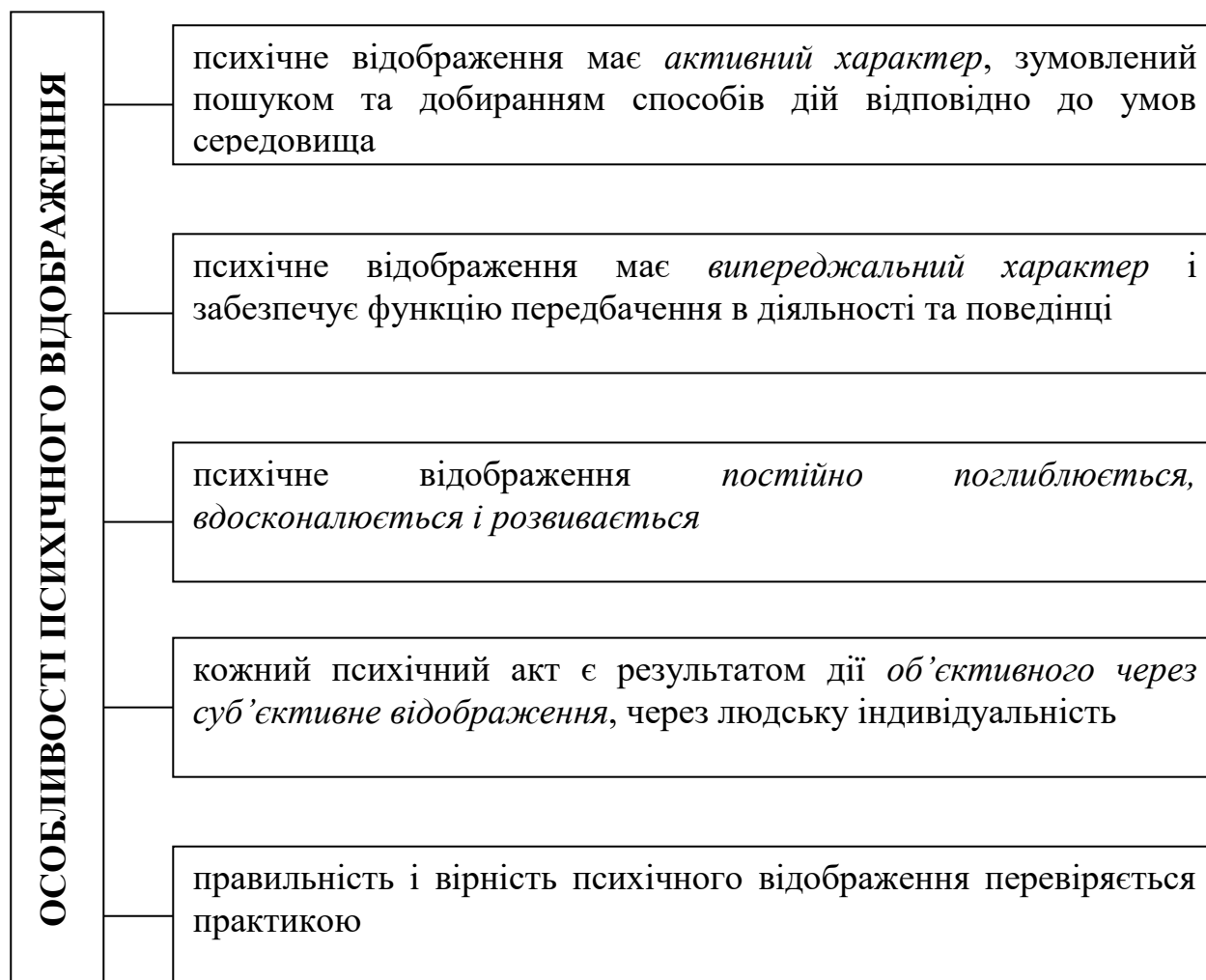

Рис.7. Особливості психічного відображення

Проектування – порядкування і гармонізування смислів відображення відповідно до мети людини

Опредметнення – елемент свідомої доцільної діяльності людини, втілення людських психічних сил із форми живої активності в образ застиглої предметності.

Усі психічні явища нерозривно пов'язані між собою, утворюють структуру психіки і підрозділяються на три групи: психічні процеси, психічні стани, психічні властивості.

Рис.8. Структура психіки

Функції психіки

Функції психіки	Характеристика функції психіки
Регуляція індивідуальної поведінки на основі відображення зовнішньої реальності і співвідношення її з потребами людини	Полягає в пошуку на основі актуальної потреби певних рухів і дій, націлених на її задоволення, опробуванні цих рухових актів, що приводить до формування узагальненого образу реальної ситуації, і, нарешті, в контролі за реалізацією рухів і дій, здійснюваних в плані образу реальності, що вже сформувався.
Комунікативна функція	Комунікативні процеси забезпечують передачу інформації від однієї людини до іншої, координацію людської діяльності, встановленню відносин між людьми. Мова і невербальне спілкування – основні процеси, що забезпечують комунікацію. Як показали роботи О.М.Леонтєва мова, як найважливіший елемент психіки людини, створює представництво в діяльності однієї людини суспільно-історичного досвіду всього людського роду.

Психіка є, за вираженням О.О.Ухтомського, своєрідним функціональним органом людини і тварин, яка будує їх поведінку і діяльність. Спеціалізованим носієм цього функціонального органу є *нервова система і мозок*.

Нервова система - це сукупність нервових утворень в організмі людини і хребетних тварин. *Мозок* - центральний відділ нервової системи хребетних тварин і людини.

Рис.9. Функції нервової системи

Поведінка живого організму є певною системою рефлексів на подразники зовнішнього і внутрішнього середовищ. **Рефлекс** – це реакція організму на подразнення, яка здійснюється за допомогою нервової системи. Розрізняють два види рефлексів: **безумовні**, з яким народжується тварина, та **умовні**, які виробляються у неї в процесі життя.

Рис.10. Класифікації нервової системи

Великі півкулі головного мозку відіграють провідну роль у життєдіяльності організму. Кора великих півкуль головного мозку здійснює складну аналітико-синтетичну діяльність, яку І.Павлов називає *вищою нервовою діяльністю*.

Таблиця 9.

Основні процеси нервової діяльності

<i>Процеси нервової діяльності</i>	<i>Характеристики процесів нервової діяльності</i>
Гальмування	нервовий процес, який направлений на ослаблення або повне припинення того або іншого виду діяльності організму. Його дія пов'язана із зменшенням і припиненням рефлекторної активності
Збудження	нервовий процес, який направлений на посилення того або іншого виду діяльності організму.
Інертність	характеристика нервових процесів, яка полягає в низькій рухливості протікання процесів в нервовій системі.

Властивості нервової системи, описані І.П. Павловим, є динамічними особливостями нервової системи, які визначають індивідуальні відмінності в поведінці при реагуванні на дії фізичного і соціального середовища.

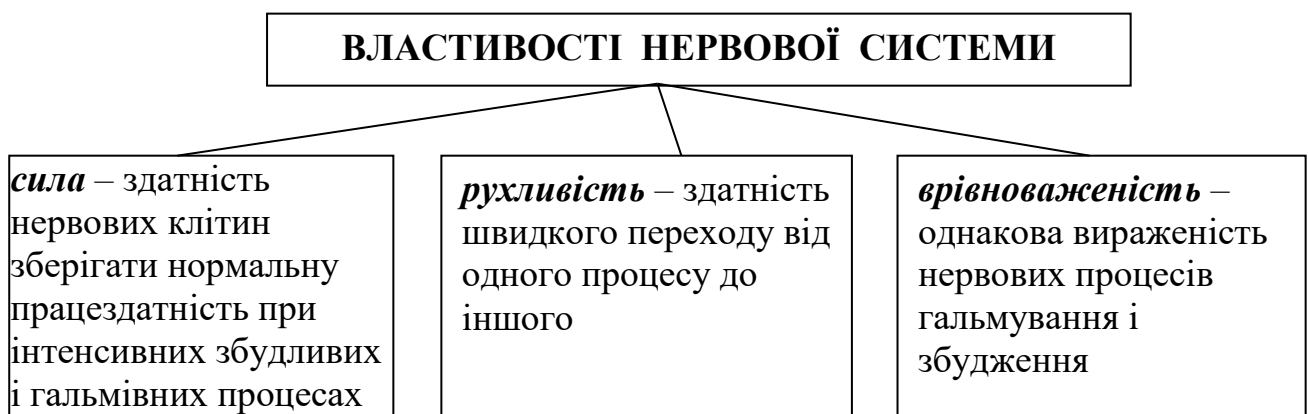

Рис.11. Властивості нервової системи

1.4. СВІДОМІСТЬ І НЕСВІДОМІ ПРОЦЕСИ

Вищою формою психічного відображення є *свідомість*, що породжується суспільним способом існування людини, а вища форма свідомості – *самосвідомість*. Проте свідомість і самосвідомість не вичерпують всієї сутності психіки. Разом з ними у людини існують і біологічно сформовані психічні структури (*сфера несвідомої діяльності*), і прижиттєво набуті автоматизми (*сфера підсвідомості*).

Свідомість – це вищий рівень психічного відображення і саморегуляції, властивий тільки людині. Сучасна психологія визначає свідомість як внутрішню модель зовнішнього світу, завдяки якій можлива усвідомлена поведінка людини.

Рис.12. Характеристики свідомості

Свідомість пов'язана з *самосвідомістю*, суб'єктивною особливістю індивідуальної свідомості, системою ціннісно-смыслових відносин людини до світу.

Індивідуальна свідомість обумовлена *суспільною свідомістю*. Всі форми суспільної свідомості формують *ідеологію* – систему базових цінностей, основоположних ідей, яка регулює життєдіяльність суспільства.

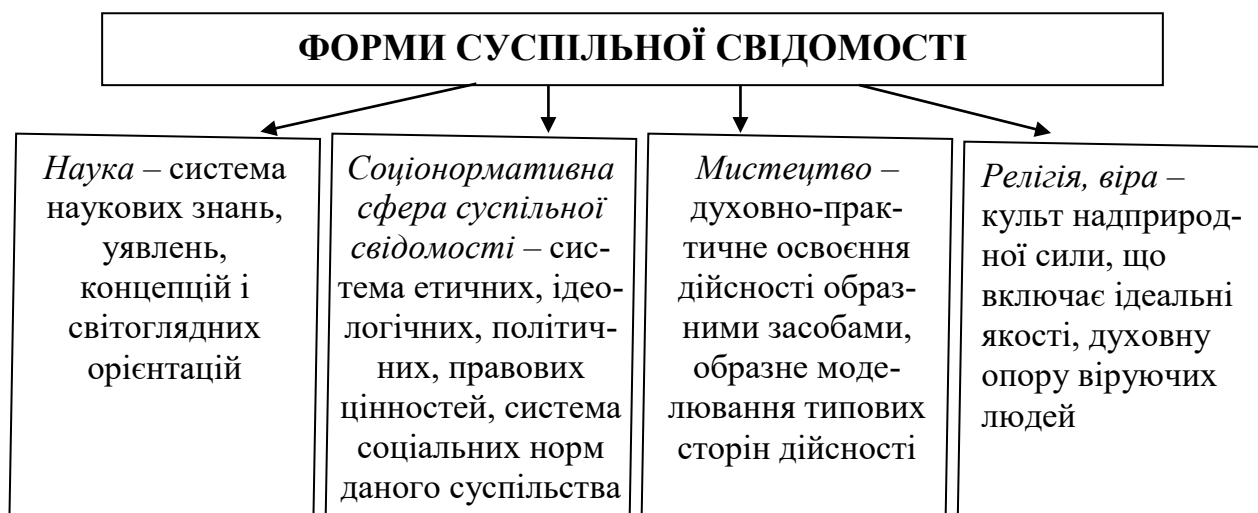

Рис.13. Форми суспільної свідомості

Несвідоме – поняття, що позначає сукупність психічних утворень, процесів і механізмів, у функціонуванні і впливі яких суб'єкт не віддає собі звіту. З. Фрейд звернув увагу на те, що багато людських дій, начебто випадкових, обумовлені глибинними мотивами і комплексами, які сама людина не усвідомлює. Ці мотиви виявляються в сновидіннях, невротичних симптомах, продуктах творчості. Надалі різні прояви несвідомого вивчалися як в прикладній клінічній психології, так і в експериментальній психології.

Таблиця 10.

Несвідомі психічні процеси

<i>Класи проявів несвідомого</i>	<i>Характеристики</i>
Неусвідомлювані спонуки діяльності (мотиви і смислові установки)	Не усвідомлюються через їх соціальну неприйнятність або неузгодження з іншими потребами, мотивами і установками особистості. Вплив такого роду мотивів і установок може призводити до порушень адаптації і психічного здоров'я особистості. Корекція цих порушень здійснюється за допомогою психотерапії, в процесі якої клієнт приходять до усвідомлення конфліктних спонук і їх свідомого контролю.
Неусвідомлювані механізми (механізми фіксованої установки)	Забезпечують безперешкодне виконання звичних поведінкових автоматизмів і стереотипів, застосування у відповідній ситуації наявних у суб'єкта умінь і навичок. Спочатку вони усвідомлені, але в міру їх автоматизації не усвідомлюються.
Надсвідомі явища	Неусвідомлювані механізми творчих процесів, результати яких усвідомлюються як художні образи, наукові відкриття, прояви інтуїції, натхнення, творчого осяяння.
Структури суспільного несвідомого	Неусвідомлювані мовні, культурні, ідеологічні і інші схематизми, міфи і соціальні норми, що визначають світосприймання людей, що належать до даної культури .

Неусвідомлювані процеси не вимагають контролю з боку свідомості, що дозволяє розвантажити її для виконання інших задач. Разом з тим можливість усвідомлення (але не постійна усвідомленість) рушійних людиною мотивів, внутрішньоособових конфліктів і структур суспільного несвідомого дозволяє людині піднятися на більш високий ступінь управління своєю поведінкою.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання для самоперевірки:

1. Що вивчає наука психологія?
2. Що є предметом психології?
3. Назвіть основні проблеми наукової психології.
4. Назвіть загальнонаукові принципи психології.
5. Назвіть методи психології
6. Яка структура сучасної психології?
7. Охарактеризуйте період формування психологічного знання в рамках інших наукових дисциплін (IV-V ст. до н.е. - 60 рр. XIX ст.).
8. Охарактеризуйте становлення психології як самостійної наукової дисципліни (60 рр. XIX ст. - теперішній час).
9. Назвіть основні парадигми наукової психології XX століття.
10. Охарактеризуйте сучасний стан психології.
11. Що таке психіка, психічне відображення?
12. Назвіть функції психіки.
13. Розкрийте структуру психіки.
14. Назвіть основні функції і властивості нервової системи
15. Що таке свідомість і які його ознаки?
16. Що таке несвідоме? Назвіть основні класи проявів несвідомого.

Тестові завдання з теми:

- 1. Психологія з давньогрецької мови перекладається як наука про:**
 - 1)розум;
 - 2)свідомість;
 - 3)психіку;
 - 4)душу;
 - 5)поведінку.
- 2. Психологія – це наука, яка вивчає:**
 - 1)особливості, закономірності побудови та розвитку психіки, функціонування її механізмів;
 - 2)особистість з її переконаннями та життєвими установками;
 - 3)загальні закони розвитку природи, людського суспільства, мислення, всієї духовної культури;
 - 4)закономірності виникнення, розвитку і функціонування свідомості, сутність та функції діяльності й поведінки;
 - 5)ставлення людей один до одного, уявлення людей про надприродне.
- 3. Залежність психіки від соціальних процесів і її активної ролі в їх реалізації конкретними індивідами і групами розглядає:**
 - 1)психофізіологічна проблема;
 - 2)психосоціальна проблема;
 - 3)психопраксична проблема;
 - 4)психогностична проблема.

- 4. Причини виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини розкриває принцип:**
- 1) відображення;
 - 2) єдності психіки та діяльності;
 - 3) детермінізму;
 - 4) розвитку психіки;
 - 5) системно-структурний.
- 5. Головним методом психологічного пізнання вважається:**
- 1) самопостереження;
 - 2) експеримент;
 - 3) спостереження;
 - 4) бесіда;
 - 5) трудовий метод.
- 6. Спостереження, самопостереження, експериментальні і психодіагностичні методи (тести, анкети, опитувальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда); аналіз продуктів діяльності - це:**
- 1) організаційні методи;
 - 2) емпіричні методи;
 - 3) методи обробки даних;
 - 4) інтерпретаційні методи.
- 7. Який з цих методів належить до методів активного впливу на особистість?**
- 1) бесіда;
 - 2) експеримент;
 - 3) самопостереження;
 - 4) тести;
 - 5) психологічний тренінг.
- 8. Знайдіть галузь, яка відноситься до теоретичної психології:**
- 1) психологія творчості;
 - 2) вікова психологія;
 - 3) психологія здоров'я;
 - 4) психологія «штучного інтелекту»;
 - 5) експериментальна психологія.
- 9. Галузь юридичної психології, що вивчає психічні явища, що спричиняються застосуванням кримінального покарання, і процес перевиховання осіб, осуджених за здійснення злочинів – це:**
- 1) психологія кримінальна;
 - 2) психологія виправна;
 - 3) психологія судова.
- 10. Хто розробив вчення про темпераменти, припускаючи різну роль чотирьох рідин організму (кров, флегма, жовта жовч і чорна жовч), і першим запропонував типологію темпераментів, засновану на особливостях статури:**
- 1) Платон
 - 2) Теофраст
 - 3) Аристотель
 - 4) Гіппократ

11. Хто вперше в історії психологічної науки висунув поняття несвідомої психіки?

- 1)німецький мислитель Лейбніц;
- 2)нідерландський філософ Спіноза;
- 3)англійський учений Гоббс;
- 4)французький вчений Рене Декарт;
- 5)римський лікар Гален.

12. В 1879 р. заснував наукову лабораторію в Лейпцизі (Інститут експериментальної психології), а в 1881р. - науковий журнал “Філософські дослідження”, присвячений психологічним проблемам:

- 1)В. Вундт;
- 2)І.М. Сеченов;
- 3)В.М. Бехтерев;
- 4)І.П.Павлов;
- 5)О.О.Ухтомський.

13. Одним із засновників біхевіоризму був:

- 1)М. Вертгаймер;
- 2)Е. Торндайк;
- 3)В. Келлер;
- 4)К. Коффка;
- 5)О. Кюльпе.

14. Теоретичною основою для розуміння діяльності нервової системи є положення рефлексорної теорії, сформульованої:

- 1)В.М. Бехтеревим;
- 2)О.О. Ухтомським;
- 3)І.М. Сеченовим;
- 4)І.П. Павловим;
- 5)Н.Є. Введенським.

15. Ліва півкуля головного мозку відповідає за:

- 1)образну інформацію;
- 2)навички;
- 3)мову;
- 4)орієнтацію в просторі;
- 5)емоційне сприйняття.

16. Психіка – це:

- 1)властивість живої високоорганізованої матерії, яка полягає у здатності відображати навколишній світ у його зв'язках і відношеннях;
- 2)всезагальна єдність, яка включає в себе різноманітну конкретність і цілісність речей, процесів, станів, організмів, структур, систем і людських індивідів;
- 3)сукупність мотиваційних, пізнавальних та емоційних властивостей індивіда;
- 4)засіб організації суспільної діяльності, фіксації та передання досвіду, внутрішнє знаряддя організації і розвитку власної поведінки;

5)природжені види реагування на умови середовища.

17. Однією з основних структурних елементів психіки є:

- 1)психічні інстинкти;
- 2)психічні навички;
- 3)психічні процеси;
- 4)психічні тропізми;
- 5)психічні відчуття.

18. Свідомість – це:

- 1)внутрішній рефлексивний механізм саморозвитку, саморегуляції психіки людини;
- 2)найвища, притаманна тільки людині та пов'язана із мовою функція мозку, здатність ідеального відтворення дійсності;
- 3)система поглядів на світ та місце в ньому людини;
- 4)сукупність елементів, котрі знаходяться у відношеннях й зв'язках між собою та утворюють певну цілісність, єдність;
- 5)розумові дії, що спрямовані на приведення психіки людини у стан поглибленої зосередженості.

19. Поняття, що позначає сукупність психічних утворень, процесів і механізмів, у функціонуванні і впливі яких суб'єкт не віддає собі звіту – це:

- 1)свідомість
- 2)надсвідоме
- 3)підсвідомість
- 4)несвідоме

20. Поточна своєрідність психічної діяльності (психічних процесів), обумовлена змістом діяльності та її особовою значущістю це:

- 1)психічні процеси
- 2)психічні властивості
- 3)психічні стани

Задачі до теми:

Задача 1

1. Вивчаючи історію психології, можна побачити, що приблизно протягом тієї ж самої історичної доби в різних частинах світу формуються різні уявлення про психіку. Психологія в Давньому Китаї, Давній Індії чи Давній Греції має істотні відмінності. У першому випадку психіка розглядається у зв'язку з традицією як успадкованою від попередніх поколінь формою поведінки, у другому – зі стражданням як переживанням труднощів життя, в третьому – визначається в межах протиставлення матеріального й ідеального.

Про що свідчить це явище? Як воно характеризує процес психологічного пізнання?

Задача 2

Антична, давньогрецька психологія започаткувала протиставлення матеріалістичного та ідеалістичного поглядів на природу психіки. Відповідно психіка розглядається або як явище, що існує в межах матеріального світу, або як особливий ідеальний світ, несумісний з матеріальним. Таке протиставлення проходить через усю історію психології.

Чому так відбувається? Чому до цього часу не може перемогти жоден підхід?

Задача 3

Історія психології засвідчує поступальний характер становлення цієї науки, який полягає у переході від міфологічного до філософського і далі – до наукового етапу. На першому етапі психіка виступала предметом колективних уявлень людини; на другому – психологічних теорій, створених у рамках певних філософських систем; на третьому – психологічних досліджень. Такий перехід був досить тривалим, адже як самостійна наука психологія утвердилася лише наприкінці XIX ст.

У чому причина історичного поступу психології? Чому так пізно психологія виокремилась у самостійну науку?

Задача 4

Науковий етап історії психології характеризується співіснуванням значної кількості напрямів психології. Фактично вона перебуває в стані "багатьох психологій", кожна з яких являє собою окрему галузь знань зі своєю проблематикою, методами дослідження, власною психологічною практикою.

Про що свідчить це явище? Чи буде колись "єдина психологія"?

Задача 5

Уявіть, що до Вас звертається допитливий учень: "На мою думку, на тлі інших наук психологія виглядає досить дивно. Зрозуміло, що вона прагне вивчати об'єктивні закони, яким підкоряються психічні явища. Інакше кажучи, вона досліджує те, що існує поза суб'єктом і незалежно від нього. Але не можна не бачити, що носієм психічних явищ усе-таки виступає окремий суб'єкт. Саме тому психічні явища є суб'єктивними, тобто такими, які протиставляються об'єктивним. Отже, виникає парадоксальна ситуація: психологія прагне підвести об'єктивну базу під те, що за своєю суттю є суб'єктивним. Що ж насправді вивчає психологія?"

Що Ви відповісте цьому учневі?

Задача 6

Філософський етап історії психології закономірно змінився етапом наукової психології. Якщо перший характеризувався спробами проникнути в сутність психіки тільки теоретичним, неекспериментальним шляхом, то другий

– спробами побудувати психологію за зразками природничих наук, спираючись на спостереження, експеримент, статистичну обробку даних.

Чи звільнило це психологію від впливу філософії? Чи потребує вона такого впливу?

Задача 7

Матеріалістичне пізнання дійсності є детерміністичним, тобто воно з'ясовує причинну зумовленість того, що вивчається. Стосовно психології це виявляється в підході до психіки як до продукту особливим чином організованої матерії. Проте психіка, на відміну від матеріальних явищ, відзначається власною активністю. Вже немовля вибірково реагує на зовнішні подразники, а дорослий здатний довільно ставити перед собою цілі і досягати їх, долаючи перешкоди.

Чи не суперечить ця обставина детерміністичному підходу до психіки? Що детермінує активність людини?

Задача 8

Упродовж значного періоду своєї історії психологія розглядала психіку як замкнене у собі явище. Зрештою, такий підхід почав гальмувати подальший розвиток науки, тому потрібні були тривалі пошуки в галузі методології психології, щоб подолати його.

З яким пояснювальним принципом психології пов'язані ці пошуки? Що він дає психології?

Задача 9

Еволюція людини, в процесі якої розвивалась також її психіка, тривала мільйони років. Кілька тисяч років історії культури, якій зобов'язана психіка сучасної людини. Природний шлях розвитку психіки, таким чином, перейшов до свого нового, "культурного" етапу. Проте психологія стала самостійною наукою лише тоді, коли почали застосовувати експериментальні методи психологічного дослідження саме "природних" аспектів психіки, спільних для людини і тварин.

Чи означає це, що прогрес психології пов'язаний лише з вивченням "природного" компонента психіки? Який метод психологічного дослідження відповідає "культурному" компоненту?

Задача 10

Відомо, що першим методом психології була інтроспекція – спроба прямого проникнення людини в своє психічне життя. В подальшому на зміну йому прийшли опосередковані методи психологічного пізнання – спостереження та експеримент. Самоспостереження нині відіграє другорядну роль і використовується як допоміжний метод психологічного дослідження.

Чому так сталося? Чому психіка людини не може вивчатися безпосередньо?

Задача 11

На сучасному етапі можна виділити дві головні лінії розвитку психології. Одна ґрунтується на застосуванні експериментальних методів, покликаних відкрити стійкі закономірності функціонування психіки і подати їх у кількісному, формалізованому вигляді. Друга, навпаки, схиляється до аналізу неформалізованих характеристик психіки (смислів, переживань, несвідомого тощо). Лише так, за твердженням представників цього напрямку, психологія може зберегти свій предмет, оскільки в іншому випадку його "заберуть" кібернетика, логіка, фізіологія чи соціологія.

Наскільки реальною є така загроза? Яка з цих ліній переважає в сучасній психології?

Задача 12

Відомо, що результати психологічного експерименту значною мірою залежать від віку досліджуваних, їхньої статі, освіти, професії, ставлення до експерименту, фізичного і психічного стану. Неабияку роль при цьому відіграє й сам експериментатор, оскільки в психології є реальна небезпека отримати саме ті результати, на які сподіваються. Напевне тому те, що багаторазово відтворюється в одній психологічній лабораторії, не обов'язково буде підтверджено в іншій. До того ж експерименти найчастіше проводять на групах досліджуваних, а їх результати використовують для пояснення поодиноких явищ.

Отже, чи є психологія експериментальною наукою? Чи є експеримент необхідною умовою прогресу психології?

Задача 13

У романі У. Голдінга "Володар мух" описано ситуацію, коли внаслідок авіаційної катастрофи врятувалися лише діти. І хоча вони й потрапили на острів, де збереглися усі досягнення цивілізації, проте не змогли освоїти їх і невдовзі деградували до варварства.

Про що свідчить описана ситуація? Які закономірності формування психіки вона висвітлює?

Питання і завдання для самостійної роботи

1. В чому полягає логіка розвитку наукових знань про психіку?
2. Кризові явища в психології.
3. Міфологічний етап в історії психології.
4. Філософський етап в історії психології.
5. Які характерні риси наукового етапу історії психології ви знаєте?
6. Ключові моменти виникнення та якісного перетворення психіки в процесі філогенезу.

7. Взаємовідношення мозку і психіки в світлі сучасних даних.
8. Проблема несвідомого.
9. Проблема життєвого шляху людини.
10. Як розглядається проблема смерті в психологічній літературі?
11. Спостереження в психології.
12. Можливості психологічного експерименту.
13. Які критерії висувають до методу тестів в психології?
14. Наукова психологія в моєму житті.
15. Роль психології в оптимізації професійної діяльності.
16. Психологія майбутнього.
17. Предмет і задачі юридичної психології.
18. Історія юридичної психології у XX-XXI столітті.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Костицький М. В., Мойсєєва О. Є., Тарарухін С. А. Юридична психологія: підручник / Л.І. Казміренко (заг.ред.), Є.М. Моїсєєв (заг.ред.). — К. : КНТ, 2007. — 359с.
2. Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Кондратьєв Я. Ю., Костицький М. В., Тарарухін С. А. Юридична психологія: Підручник для студ., слухачів та курсантів юрид. вищ. навч. закладів і фак. / Національна академія внутрішніх справ України / Я.Ю. Кондратьєв (ред.). — К. : Ін Юре, 2000. — 351с.
3. Анохин П. К. Идеи и факты в разработке теории функциональных систем // Психолог. журнал 1984: Т. 5. - № 2. - С. 107-118.
4. Бедь В. В. Юридична психологія: Навч. посіб. для студ. вищ. закладів освіти. — К. : Каравел, 2003. — 376с.
5. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещерякова, В.Зинченко, СПб: ЕВРОЗНАК, 2005. — 672 с.
6. Бондаренко А. Ф. Основы психологии: Учебник для студ. фак. слав. яз. Киевского национального лингвистического ун-та / Киевский национальный лингвистический ун-т. — К. : Издательский центр КНЛУ, 2005. — 254с. : рис. — Библиогр.: с. 242-248.
7. Бондаренко А.Ф. Основы психологии. Учебник для студентов гуманитарных вузов. — К.: Освита України. — 2009. — 328 с.
8. Варій М. Й. Загальна психологія: підруч. для студ. психол. і пед. спец. ВНЗ / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 967с.
9. Васильев В.Л. Юридическая психология — СПб.: Питер Пресс. — С. 291-293.
10. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. — М., 1983. Т. 3.
11. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. — М., 1998. — 217с.
12. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию: Курс лекций. — М., 2004.
13. Еникеев М.И. Практикум по юридической психологии — М.: Норма, 2001. — 592 с.

14. Еникеев М.И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2005. – 640 с.
15. Загальна психологія. / за загальною редакцією С.Д.Максименка. Підручник. – Вінниця: Нова книга, 2004. – С. 279-310.
16. Козляковський П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2004. — 240с.
17. Кони А.Ф. Собрание сочинений: В 8 т. – М., 1967., Т.4. – С. 89.
18. Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Марченко В. М. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. – К. : Ельга, 2005. – 320с.
19. М'ясоїд П.А. Задачі з курсу загальної психології: Навч.посіб. – К.: Вища шк., 2000. – 183 с.
20. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2001. – 592 с.
21. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В., Папуча М. В., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). – 2.вид., перероб. і доп. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704с.
22. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). – К. : ТОВ "КММ", 2007. – 296с.
23. Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание: Учебное пособие к спецкурсу. – М., 1996. – 254 с.
24. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищих пед. навч. закл.. — 3.вид., випр. — К. : Вища школа, 2004. — 487с.
25. Немов Р.С. Психология. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.1: Общие основы психологии. – 688 с.
26. Огороднійчук Зоя Василівна. Загальна психологія: Практикум:Навч. посібник. – К., 2004. – 195с.
27. Орбан-Лембрик Л. Е., Кощинець В. В.. Юридична психологія: Курс лекцій для студ. вищих навч. закл.. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. — 316с. — Бібліогр.: с. 268-270.
28. Психология. Учебник для вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.:Питер, 2000. – 608 с.
29. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., що навчаються за спец. "Психологія". – 2. вид., стер. – К. : Либідь, 2003. – 990с.
30. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В., Зелінська Т., Лисянська Т. Загальна психологія: Навч. посібник. – К. : Просвіта, 2005. – 464с.
31. Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А., Алексеева М. І., Кириленко Т. С. Психологія: підручник для студ. вищих навч. закл. / Юрій леонідович Трофімов (ред.). – Вид. 6-е, стер. – К. : Либідь, 2008. – 560с.

Тема 2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

2.1. ПОНЯТТЯ ПРО ОСОБИСТІСТЬ

Особистість (англ. personality; від лат. persona – маска актора; роль, положення; обличчя, особистість). В суспільних науках *особистість* розглядається як особлива якість людини, що набувається нею в соціокультурному середовищі в процесі спільної діяльності і спілкуванні. В гуманістичних філософських і психологічних концепціях *особистість* – це людина як цінність, заради якої здійснюється розвиток суспільства. При всьому різноманітті підходів до розуміння особистості традиційно виділяються наступні аспекти цієї проблеми.

Таблиця 12. Аспекти проблеми особистості

Рис.14. Аспекти проблеми особистості

На сучасному етапі в психологічній літературі існує велика кількість визначень особистості.

ОСОБИСТІСТЬ	“ <i>Особистість</i> – це суб'єкт суспільної поведінки і комунікацій” (Б.Г.Ананьєв)
	“ <i>Особистість</i> – це індивід, що визначив свою діяльну позицію до всього, що його оточує: до праці, до соціального устрою, до задач колективу, до долі іншої людини” (П.Е. Кряжев)
	“ <i>Особистість</i> - людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання і об'єктивного перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою і здатністю до трудової діяльності” (А.В. Петровській)
	“ <i>Особистість</i> – це конкретний людський індивід з індивідуально виявленими своєрідними розумовими, емоційними, волевовими та фізичними властивостями” (С.Д. Максименко)
	“ <i>Особистість</i> – поняття, що означає соціокультурну і етичну якість людини; психосоціальне утворення, що поєднує в собі тип людини, формований історичною епохою, а також конституційно і ментально обумовлене людське Я як суб'єкт соціально значущої діяльності” (О.Ф. Бондаренко)
	“ <i>Особистість</i> – людський індивід як продукт суспільного розвитку, суб'єкт праці, спілкування і пізнання, детермінований конкретними умовами життя суспільства. (І.С. Кон)

Рис.15. Визначення особистості

У всіх визначеннях особистості фігурують слова: „людина”, „індивід”, „особистість”, „індивідуальність”. Зіставлення цих понять дозволяє виділити диференціальні ознаки особистості, визначити в діалектичній єдності об'єктивне і суб'єктивне.

Людина – це жива істота, що володіє членоподільною мовою, свідомістю, здатна створювати знаряддя і користуватися ними в процесі суспільної праці. Як вище творіння природи, людина є істота біосоціальна. Для визначення окремої людини як представника *Homo sapiens* або будь-якої соціальної спільності використовується поняття “індивід”.

Індивід означає людину як носія загальних властивостей психіки, як одиничного носія суспільних відносин і функцій. В цьому випадку конкретні якості і відмінності людей не фіксуються.

Поняття *індивідуальність* використовується при описі 2 явищ.

1. При аналізі індивідуально-психологічних відмінностей *індивідуальність* розуміється як своєрідність психологічних властивостей людини, що виявляється в різних сферах (інтелекті, темпераменті, особистості). В цьому контексті індивідуальність протиставляється типовим проявам (середньогруповим тенденціям).

2. При аналізі ієрархічної організації психологічних властивостей людини індивідуальність виступає як вищий рівень цієї ієрархії у відношенні до індивідного і особистісного рівнів: *індивід - особистість - індивідуальність*. У цьому випадку індивідуальність є відносно закритою системою і унікальним поєднанням всіх властивостей людини як індивіда і особистості.

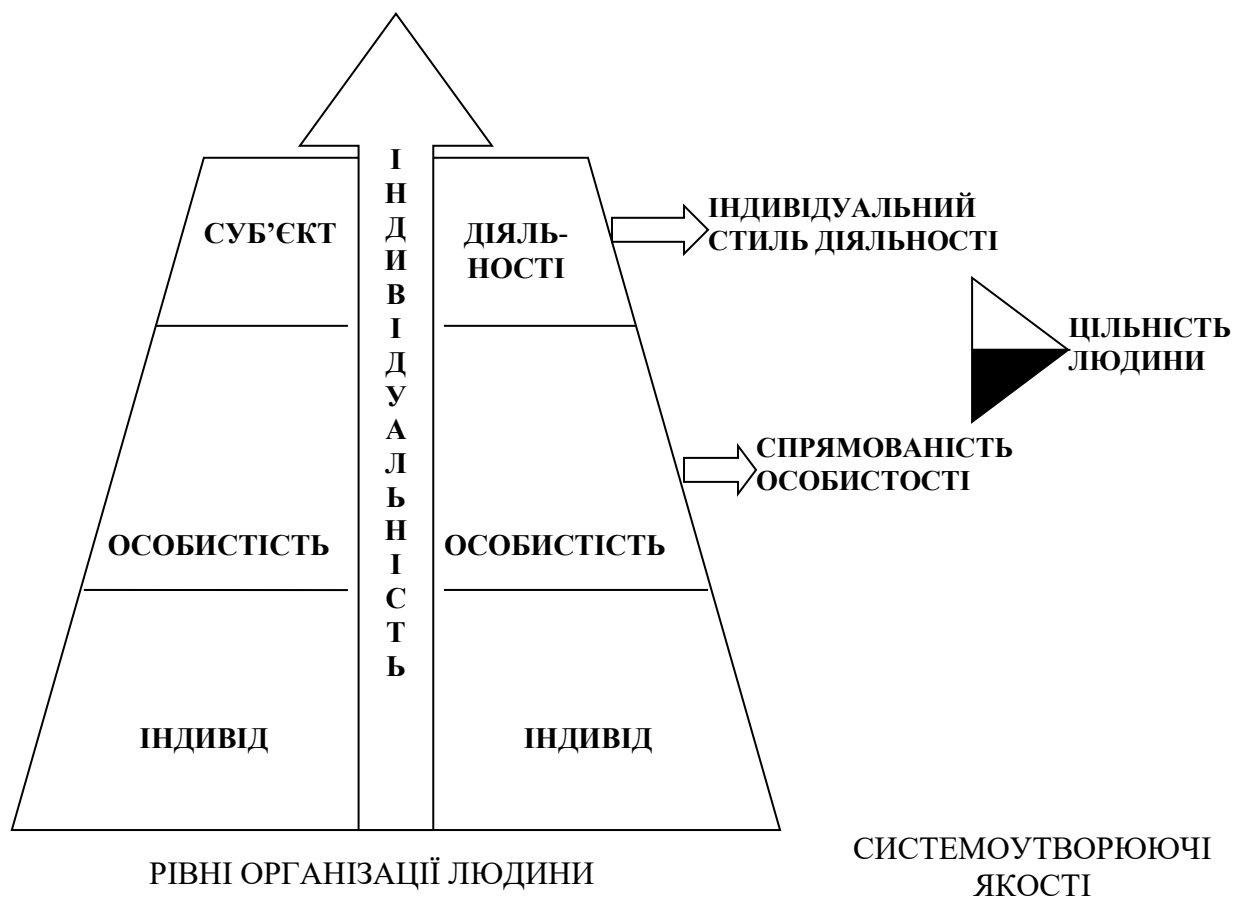

Рис.16. Схема взаємодії різних рівнів організації в структурі людини

На думку Б.Г.Ананьєва, особистість є „вершиною” структури психологічних властивостей, а індивідуальність – „глибиною” особистості. *Цілісність індивідуальності* визначається єдністю властивостей, що відносяться до різних ієрархічних рівнів, причинно-наслідковими зв'язками між властивостями різних рівнів і провідною роллю властивостей особистості.

Роль *системоутворюючих чинників* на рівні особистості виконує *спрямованість* особистості. На рівні суб'єкта діяльності аналогічну роль виконує *індивідуальний стиль діяльності*. Під час взаємодії між собою, *спрямованість* особистості і *індивідуальний стиль* діяльності забезпечують

співдружність усіх рівнів, що виражається в єдності особистісних і діяльнісних характеристик людини. Ця єдність особистості і суб'єкта діяльності знаходить своє вираження в успішній трудовій, пізнавальній і комунікативній діяльності людини.

Отже, кожна людина – це одночасно і індивід, і особистість, і суб'єкт діяльності, але далеко не всім вдається стати індивідуальністю. Кожна людина є структурним цілим, але не кожній вдається стати *цільною особистістю*, тобто досягти гармонійної взаємодії всіх якостей, властивостей, виразити всі свої потенційні можливості, досягти найвищих результатів в тому або іншому виді діяльності, зробити її максимально продуктивною і творчою. Але про тих, кому вдається це зробити, ми говоримо як про людей успішних і плідних.

Таблиця 11

Основні напрями дослідження людини

Основні напрями дослідження людини	Характеристики напрямів
Біогенетичний напрям	Розглядає проблеми розвитку людини як індивіда, що володіє певними антропогенетичними властивостями (задатки, темперамент, біологічний вік, стать, тип статури, нейродинамічні властивості нервової системи, органічні спонуки, потяги, потреби), які проходять різні стадії дозрівання у міру реалізації філогенетичної програми виду в онтогенезі. В основі дозрівання індивіда лежать пристосовницькі процеси організму, які вивчаються диференціальною і віковою психофізіологією, психогенетикою, нейропсихологією, геронтологією і сексологією.
Соціогенетичний напрям	Вивчає процеси соціалізації людини, освоєння нею соціальних норм і ролей, надбання соціальних установок і ціннісних орієнтацій, формування соціального і національного характеру людини як типового члена тієї або іншої спільності. Проблеми соціалізації, соціальної адаптації людини розробляються в соціології і соціальній психології, етнопсихології, історії психології.
Персоногенетичний напрям	Розглядає проблеми активності, самосвідомості і творчості особистості, формування людського Я, боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру і здібностей, самореалізації і особистого вибору, безперестанного пошуку сенсу життя. Вивченням всіх цих проявів особистості займається загальна психологія особистості; різні аспекти цих проблем освітлюються в психоаналізі, індивідуальній психології, аналітичній і гуманістичній психології.

2.2. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

Структуру особистості розглядають по-різному. Проблема співвідношення біологічного і соціального в структурі особистості людини є однією з найскладніших і дискусійних у сучасній психології.

О.Ф.Лазурським була висунута думка про те, що вся особистість розпадається на «ендопсихічну і екзопсихічну організацію».

Таблиця 12

Структура особистості за О.Ф. Лазурським

Підструктури особистості	Характеристики підструктур
Ендопсихіка	обумовлена біологічно, виражає внутрішній механізм людської особистості, що ототожнюється із нервово-психічною організацією людини. Включає такі риси, як особливості пам'яті, мислення і уяви, здатність до вольового зусилля, імпульсивність т.ін
Екзопсихіка	визначається соціальним чинником, ставленням людини до зовнішнього середовища. Включає систему відносин людини і її досвід: інтереси, схильності, ідеали, знання тощо.

У структурі особистості розрізняють *типове* та *індивідуальне*. *Типове* – властиве кожній людині і характеризує її взагалі: її свідомість, активність, розумові та емоційно-вольові прояви тощо. *Індивідуальне* – це те, що характеризує окрему людину: її фізичні та психологічні особливості, спрямованість, здібності, риси характеру, тобто те, чим людина відрізняється від інших людей.

Таблиця 13

Ієрархічна структура особистості за К. Платоновим

Назва підструктури	До даної підструктури належать	Співвідношення біологічного і соціального
Підструктура спрямованості	Переконання, світогляд, особливості характеру, самооцінки, інтереси тощо	Соціальний рівень (біологічного майже немає)
Підструктура досвіду	Уміння, знання, навички, звички	Соціально-біологічний рівень (значно більше соціального, ніж біологічного)
Підструктура форм відображення	Особливості пізнавальних процесів (мислення, пам'яті, сприйняття, відчуття, уваги); особливості емоційних процесів (емоції, відчуття)	Біосоціальний рівень (біологічного більше, ніж соціального)
Підструктура біологічних властивостей	Швидкість протікання нервових процесів, баланс процесів збудження і гальмування; статеві, вікові властивості	Біологічний рівень (соціальне практично відсутнє)

2.3. ДЕЯКІ СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ

На сьогодні в психології немає якої-небудь єдиної загальноприйнятої теорії особистості, але існує велика кількість різних теорій, концепцій і моделей особистості, що мають значний вплив і велике число прихильників.

Однією з таких концепцій є *психодинамічна теорія особистості З.Фрейда*. На думку Фрейда, головним джерелом розвитку особистості є природжені біологічні чинники (інстинкти), а точніше, загальна біологічна енергія – *лібідо* (від лат. *libido* – потяг, бажання). Ця енергія спрямована, по-перше, на продовження роду (сексуальний потяг) і, по-друге, на руйнування (агресивний потяг). Домінує в структурі особистості несвідоме. Сексуальні і агресивні потяги складають основну частину лібідо і людиною не усвідомлюються. Фрейд стверджував, що особистість не володіє свободою волі. Поведінка людини повністю детермінована її сексуальними і агресивними мотивами. Внутрішній світ особистості повністю суб'єктивний. Людина знаходиться в полоні власного внутрішнього світу, істинний зміст мотиву приховано за „фасадом поведінки”. І тільки описки, обмовки, сновидіння, а також спеціальні методи можуть дати більш менш точну інформацію про особистість людини.

З. Фрейд виділяє три основні підструктури, або інстанції – особистості.

Таблиця 14

Структура особистості за З.Фрейдом

<i>Назва підструктури</i>	<i>Характеристика підструктури</i>
Супер-Его (над-Я)	структура, що містить соціальні норми, установки, моральні цінності того суспільства, в якому живе людина
Его (я)	сукупність усвідомлюваних людиною пізнавальних і виконавчих функцій психіки, що представляють всі наші знання про реальний світ; Его – це структура, яка покликана обслуговувати Ід, функціонує згідно з принципом реальності, регулює процес взаємодії між Ід і Супер-Его і виступає ареною безперервної боротьби між ними
Ід (воно)	головна структура особистості, що складається з сукупності несвідомих (сексуальних і агресивних) спонук; Ід функціонує відповідно до принципу задоволення

Ід, Его і Супер-Его знаходяться в постійній боротьбі за психічну енергію через обмежений об'єм лібідо. Сильні конфлікти можуть привести людину до проблем, захворювань. Для зняття напруженості особистість виробляє спеціальні «захисні механізми», які функціонують несвідомо і приховують істинний зміст мотивів поведінки. Захисні механізми є цілісними властивостями особистості.

Деякі захисні механізми особистості за З.Фрейдом

Назва захисного механізму	Характеристика захисного механізму
Витіснення	переведення в підсвідомість думок і почуттів, що заподіюють страждання
Проекція	процес, за допомогою якого особистість приписує власні небажані думки і відчуття іншим людям, покладаючи таким чином на них вину за свої недоліки або промахи
Заміщення	переадресація агресії від об'єкта, що більше загрожує до того, що менш загрожує
Реактивне утворення	пригнічення неприйнятних потягів і заміна їх у поведінці на протилежні спонуки
Сублімація	заміна неприйнятних сексуальних або агресивних спонук на соціально прийнятні форми поведінки в цілях адаптації

Аналітична теорія особистості за К. Юнгом. Головним джерелом розвитку особистості Юнг вважав природжені психологічні чинники. Людина одержує від батьків готові первинні ідеї – „архетипи”. Деякі архетипи універсальні, наприклад ідеї Бога, добра і зла, і властиві всім народам. Але є архетипи культурно- і індивідуально-специфічні. Юнг припускав, що архетипи відображаються в сновидіннях, фантазіях і зустрічаються у вигляді символів, що використовуються в мистецтві, літературі, архітектурі і релігії. Значення життя кожної людини – наповнити природжені архетипи конкретним змістом.

На думку Юнга, особистість формується протягом всього життя. В структурі особистості домінує несвідоме, основна частина якого складає „колективне несвідоме” – сукупність всіх природжених архетипів. Свобода волі особистості обмежена. Поведінка людини фактично підпорядкована її природженим архетипам. Розкрити свій світ особистість здатна тільки через свої сновидіння і ставлення до символів культури і мистецтва.

Структура особистості за К.Юнгом

Назва підструктури	Характеристика підструктури
Колективне несвідоме	основна структура особистості, в якій зосереджено весь культурно-історичний досвід людства, представлений в психіці людини у вигляді успадкованих архетипів
Індивідуальне несвідоме	сукупність „комплексів”, або емоційно заряджених думок і відчуттів, витиснених із свідомості („комплекс влади”)
Індивідуальне свідоме	структура, що служить основою самосвідомості і містить думки, відчуття, спогади і відчуття, завдяки яким ми усвідомлюємо себе, регулюємо свою свідому діяльність

Основними елементами особистості є психологічні властивості окремих реалізованих архетипів даної людини. Ці властивості також називають рисами характеру. Наприклад, властивості архетипу «персона» (маска) – це наші психологічні характеристики, ролі, які ми виставляємо напоказ; властивості архетипу «тінь» – це наші істинні психологічні відчуття, які ми ховаємо від людей; властивості архетипу «аніmus» (дух) – бути мужнім, твердим, сміливим, захищати, охороняти, полювати тощо; властивості архетипу «аніма» (душа) – ніжність, м'якість, дбайливість.

Цілісність особистості досягається за рахунок дії архетипу „самозвеличення”. Головна мета цього архетипу – „індивідуація людини”, або вихід з колективного несвідомого. Це досягається завдяки тому, що „самозвеличення” організовує, координує, інтегрує всі структури психіки людини в єдине ціле і створює унікальність, неповторність життя кожної окремої людини. У самозвеличення існує два способи, дві установки такої інтеграції: *екстраверсія* – установка, що полягає в тому, щоб наповнити природжені архетипи зовнішньою інформацією (орієнтація на об'єкт); *інтроверсія* – орієнтація на внутрішній світ, на власні переживання (на суб'єкт). В кожній людині існує одночасно і екстраверт, і інтроверт. Проте ступінь їх вираженості може бути різною.

Діяльнісна теорія особистості. Ця теорія отримала найбільше розповсюдження у вітчизняній психології. Серед дослідників цієї теорії слід назвати С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтьєва, К.О.Абульханову-Славську і А.В.Брушлінського. В цьому підході заперечується біологічне і психологічне спадкоємство особистісних властивостей. Головним джерелом розвитку особистості є діяльність як складна динамічна система взаємодій суб'єкта (активної людини) із світом (із суспільством), у процесі яких і формуються властивості особистості.

Представники діяльнісного підходу вважають, що особистість формується і розвивається протягом всього життя. Людина – активний учасник соціальних перетворень, активний суб'єкт виховання і навчання. Дитинство і юнацькі роки розглядаються в цій теорії як найбільш важливі для формування особистості. В особистості основне місце займає свідомість, причому структури свідомості формуються в ранньому дитинстві в процесі спілкування і діяльності. Несвідоме має місце тільки у разі автоматизованих операцій. Свідомість особистості повністю залежить від суспільного буття, суспільних відносин і конкретних умов, в які включена людина. В рамках діяльнісного підходу як елементи особистості виступають окремі властивості, або риси особистості. Вони утворюються в результаті діяльності, яка здійснюється завжди в конкретному суспільно-історичному контексті.

У діяльнісному підході найпопулярнішою є чотирьохкомпонентна модель особистості, основними структурними блоками якої є спрямованість, здібності, характер і самоконтроль.

Структура особистості в діяльнісній теорії

<i>Назва підструктури</i>	<i>Характеристика підструктури</i>
Самоконтроль	це сукупність властивостей саморегуляції, пов'язана з усвідомленням особистістю самої себе. Даний блок надбудовується над усією рештою блоків і здійснює над ними контроль: посилення або послаблення діяльності, корекцію дій і вчинків, передбачення і планування діяльності
Спрямованість	це система стійких переваг і мотивів (інтересів, ідеалів, установок) особистості, що задає головні тенденції її поведінки. Людина із яскраво вираженою спрямованістю працьовита, цілеспрямована
Здібності	індивідуально-психологічні властивості, які забезпечують успішність діяльності. Виділяють загальні і спеціальні (музичні, математичні тощо) здібності. Здібності між собою взаємозв'язані. Одна із здібностей є провідною, тоді як інші грають допоміжну роль
Характер	сукупність морально-етичних і вольових властивостей людини. До моральних властивостей відносяться чуйність або черствість у ставленні до людей, відповідальність у відношенні до суспільних обов'язків, скромність. Вольові якості включають рішучість, наполегливість, мужність і самовладання, які забезпечують певний стиль поведінки і спосіб вирішення практичних задач

Гуманістична теорія особистості. Головним джерелом розвитку особистості представники гуманістичної психології вважають природжені тенденції до самоактуалізації. Розвиток особистості – це розгортання цих природжених тенденцій. Згідно з Роджерсом, у психіці людини існують дві природжені тенденції. Перша, названа ним „тенденцією, що самоактуалізується”, містить спочатку в згорнутому вигляді майбутні властивості особистості. Друга – „організмичний процес відстеження” – є механізмом контролю за розвитком особистості. На основі цих тенденцій у людини в процесі розвитку виникає структура “Я”, яка містить „ідеальне Я” і „реальне Я”. Ці підструктури структури “Я” знаходяться в складних відносинах – від повної гармонії (конгруентності) до повної дисгармонії. Мета життя, згідно з Роджерсом, – реалізувати весь свій природжений потенціал, бути „повністю функціонуючою особою”, тобто людиною, яка використовує всі свої здібності і таланти, реалізує свій потенціал і рухається до повного пізнання себе, своїх переживань.

А.Маслоу виділив два типи потреб, що лежать в основі розвитку особистості: «*дефіцитарні*», які припиняються після їх задоволення, і

«ростові», які, навпаки, тільки посилюються після їх реалізації. Всього, за А.Маслоу, існує п'ять рівнів потреб.

Рис.17. Ієрархія потреб за А. Маслоу

Потреби перших двох рівнів – дефіцитарні, третій рівень потреб вважається проміжним, на четвертому і п'ятому рівнях знаходяться ростові потреби. Маслоу сформулював *закон поступального розвитку мотивації*, згідно з якими мотивація людини розвивається поступально: рух на більш високий рівень відбувається в тому випадку, якщо задоволені (в основному) потреби низького рівня. Найважливішими для людини є потреби в самоактуалізації. Самоактуалізація – не кінцевий стан досконалості людини. У кожній людині завжди залишаються таланти для подальшого розвитку. Людина, яка досягла п'ятого рівня, називається „психологічно здоровою особистістю”.

На думку представників гуманістичної психології, вирішального вікового періоду не існує; особистість формується і розвивається протягом всього життя. Проте ранні періоди життя (дитинство і юнацтво) грають особливу роль у розвитку особистості. В особистості домінують раціональні процеси, де несвідоме виникає лише тимчасово. Гуманісти вважають, що особистість володіє повною свободою волі. Людина усвідомлює себе, усвідомлює свої вчинки, будує плани, шукає смисл життя. Людина – творець власної особистості, творець свого щастя. В гуманістичній теорії виділяють 3 підструктури особистості.

Структура особистості в гуманістичній теорії

<i>Назва підструктури</i>	<i>Характеристика підструктури</i>
Реальне Я	сукупність думок, відчуттів і переживань «тут і тепер»
Ідеальне Я	сукупність думок, відчуттів і переживань, які людина хотіла б мати для реалізації свого потенціалу
Потреби в самоактуалізації	природжені потреби, що визначають зростання і розвиток особистості

Хоча „реальне Я” і „ідеальне Я” є досить розмитими поняттями, проте, існує спосіб вимірювання їх *конгруентності*. Високий показник конгруентності свідчить про відносно високу гармонію „реального Я” і „ідеального Я” (про високу самооцінку). При низьких же значеннях конгруентності (низькій самооцінці) відзначається високий рівень тривожності, ознаки депресії. Цілісність особистості досягається у тому випадку, коли конгруентність між „реальним Я” і „ідеальним Я” наближається до одиниці.

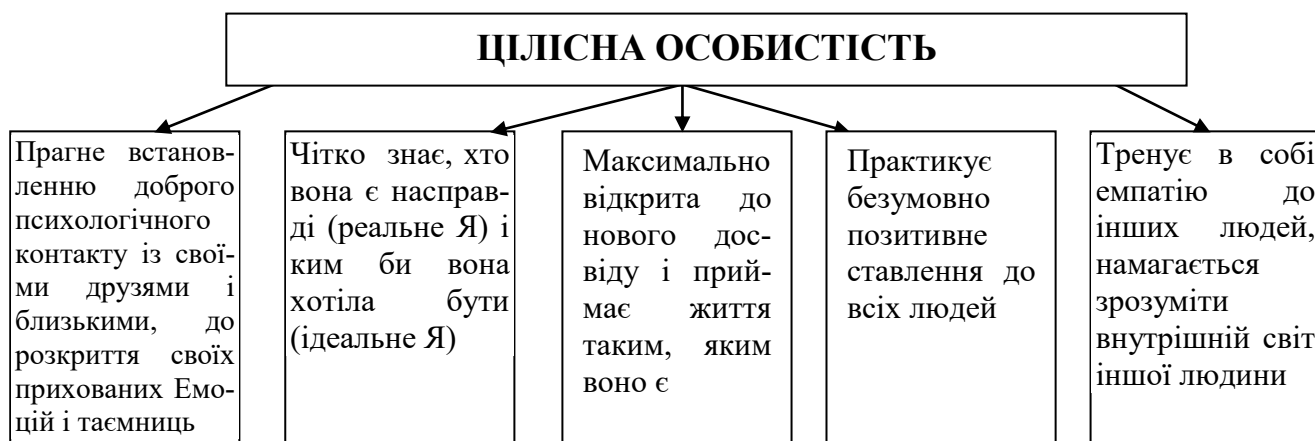

Рис.18. Критерії цілісної особистості

Широке поширення отримала в психології *концепція особистості Г.Айзенка*. В ній виділяються два вимірювання особистості: *інтроверсія - екстраверсія* і *нейротизм - стабільність*. Кожний з полюсів цих вимірювань особистості є певною супермежею, оскільки, згідно з Айзенком, в основі кожної з них лежить сукупність декількох складових рис. Кожна супермежа – це не дискретний кількісний показник, а континуум певної протяжності. При менш виражених особливостях (екстраверсії, інтроверсії або нейротизму) і описи будуть більш „м'якими”, не такими категоричними.

Екстравертований тип характеризується спрямованістю особистості до навколишнього світу. Таким людям властиві: імпульсивність, ініціативність, гнучкість поведінки, товариськість, постійне прагнення до контактів, тяга до нових вражень, розкуті форми поведінки, висока рухова і мовна активність.

Вони легко відгукуються на різні пропозиції, беруться за їх виконання, але також легко можуть і кидати розпочате, беручись за нову справу.

Інтровертований тип характеризує спрямованість особистості на себе, на явища власного світу. Для таких людей характерна низька товариськість, замкнутість, схильність до самоаналізу, рефлексії. Перш ніж взятися за будь-яку справу, вони аналізують умови, ситуацію, задачу; схильні до планування своїх дій. Зовнішній прояв емоцій знаходиться під контролем, але це не свідчить про низьку емоційну чутливість.

Залежно від поєднання параметрів інтроверсія - екстраверсія і нейротизм - стабільність, всіх людей можна розділити на чотири групи.

Таблиця 19

**Категорії людей, що виділяються на основі комбінації суперрис
(за Г. Айзенком)**

	Стабільний	Невротичний
Інтроверт	спокійний урівноважений надійний контрольований миролюбний уважний дбайливий пасивний	схильний до змін настрою тривожний ригідний розсудливий песимістичний замкнутий нетовариський тихий
Екстраверт	лідер безтурботний веселий поступливий чуйний балакучий доброзичливий товариський	ранимий неспокійний агресивний збудливий непостійний імпульсний оптимістичний активний

Значно пізніше Айзенк ввів у свою теорію ще одне вимірювання – психотизм. Таким чином, у теорії Айзенка виділяються не два, а три незалежних вимірювання особистості. Люди з високим ступенем вираженості такої супермежі, як психотизм, є егоцентричними, імпульсивними, байдужими до інших, схильні до асоціальної поведінки, важко контактують з людьми і не знаходять у них порозуміння, відрізняються конфліктністю і неадекватністю емоційних реакцій.

2.4. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

У рамках культурно-історичного системно-діяльнісного підходу розроблена схема детермінації розвитку особистості. В цій схемі властивості

людини як індивіда розглядаються як „безособові передумови” розвитку особистості, які в процесі життєвого шляху можуть отримати розвиток.

Соціокультурне середовище є джерелом розвитку особистості. Як умова здійснення діяльності людини, воно несе ті суспільні норми, цінності, ролі, церемонії, знаряддя, системи знаків, з якими стикається індивід. Справжніми підставами і рушійною силою розвитку особистості виступають спільна діяльність і спілкування, за допомогою яких здійснюється рух особистості в світі людей, залучення її до культури. Взаємовідношення між індивідом як продуктом антропогенезу, особистістю, що засвоїла суспільно-історичний досвід, і індивідуальністю, що перетворює світ, можна передати формулою: „Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють”.

У загальному вигляді розвиток особистості може бути представлений як процес і результат входження людини в нове соціокультурне середовище. Якщо індивід входить у відносно стабільну соціальну спільність, він при сприятливих обставинах проходить 3 фази становлення.

Таблиця 20

Фази становлення особистості

Фази становлення особистості		
1-а фаза	2-а фаза	3-я фаза
Адаптація	Індивідуалізація	Інтеграція
передбачає засвоєння діючих цінностей і норм, оволодіння відповідними засобами і формами діяльності і тим самим уподібнення індивіда іншим членам цієї спільності	породжується протиріччями між необхідністю «бути таким, як всі» і прагненням особистості до максимальної персоналізації	визначається суперечністю між прагненням індивіда бути ідеально представленим своїми особливостями і відмінностями в спільності і потребою спільності прийняти і схвалити лише ті його особливості, які сприяють розвитку спільності і тим самим розвитку його особистості

У випадку якщо суперечність не усунена, настає дезинтеграція і, як наслідок, або ізоляції особистості, або витіснення її із спільності, або деградація з поверненням на ранні стадії її розвитку. Коли індивіду не вдається подолати труднощі адаптаційного періоду, у нього виникають якості конформності, залежності, боязкості, невпевненості. Якщо на 2-й фазі розвитку індивід не зустрічає взаєморозуміння, то це може сприяти формуванню негативізму, агресивності, підозрілості, брехливості. При успішному проходженні фази інтеграції у високорозвинутій групі в індивіда формуються гуманність, довір'я, справедливість, вимогливість до себе, упевненість у собі тощо. У зв'язку з тим, що ситуація адаптації, індивідуалізації, інтеграції при послідовному або паралельному входженні індивіда в різні групи багато разів відтворюється, відповідні особистісні новоутворення закріплюються, складається стійка структура особистості.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання для самоперевірки:

1. Дайте визначення поняттям «особистість», «індивід», «індивідуальність».
2. Розкрийте основні напрями дослідження людини.
3. У чому полягає проблема співвідношення біологічного і соціального в структурі особистості людини?
4. Назвіть елементи психологічної структури особистості.
5. Назвіть сучасні теорії особистості.
6. Охарактеризуйте діяльнісну теорію особистості.
7. Розкрийте психодинамічну теорію особистості.
8. Які захисні механізми особистості за З.Фрейдом ви знаєте?
9. Проаналізуйте відмінності в психодинамічному і діяльнісному підході до дослідження і трактування особистості.
10. Охарактеризуйте гуманістичну теорію особистості.
11. Проаналізуйте концепцію особистості Г.Айзенка.
12. Наведіть приклади соціокультурних типів особистості з відомих вам класичних літературних творів.
13. Освітїть соціальні і психологічні умови становлення особистості.

Тестові завдання з теми:

1. **Вершиною філогенезу психіки є:**
 - 1) людина;
 - 2) індивід;
 - 3) індивідуальність;
 - 4) особа;
 - 5) особистість.
2. **Напрямок дослідження людини, який вивчає проблеми активності, самосвідомості і творчості особистості, формування людського Я, боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру і здібностей, самореалізації, безперестанного пошуку сенсу життя – це:**
 - 1) соціогенетичний напрям;
 - 2) біогенетичний напрям;
 - 3) персоногенетичний напрям.
3. **Який принцип лежить в основі запропонованої О.Ф.Лазурським „психосоціальної в широкому розумінні” класифікації типів особистості?**
 - 1) принцип залежності особистості від суспільства;
 - 2) принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища;
 - 3) принцип інстинктивних потреб, які визначають психічну діяльність людини;
 - 4) принцип пансексуалізму, який є головною рушійною силою поведінки людини;
 - 5) принцип загальнолюдської, національної та расової спадщини.

4. Підструктура особистості, що виражає внутрішній механізм особистості і ототожнюється із нервово-психічною організацією людини – це:
 - 1) ендопсихіка;
 - 2) екзопсихіка.
5. Структуру особистості, за З. Фрейдом, утворюють три основних компоненти: «Воно», «Я» і:
 - 1) «Він»;
 - 2) «Вона»;
 - 3) «Над – Я»;
 - 4) «Перед – Я»;
 - 5) «Після – Я».
6. Хто є засновником аналітичної психології?
 - 1) З. Фрейд;
 - 2) К. Юнг;
 - 3) О. Лазурський;
 - 4) А. Адлер;
 - 5) К. Хорні.
7. За К. Юнгом, визначальну роль у структурі особистості відіграє:
 - 1) колективне несвідоме;
 - 2) свідомість;
 - 3) особисте несвідоме;
 - 4) потяг до життя;
 - 5) інстинкт самозбереження.
8. Центральну роль серед архетипів К. Юнг відводив архетипу:
 - 1) «Его» («Я»);
 - 2) «Воно»;
 - 3) «Я»;
 - 4) «Над – Я»;
 - 5) «Самості».
9. Індивід – це:
 - 1) людина із соціально зумовленою системою вищих психічних якостей, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин;
 - 2) людська біологічна основа розвитку особистості у певних соціальних умовах;
 - 3) об'єкт і суб'єкт історичного процесу і власного життя;
 - 4) відносно стійка цілісна система інтелектуальних, морально-вольових та соціально-культурних якостей людини, котрі відбиваються в індивідуальних особливостях його свідомості та діяльності;
 - 5) неповторна своєрідність якого-небудь явища, в тому числі окремої людини.
10. Людина як соціальна та біологічна істота є:
 - 1) індивідом;
 - 2) індивідуальністю;
 - 3) особою;
 - 4) особистістю;
 - 5) суб'єктом.
11. Людський індивід як продукт суспільного розвитку, суб'єкт праці, спілкування і пізнання, детермінований конкретними умовами життя суспільства – це:
 - 1) індивід;
 - 2) індивідуальність;
 - 3) особистість;
 - 4) людина
12. Головна підструктура особистості, що складається з сукупності несвідомих (сексуальних і агресивних) спонук - це
 - 1) Ід (воно);
 - 3) Супер-Его (над-Я).

- 2) Его (я);
- 13. Захисний механізм, за допомогою якого особистість приписує власні небажані думки і відчуття іншим людям, покладаючи таким чином на них вину за свої недоліки або промахи:**
- 1) витіснення;
 - 2) проекція;
 - 3) заміщення;
 - 4) реактивне утворення;
 - 5) сублімація.
- 14. Підхід до дослідження і трактування особистості, у якому представлена чотирьохкомпонентна модель особистості, в основні структурні блоки якої входять спрямованість, здібності, характер і самоконтроль – це:**
- 1) психодинамічний підхід;
 - 2) психоаналітичний підхід;
 - 3) діяльнісний підхід;
 - 4) гуманістичний підхід.
- 15. Тип особистості, який характеризується спрямованістю до навколишнього світу – це:**
- 1) екстравертований тип;
 - 2) інтровертований тип.
- 16. Закон поступального розвитку мотивації, згідно з яким мотивація людини розвивається поступально, сформулював:**
- 1) К. Роджерс;
 - 2) К. Юнг;
 - 3) А. Маслоу;
 - 4) К. Платонов;
 - 5) З. Фрейд.
- 17. Фаза становлення особистості, яка передбачає засвоєння діючих цінностей і норм, оволодіння відповідними засобами і формами діяльності і уподібнення індивіда іншим членам цієї спільності:**
- 1) адаптація;
 - 2) індивідуалізація;
 - 3) інтеграція.

Задачі до теми:

Задача 1

Представник одного з напрямів психології писав: «Є зв'язки, при яких те, що відбувається в цілому, не виводиться з елементів, що існують начебто у вигляді окремих шматків, які зв'язуються потім разом, і, навпаки, те, що виявляється в окремій частині цього цілого, визначається внутрішнім структурним законом усього цього цілого... Я – частка в полі. Я – не попереду, як вчать із давніх часів, принципово. Я – серед інших, за своєю суттю Я належить до надзвичайних і найрідкісніших предметів, які існують, предметів, які, як здається, володарюють над закономірністю цілого. Я є часткою в цьому полі».

Що це за напрям ? Яке місце він посідає в психології?

Задача 2

Видатний психолог, виступаючи з лекцією, проілюстрував свою теорію таким прикладом: "Припустімо, що в цій залі [...] присутній індивідуум, який порушує тишу і відвертає мою увагу від завдання, що стоїть переді мною, своїм

сміхом, балачками, тупотінням. Я оголошую, що я не можу за таких умов читати далі лекцію, і ось серед вас знаходиться кілька сильних чоловіків і виставляють після короткочасної боротьби порушника порядку за двері. Тепер він витіснений, і я можу продовжити свою лекцію. Для того щоб порушення порядку не повторювалося [...], слухачі, які виконали моє бажання, після здійсненого ними витіснення підсовують свої стільці до дверей і влаштовуються там, створюючи перепону».

Про яку теорію йде мова? Яке явище ілюструється таким чином?

Задача 3

За спостереженням одного з психологів, "у ... психології існують три великі напрямки досліджень. Вони схожі на три океанські течії... Подібно до уламків, які можна знайти на поверхні будь-якої з океанських течій, певні слова і вирази пов'язані з кожним з наших напрямків, хоча й не визначають їх. З першим напрямком пов'язані такі поняття, як "біхевіоризм", "об'єктивний", "експериментальний", "безособовий", "логіко-позитивістський", "операціональний", "лабораторія". До другої течії належать терміни "фрейдистський", "неофрейдистський", "психоаналітичний", "психологія несвідомого", "інстинктивний", "его-психологія", "ід-психологія", "динамічна психологія". Поняття "феноменологічний", "екзистенціальний", "Я – теорія", "самоактуалізація", "гуманістична психологія", "існування і становлення", "психологія внутрішнього досвіду" пов'язані з третім напрямком".

Що це за напрями? Чим третій напрям відрізняється від першого й другого?

Задача 4

Ось думка, на якій ґрунтується один з напрямів психології: "Людина не народжується наділеною історичними досягненнями людства. Досягнення розвитку людських поколінь втілені не в ній, не в її природних задатках, а в навколишньому світі – у великих творіннях людської культури. Тільки в результаті процесу привласнення людиною цих досягнень, що триває впродовж її життя, вона набуває справді людських властивостей і здібностей".

Що це за напрям? Яке місце він посідає в системі психологічного пізнання?

Задача 5

У пацієнта, який потрапив у складну життєву ситуацію, з'являються спазми при ковтанні ("він не може це проковтнути"). Другий пацієнт за аналогічних умов страждає на напади астми ("він не може дихати атмосферою цього дому"). В третього паралізує ноги ("він не може ходити"). Четвертий, якого нудить під час прийому їжі, "не може перетравити" якийсь неприємний факт.

Що дають подібні випадки для розуміння людської психіки? Яке явище вони ілюструють?

Задача 6

У даний час з упевненістю можна сказати, що зважаючи на постійну емоційну екстремальність діяльності слідчого, а іноді і її підвищення до "аварійних меж", величезна роль в успішному рішенні слідчим професійних задач належить таким його якостям, як тривала працездатність, психічна витривалість, здібність до тривалого зосередження, переключення, швидке орієнтування в нових умовах, "перешкодостійкість" (здатність працювати при дії сторонніх подразників) і деяким іншим.

Про яке з відносно самостійних компонентів структури, особистості (її підструктури) більшою мірою йдеться в даному висловлюванні?

Задача 7

При аналізі професіограм слідчих встановлено п'ять різних типів слідчого, які пов'язані з домінуванням певної групи якостей його особистості і визначають індивідуальний стиль його роботи.

1. Слідчий – організатор. В його професіограмі домінують організаторські якості. Він намагається більшість питань вирішувати разом з колегами, оперативними працівниками, експертами, ревізорами, громадськістю. Такого слідчого доцільно призначати керівником слідчої бригади, слідчого підрозділу.

2. Слідчий – мислитель. В його професіограмі домінують реконструктивні якості. Він любить розслідувати складні справи, що вимагають великої напруги; працює зазвичай один, керувати людьми, як правило, не любить і не вміє. Такому слідчому рекомендується доручати складні, запутані справи, що вимагають великої професійної майстерності і високої інтелектуальної напруги.

3. Слідчий – співрозмовник. В його професіограмі домінують комунікативні якості. Він дуже товариський, легко вступає в контакт з незнайомими людьми. Улюбленою слідчою дією для нього є допит. Такому слідчому доцільно доручати справи, пов'язані з великою кількістю допитів.

4. Слідчий – слідопит. В його професіограмі домінують пошукові якості. Його відрізняють високий рівень уваги, спостережливість, гарна орієнтація. Улюблена слідча дія – огляд місця події. Такого слідчого доцільно включати в групу, що веде розслідування "за гарячими слідами".

5. Слідчий – соціолог. В його професіограмі домінує соціальний аспект. Дуже любить займатися вивченням матеріалів про причини і умови здійснення злочинів, на досить високому рівні узагальнює ці матеріали, бере активну участь в правовій пропаганді, в роботі з попередження злочинів. Має хороші зв'язки з пресою і радіо, часто виступає із статтями. Такому слідчому доцільно доручати роботу в контрольно-методичних групах і відділах.

Який з названих типів слідчих для Вас переважний? Чи має, на Ваш погляд, наведена класифікація типів слідчого недоліки? Чи можна ігнорувати схильність слідчого до виконання певного виду робіт, розслідуванню певної категорії справ?

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Які теорії особистості існують у зарубіжній класичній психології?
2. Концепції особистості у вітчизняній психології.
3. Особистість як цілісна система психічних властивостей людини.
4. Психологічна характеристика творчої особистості видатних діячів науки, техніки, культури.
5. Психологічна характеристика власної особистості.
6. Які закономірності психічного розвитку розглядалися вітчизняними вченими?
7. Умови психічного розвитку індивіда в процесі його перетворення в особистість.
8. Форми і методи самовиховання як фактор самовдосконалення особистості.
9. В чому полягає стратегія розвитку власної особистості?
10. Психолого-педагогічні аспекти формування особистості слідчого.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І., Корнєв О.М., Костицький М.В., Кудерміна О.І. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями: навч. посіб. / Київський національний ун-т внутрішніх справ / Л.І. Казміренко (заг.ред.), Є.М. Моїсєєва (заг.ред.). – Вид. 3-є, доопрац. та доп. – К. : КНТ, 2008. – 152с.
2. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Костицький М. В., Мойсєєва О. Є., Тарарухін С. А. Юридична психологія: підручник / Л.І. Казміренко (заг.ред.), Є.М. Моїсєєв (заг.ред.). – К. : КНТ, 2007. – 359с.
3. Андросюк В.Г., Казміренко Л.І., Кондратьєв Я.Ю., Костицький М.В., Тарарухін С.А. Юридична психологія: Підручник для студ., слухачів та курсантів юрид. вищ. навч. закладів і фак. / Національна академія внутрішніх справ України / Я.Ю. Кондратьєв (ред.). – К. : Ін Юре, 2000. — 351с.
4. Аршава І. Ф., Репіна О. Г., Аршава І. О.. Юридична психологія: підручник / Дніпропетровський національний ун-т. – Д. : РВВ ДНУ, 2008. — 180с.
5. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещерякова, В.Зинченко, СПб: ЕВРОЗНАК, 2005. – 672 с.
6. Бондаренко А.Ф. Основы психологии. Учебник для студентов гуманитарных вузов. – К.: Освіта України. – 2009. – 328 с.
7. Варій М. Й. Психологія особистості: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – К. : Центр учбової літератури, 2008. — 592с.
8. Васильев В.Л. Юридическая психология – СПб.: Питер Пресс. – С. 291-293.
9. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М., 1998. – 217 с.

10. Гордієнко В., Копець Л. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 304с.
11. Еникеев М.И. Практикум по юридической психологии – М.: Норма, 2001. – 592 с.
12. Еникеев М.И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2005. – 640 с.
13. Загальна психологія. / за загальною редакцією С.Д.Максименка. Підручник. – Вінниця: Нова книга, 2004. – С. 279-310.
14. Киричук О. В. Психологія особистості: Опорний конспект / Інститут підготовки кадрів держ. служби зайнятості. – К. : ІПК ДСЗУ, 2003. — 46с.
15. Кони А.Ф. Собрание сочинений: В 8 т. – М., 1967., Т.4. – С. 89.
16. Копець Л. В. Психологія особистості: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 460с.
17. Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Марченко В. М. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. – К. : Ельга, 2005. — 320с.
18. М'ясоїд П.А. Задачі з курсу загальної психології: Навч.посіб. – К.: Вища шк., 2000. – 183 с.
19. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2001. – 592 с.
20. Максименко С.Д. Загальна психологія/ Підручник. – Видання друге, перероблене та доповнене. – Вінниця: Нова книга , 2004. – 704 с.
21. Немов Р.С. Психология. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.1: Общие основы психологии. – 688 с.
22. Орбан-Лембрик Л.Е., Кошинець В.В. Юридична психологія: Курс лекцій для студ. вищих навч. закл.. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 316с. – Бібліогр.: с. 268-270.
23. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.,1982. – 255с.
24. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1999.
25. Психология. Учебник для вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.:Питер, 2000. – 608 с.
26. Трофімов Ю.Л., Рибалка В.В., Гончарук П.А., Алексеева М.І., Кириленко Т. С. Психологія: підручник для студ. вищих навч. закл. / Юрій леонідович Трофімов (ред.). – Вид. 6-е, стер. – К. : Либідь, 2008. — 560с.
27. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М: Наука, 2004. – 455 с.
28. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: Основные положения, исследования / Пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова. – 2-е изд., испр. – СПб.: Питер, 1998. – 606 с.

Тема 3. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

3.1. ТЕМПЕРАМЕНТ

Темперамент (від лат. *temperamentum* – відповідність; помірність) – закономірне співвідношення стійких індивідуальних особливостей особистості, що характеризують різні сторони динаміки психічної діяльності і поведінки. Поняття темперамент виникло на основі вчення давньогрецького ученого і лікаря *Гіппократа* (VI ст. до н. е.), який стверджував, що пропорція 4 елементів (кров «сангвін», жовч «холе», слиз «флегма», чорна жовч «мелана-холе»), з яких нібито складається людське тіло, визначає перебіг фізичних і душевних хвороб.

Дослідники темпераменту вважають, що фізіологічне підґрунтя темпераменту людини складають два фактори: *тип статури і тип вищої нервової діяльності*. Е. Кречмер детально описав три типи статури: пікнічний, астеничний і атлетичний.

Таблиця 21

Основні типи статури (за Е. Кречмером)

Основні типи статури	Характеристики типів статури
<i>Астенік</i>	високого зросту, крихкий, плоскогрудий, у нього витягнуте обличчя, довгий і тонкий ніс
<i>Пікнік</i>	малого або середнього зросту, повний, з м'якими рисами обличчя, великим животом, круглою головою на короткій шії
<i>Атлетик</i>	високого або середнього зросту, міцної статури, з широкими плечима і вузькими стегнами

Нині ця система „вийшла з моди”, оскільки вона несла помилку. Е.Кречмер вважав, що людей можна класифікувати на чітко розмежовані, дискретні категорії і лише невелике число індивідуумів залишається за рамками цих категорій. Система У. Шелдона, хоча і нагадувала систему Е. Кречмера, виходила з того, що існують не дискретні типи, а безперервно розподілені „компоненти” статури. Компоненти отримали назву ендоморфного, мезоморфного і екторморфного, відповідно оцінювалися як 7-1-1, 1-7-1 і 1-1-7. Уся система отримала назву соматотипування, набір трьох цифр – це самотип людини.

Основні особистісні типи і властиві їм типи поведінки за У. Шелдоном

Вісцеротонія 	Соматотонія 	Церебротонія
Розслаблення в поставі і рухах	Упевненість у поставі і рухах	Стриманість манер і рухів
Любов до комфорту	Любов до фізичних навантажень і пригод	Надмірна фізіологічна реактивність
Сповільнені реакції	Енергійність	Підвищена швидкість реакції
Любов до їжі	Потреба в рухах і задоволення від них	Схильність до самоти
Соціалізація харчової потреби	Потреба в домінуванні	Схильність до міркувань, підвищений рівень уваги
Задоволення від харчування	Схильність до ризику	Скритність відчуттів, емоційна стриманість
Любов до компаній, дружніх стосунків	Рішучі манери	Неспокійні рухи очей і обличчя. Самоконтроль міміки.
Соціофілія (схильність до суспільного життя)	Хорообрість	Соціофобія (страх перед суспільними контактами)
Привітність зі всіма	Агресивність	Утруднення у встановленні соціальних контактів
Жадання похвали і схвалення	Емоційна черствість, психологічна нечутливість	Трудність набуття нових звичок, уникнення стандартних дій.
Орієнтація на інших людей	Клаустрофобія (боязнь замкнутих приміщень)	Агарофобія (боязнь відкритого простору)
Емоційна стабільність	Відсутність жалості і такту	Непередбачуваність поведінки
Терпимість	Гучний голос	Тихий голос, боязнь викликати шум
Безтурботна задоволеність	Спартанська байдужість до болю	Надмірна чутливість до болю
Глибокий сон	Шумна поведінка	Поганий сон, хронічна втома
Відсутність вибухових емоцій і вчинків	Зовнішній вигляд відповідає немолодому віку	Юнацька жвавість манер і зовнішнього вигляду
Легкість в спілкуванні і виразі відчуттів	Об'єктивне мислення. Скритні відчуття і емоції	Концентроване, суб'єктивне мислення
Товариськість і м'якість в стані сп'яніння	Агресивність і наполегливість в стані сп'яніння	Стійкість до дії алкоголю і інших депрессантів
Потреба в людях у важку хвилину	Потреба в діях у важку хвилину	Потреба в самоті у важку хвилину
Орієнтація на дітей і сім'ю	Орієнтація на юнацькі заняття	Орієнтація на пізні періоди життя

Тип темпераменту залежить від природжених анатомо-фізіологічних особливостей. І. П. Павлов і його послідовники прагнули довести безпосередню залежність типу темпераменту від поєднання (типу) властивостей нервової системи. Окремі властивості темпераменту корелюють з декількома властивостями загального типу нервової системи і навпаки. Академік І.П.Павлов виділив чотири основні типи вищої нервової діяльності.

Рис.19. Типи вищої нервової діяльності (за І.П.Павловим)

На підставі типології вищої нервової діяльності і конституційних особливостей людини виділяють психологічні властивості темпераменту. *Властивості темпераменту* – це найстійкіші індивідуальні особливості, індивідуальний темп і ритм психічних процесів, ступінь стійкості емоцій, експресивність і енергійність рухів, напруженість волевого зусилля, що відносяться до всіх сторін психічної діяльності. Подібні динамічні властивості пов'язані з іншими психологічними умовами – настроєм, мотивами діяльності, поставленою задачею тощо. Більшість дослідників темпераменту виділяють властивості темпераменту, пов'язані між собою і з якостями характеру.

Таблиця 23

Психологічні властивості темпераменту

<i>Активність</i> означає, що людина відрізняється пошуковою спрямованістю, активацією психіки під впливом спонук.	<i>Реактивність</i> – властивість темпераменту, при якій людина реагує на зовнішні, сторонні спонуки, самостійно не змінюючи спрямованість і зміст психічної діяльності.
<i>Екстраверсія</i> – властивість темпераменту, яка обумовлює переважання взаємодії із зовнішнім світом, тягу до нових вражень, товариськість, підвищену рухову активність.	<i>Інтроверсія</i> обумовлює переважання інтересів на внутрішньому світі (власні відчуття, образи, думки), схильність до самоаналізу, зовнішню стриманість.
<i>Сензитивність</i> – психологічна властивість темпераменту, що визначає високу чутливість до подразників, низьку перешкодостійкість.	<i>Резистентність</i> обумовлює нечутливість до подразників, високу перешкодостійкість і, внаслідок цього, пробивну силу людини.

Закінчення таблиці 23

<i>Емоційна стабільність</i> – це властивість темпераменту, що полягає в здатності нервової системи людини підтримувати тонус, увагу і емоційний стан не зміненими.	<i>Емоційна нестабільність</i> – це якість темпераменту, яка виявляється в переходах настрою, частій зміні емоцій позитивного знаку на протилежні без видимих причин.
<i>Імпульсивність</i> – це психологічна властивість темпераменту породжувати перебільшену поведінкову реакцію у відповідь на незначні зміни в навколишньому оточенні.	<i>Розміреність</i> дозволяє берегти поведінкову незмінність, незважаючи навіть на значні зміни в обстановці.
<i>Пластичність</i> – це психологічна властивість темпераменту швидко пристосовуватися до нових умов, завдяки високій переключаємості аналізаторів і психічних процесів.	<i>Ригідність</i> – нездатність до швидкої перебудови психічних станів і процесів у змінених умовах середовища.

Різні поєднання пов'язаних між собою властивостей темпераменту називають *типами темпераменту*. Немає кращих або гірших темпераментів – кожний з них має свої позитивні сторони, тому головні зусилля повинні бути направлені не на переробку темпераменту (що неможливо внаслідок природженості темпераменту), а на розумне використання його позитивних рис. У людей одного і того ж типу темпераменту ступінь вираженості окремих його властивостей може бути різною. Тому, хоча кожен людину можна віднести до певного типу темпераменту, індивідуальні відмінності між людьми за властивостями темпераменту дуже різноманітні.

У психології прийнято користуватися гіппократовою класифікацією типів темпераменту: сангвінік, холерик, флегматик і меланхолік.

Таблиця 24

Типи темпераменту

<i>Типи темпераменту</i>	<i>Характеристики типів темпераменту</i>
<i>Холерик</i>	людина, нервова система якої визначається переважанням збудження над гальмуванням, унаслідок чого вона реагує швидко, часто необдуманно, не встигає загальмувати, стриматися, проявляє нетерпіння, поривчастість, нестриманість. Неврівноваженість її нервової системи зумовлює циклічність у зміні активності і бадьорості: захопившись будь-якою справою, вона пристрасно, з повною віддачею працює, але сил вистачає ненадовго. З'являється роздратований стан, поганий настрій, занепад сил і млявість («все падає з рук»). Чергування позитивних циклів підйому настрою і енергійності з негативними циклами спаду, депресії обумовлює нерівність поведінки і самопочуття, підвищену схильність до появи невротичних зривів і конфліктів з людьми.

<i>Сангвінік</i>	людина з сильною, врівноваженою, рухливою нервовою системою, володіє великою швидкістю реакції, життєрадісна, завдяки чому її характеризує висока опірність труднощам життя. Рухливість нервової системи обумовлює мінливість відчуттів, інтересів, поглядів, високу пристосовність до нових умов. Це товариська людина. Легко сходиться з новими людьми і тому у неї широке коло знайомств, хоча сангвінік і не відрізняється постійністю в спілкуванні. Він продуктивний діяч, але лише тоді, коли багато цікавих справ, у противному випадку стає скучним, млявим. У стресовій ситуації проявляє «реакцію лева», тобто активно захищає себе, бореться за нормалізацію обстановки.
<i>Флегматик</i>	людина з сильною, врівноваженою, але інертною нервовою системою, унаслідок чого реагує повільно, неговірка, емоції виявляються сповільнено (важко розсердити, розвеселити); володіє високою працездатністю, добре чинить опір сильним і тривалим подразникам, труднощам, але не здатна швидко реагувати в несподіваних нових ситуаціях. Флегматик міцно запам'ятовує все засвоєне, не здатний відмовитися від вироблених навичок і стереотипів, не любить міняти звички, розпорядок життя, роботу, нових друзів, важко пристосовується до нових умов. Настрій стабільний, рівний. І при серйозних неприємностях флегматик залишається зовні спокійним.
<i>Меланхолік</i>	людина із слабкою нервовою системою, володіє підвищеною чутливістю навіть до слабких подразників, а сильний подразник може викликати «зрив», «стопор», розгубленість, тому в стресових ситуаціях результати діяльності меланхоліка можуть погіршитися в порівнянні із спокійною звичною ситуацією. Підвищена чутливість приводить до швидкого стомлення і падіння працездатності. Незначний мотив може викликати образу, сльози. Настрій дуже мінливий, але меланхолік прагне приховати, не проявляти зовні своїх відчуттів. Меланхолік не розкаже про свої переживання, часто сумний, пригнічений, невпевнений в собі, тривожний, у нього можуть виникнути невротичні розлади. Проте, володіючи високою чутливістю нервової системи, меланхоліки часто мають виражені художні і інтелектуальні здібності.

Тип темпераменту, як і природжений тип нервової системи, *може змінюватися залежно від умов життя і виховання*. Найбільш достовірні факти зміни типу темпераменту в ранньому віці у зв'язку з перенесеними хворобами, особливостями харчування, гігієнічними і загальними умовами життя. Окремі властивості темпераменту змінюються протягом всього процесу розвитку дитини. Особливо важливі при цьому умови виховання. Питання про ступінь спадкової обумовленості типу темпераменту ще недостатньо досліджені.

Темперамент не визначає також рис характеру, але *між темпераментом і властивостями характеру існує тісний взаємозв'язок*. Від темпераменту залежать особливості характеру. Одні властивості темпераменту сприяють

формуванню певних рис характеру, інші протидіють. Тому залежно від типу темпераменту дитини необхідно використовувати індивідуальні прийоми дії на неї, щоб виховати потрібні властивості характеру (*індивідуальний підхід*). Існує і зворотна залежність проявів темпераменту і характеру. Завдяки певним рисам характеру людина може стримувати небажані за даними обставинами прояви темпераменту.

Темперамент не визначає рівня загальних або спеціальних (наприклад, професійних) здібностей. Ті або інші властивості темпераменту в одних обставинах професійної діяльності можуть сприяти досягненню успіху в ній, в інших заважати діяльності. Коли вимоги діяльності суперечать будь-якій властивості темпераменту, то людина вибирає такі прийоми і способи її виконання, які найбільш відповідають її темпераменту і допомагають подолати вплив негативних у даних умовах проявів темпераменту. Сукупність таких успішних індивідуальних прийомів і способів, вироблених людиною в процесі діяльності, характеризує її *індивідуальний стиль діяльності*. Набуття певного індивідуального стилю не змінює самого темпераменту, оскільки індивідуальний стиль – це сукупність варіантів діяльності, найзручніших для людини при наявному темпераменті. Проте є професії, що пред'являють до певних властивостей темпераменту дуже високі вимоги (наприклад, вимоги до витримки і самовладання або до швидкості реакцій). Тоді необхідною умовою успіху стає *відбір людей з темпераментом, придатним для даної професії*.

В описі темпераменту проявляються мовні характеристики. Ось приклад із заміток відомого юриста А.Ф. Коні:

«Для характеристики впливу темпераменту на розповідь про те, як поставився свідок до того або іншого явища, можна уявити ставлення представників різних темпераментів до однієї і тієї ж події. Трамвай наїхав на жінку і спричинив їй тяжкі пошкодження або, мабуть, саму смерть, унаслідок того, що вона не звернула уваги на попереджувальний дзвінок. *Сангвінік*, хвилюючись, скаже: «Це була жахлива картина – пролунав роздираючий крик, хлинула кров. Мені почувся навіть тріск ламаних кісток, ця картина стоїть перед моїми очима, переслідує мене, хвилюючи і турбуючи». *Меланхолік* скаже: «Вагон роздавив нещасну жінку; і ось людська доля: мабуть, вона поспішала до люблячого чоловіка, до улюблених дітей, під сімейний дах. І все розбито, знищено, залишилися сльози і скорбота про безповоротну втрату, і картина осиротілої сім'ї з болем виникає в душі». *Холерик*, обурюючись, скаже: «Роздавили жінку! Я давно говорив, що міське управління недбале у виконанні своїх обов'язків: чи можна доручати управління трамваєм таким вагоноводам, які не уміють своєчасно дзвонити і попередити неуважного або тупого на вухо перехожого. І ось результат. Судити треба за ці упущення і строго судити». А *флегматик* скаже: «Їхав я на візнику і бачу: стоїть трамвай, біля нього натовп, щось дивляться; я підвівся і бачу: лежить якась жінка впоперек рейок, мабуть, наїхали і роздавили. Я сів на своє місце і сказав візнику: пішов швидше».

Коні А.Ф. Собрание починений: В 8 т. – М., 1967., Т.4. - С. 89.

3.2. ХАРАКТЕР

Характер (від грец. *charakter* – відбиток; межа, ознака, особливість) – індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, що обумовлюють типовий для даного суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах. Характер тісно пов'язаний з іншими сторонами особистості людини, зокрема з темпераментом, який визначає зовнішню форму вираження характеру, накладаючи своєрідний відбиток на ті або інші його прояви.

Характер людини як соціальної істоти детермінований її суспільним буттям. Він є сполученням індивідуального і типового. З одного боку, індивідуальна своєрідність життєвого шляху, умов життя і діяльності кожної окремої людини формує різноманітність індивідуальних рис і проявів характеру. З іншого боку, загальні, типові обставини життя людей, що живуть в однакових суспільних умовах, формують загальні сторони і риси характеру. *Типові характери* є продуктом суспільно-історичних умов.

Характери розрізняють за їх визначеністю і цілісністю. *Визначений характер* – це характер з наявністю однієї або декількох виражених домінуючих рис. У людей з *невизначеним характером* подібні риси відсутні або виражені слабо. Виділяють цільні і суперечливі характери. *Цільні характери* відрізняються відсутністю суперечностей між усвідомленням мети і самою діяльністю, єдністю думок і відчуттів. *Суперечливому характеру* властивий розлад переконань і діяльності, наявність несумісних один з одним думок і відчуттів, мети і мотивів, суперечливих прагнень, бажань і спонук.

Рис. 20. Види характеру

Структура характеру – це стійка і закономірна система залежності між його окремими рисами: стержневими і поверховими, стійкими і ситуаційними, основними і другорядними. Розбиратися в структурі характеру дуже важливо, оскільки зовнішні риси поведінки людини можуть маскувати основні властивості характеру. Так, наприклад, жадібна і ощадлива людина в потрібній ситуації може смітити грошима, людина боязка може поводитися в конкретній ситуації нахабно, а скромна – розбещено. В сучасній психології існують різні підходи до визначення структури характеру: менш формалізовані і більш формалізовані. Менш формалізовані – це *опис рис характеру на основі базисної системи відносин*. В структурі характеру виділяють 2 групи рис.

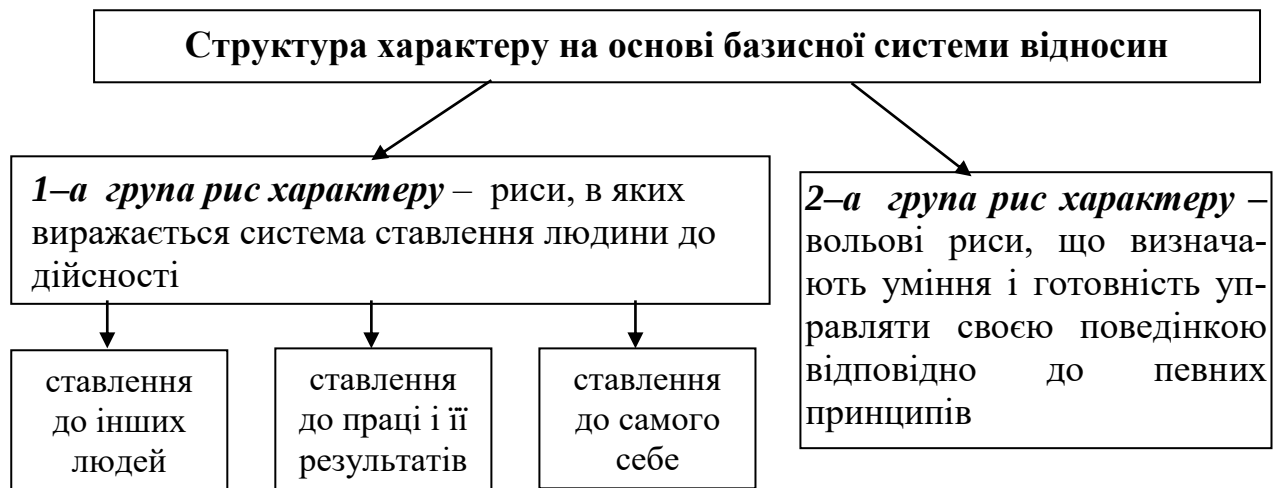

Рис.21. Структура характеру на основі базисної системи відносин

До 1-ої групи рис характеру належать ті, в яких виражається система ставлення людини до дійсності (етичні якості). В них можна виділити наступні основні види: ставлення до інших людей (індивідуалізм або колективізм, егоїзм або альтруїзм, байдужість або чуйність, грубість або ввічливість, брехливість або правдивість), ставлення до праці і її результатів (лінь або працьовитість, акуратність або неохайність, ініціативність або пасивність, відповідальність або безвідповідальність, організованість), ставлення до самого себе (ступінь вимогливості, критичності, самооцінки).

До 2-ої групи рис характеру належать вольові, що визначають уміння і готовність управляти своєю поведінкою відповідно до певних принципів. До вольових рис характеру належать такі позитивні риси, як цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, самовладання, витримка, мужність, сміливість або, відповідно, негативні риси – упертість, нерішучість, боязкість. Залежно від розвитку вольових рис характеру виділяють *сильні і слабкі характери*.

Прикладом більш формалізованого опису структури характеру може служити *16-ти факторна модель рис характеру*, отримана в результаті багаторічних досліджень американського психолога Р.Кеттелла. Він виділив одинадцять рис характеру на підставі узагальнення різноманітних оцінок людьми один одного, а п'ять – на підставі узагальнення самооцінок.

Згідно з Р. Кеттеллом, *основні риси характеру*, що відображають його структуру, містять наступні змінні: А – стриманість-експансивність, В – навченість висока-низька, С – емоційна стабільність-нестабільність, Е – схильність підкорятися або домінувати, F –серйозність або легковажність, G – рішучий-вдумливий, Н –пробивний-соромливий, І – „товстошкірий”-чутливий, L – довірливий-підозрілий, М – практичний-мрійливий, N – досвідчений-наївний. *Додаткові риси характеру* наступні: Q – самовпевнений-боязливий, Q₁ – консервативний-радикальний, Q₂ – самодостатній-конформний, Q₃ – витриманий-невитриманий, Q₄ – спокійний-напружений. Вказані риси характеру зібрані в *16-тифакторний особовий опитувальник Кеттелла*, в якому кожна з вказаних шкал відображає ступінь вираженості рис характеру згідно величині її прояву.

Рис.22. Структура характеру за Р. Кеттеллом

У психоаналітичній концепції З.Фрейда структура рис характеру ґрунтується на чотирьох основних стадіях психосексуального розвитку. Згідно з психоаналітичним трактуванням, індивід проходить основні стадії психосексуального розвитку, зміст яких визначається основним джерелом задоволення для організму. Проте якщо благополучне проходження стадії розвитку не відбулося і індивід як би «застряг» на ній, відбувається те, що З.Фрейд назвав „фіксацією”, яка і формує структуру характеру.

Першу стадію психосексуального розвитку З.Фрейд назвав „оральною” – від народження до закінчення першого року життя, – коли саме рот є джерелом основних взаємодій немовляти з навколишнім світом. Якщо індивід „застряє” на цій стадії, тобто відбувається „оральна фіксація”, у нього формується „оральний характер”. Такі люди, за З. Фрейдом, люблять їсти, пити, палити, лихословити. Друга стадія – стадія привчання дитини до самостійного користування горщиком – від другого року життя до третього – називається „анальною”. Якщо відбулася фіксація на „анальній стадії”, у людини формуються наступні риси характеру: жадність або надмірна щедрість, акуратність або виражена розхлябаність, любов до правил або волелюбність. „Фіксація” відбувається тоді, коли батьківська поведінка акцентує значущість даної стадії для дитини (надмірна увага до смоктання пальця або до правильного користування горщиком). Третя стадія, фалічна, пов'язана з первинним інтересом дитини до своїх статевих органів і актуалізується у віці від трьох до шести років. Це період, суттєвий для формування психологічної статевої ідентифікації. Згідно з З.Фрейдом, фіксація на даній стадії приводить у

хлопчиків до формування „Едіпова комплексу”, а у дівчаток – „комплексу Електри”. „Фалічна фіксація” формує яскраво виражену маскулінність, або фемінність у структурі характеру чоловіків і жінок. Іншими словами, гіпертрофована „мужність”, як і гіпертрофована „жіночність” є наслідком фіксації на фалічній стадії психосексуального розвитку. *Четверта*, генітальна стадія, знаменує, за Фрейдом, завершальний рівень психосексуального розвитку. На цій стадії зберігаються деякі особливості, характерні для ранніх стадій, але головним джерелом задоволення стають статеві відносини з представником протилежної статі.

Таким чином, „структура характеру” є певне наукове поняття, зміст і об’єм якого залежить від відповідної наукової концепції.

Властивості характеру. На відміну від структури характеру як цілісного утворення виділяють і окремі властивості характеру: цілісність, визначеність, твердість, сила, врівноваженість, етична висота характеру. Всі ці властивості характеру – не природжені якості, а результат зусиль людини, направлених на самовиховання і мобілізацію внутрішніх психічних ресурсів. Структура характеру і властивості характеру можуть змінюватися протягом життя. Задача кожної людини – докладати зусилля, направляючи їх на вдосконалення свого характеру відповідно до ідеалів, вироблених високими зразками людської культури.

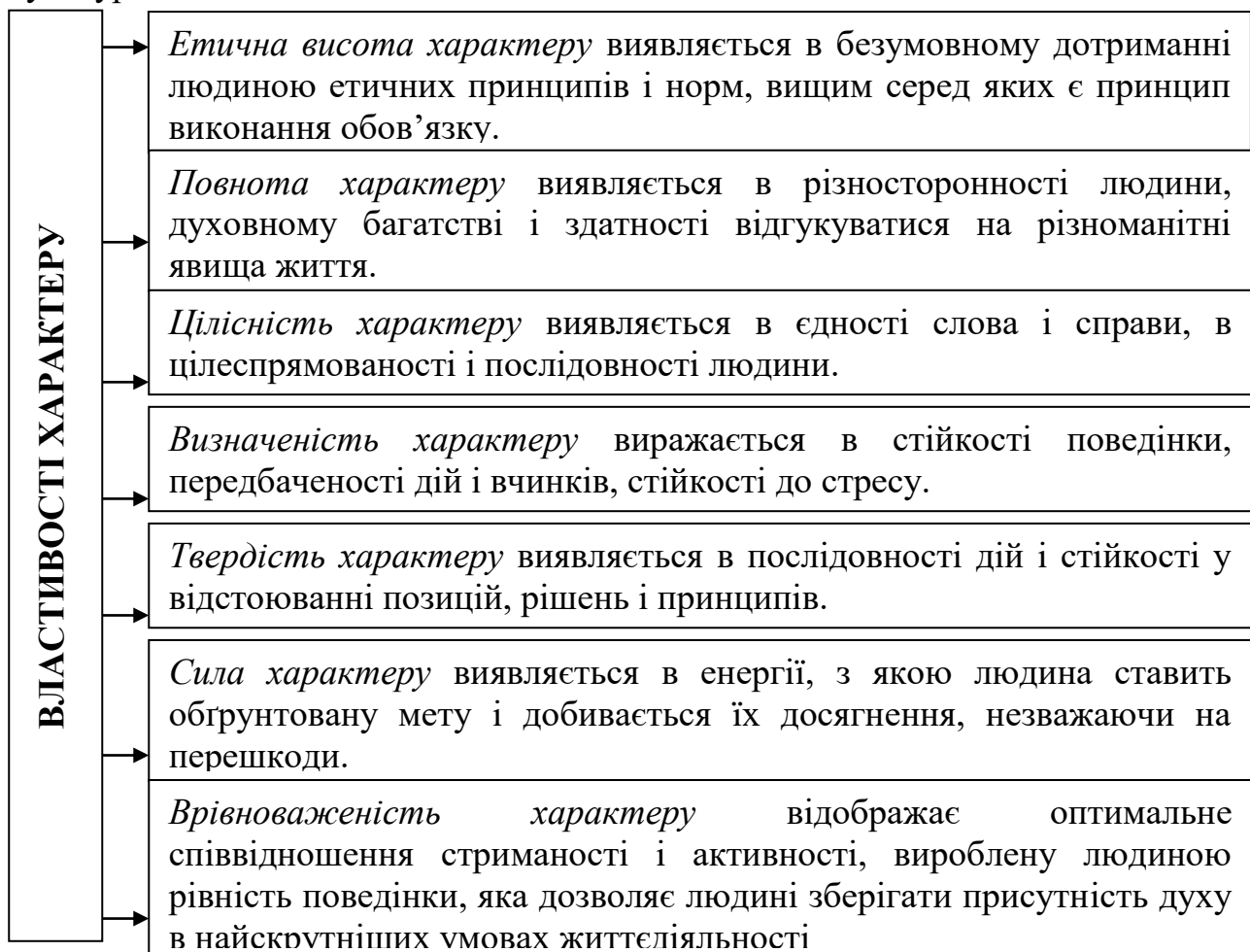

Рис. 23. Властивості характеру

Акцентуація характеру – перебільшений розвиток окремих властивостей характеру на шкоду іншим, внаслідок чого погіршується взаємодія з людьми. Як вважає відомий німецький психіатр К.Леонгард, у 20-50% людей деякі риси характеру такі загострені (акцентуйовані), що це при певних обставинах приводить до конфліктів і нервових зривів. Вираженість акцентуації може бути різною – від легкої, помітної лише найближчому оточенню, до крайніх варіантів, коли доводиться замислюватися, чи немає хвороби – психопатії. Психопатія – хвороблива потворність характеру (при збереженні інтелекту людини), в результаті різко порушуються взаємостосунки з навколишніми людьми; психопати можуть бути соціально небезпечні для оточуючих. Але на відміну від психопатії акцентуації характеру виявляються не постійно, з роками можуть істотно згладитися, наблизитися до норми. В сприятливих умовах, коли не потрапляють під удар слабкі ланки особистості, така людина може стати і незвичайною; наприклад, акцентуація характеру за екзальтованим типом може сприяти розквіту таланту артиста, художника.

Акцентуація характеру часто зустрічається у підлітків і юнаків (50-80%). Часто доводиться мати справу з акцентуйованими особами, тому важливо знати і передбачати специфічні особливості поведінки людей.

К.Леонгард виділяє 12 типів акцентуації. Наведемо коротку характеристику особливостей поведінки людей в залежності від типів акцентуації.

Таблиця 25.

Типи акцентуацій характеру (за К.Леонгардом)

Типи акцентуації характеру	Характеристики типів акцентуацій характеру
<i>Гіпертимний тип</i>	Його характеризує надзвичайна контактність, балакучість, вираженість жестів, міміки, пантоміміки. Він часто спонтанно відхиляється від первинної теми розмови. У такої людини виникають епізодичні конфлікти з людьми через недостатньо серйозне ставлення до своїх службових і сімейних обов'язків. Люди цього типу часто бувають ініціаторами конфліктів, але засмучуються, якщо оточуючі роблять їм зауваження із цього приводу. Позитивні риси: енергійність, жадання діяльності, оптимізм, ініціативність. Відштовхуючі риси: легковажність, схильність до аморальних вчинків, підвищена дратівливість, недостатньо серйозне відношення до своїх обов'язків. Вони важко переносять умови жорсткої дисципліни, монотонну діяльність, вимушену самотність.
<i>Дистимний тип</i>	Його характеризує низька контактність, песимістичний настрій. Такі люди є домосідами, обтяжуються шумним товариством, рідко вступають у конфлікти з оточуючими, ведуть замкнутий спосіб життя. Вони високо цінують тих, хто з ними товаришує, і готові їм підкорятися. Позитивні риси: серйозність, сумлінність, загострене почуття справедливості. Відштовхуючі риси: пасивність, сповільненість мислення, неповороткість, індивідуалізм.

Циклоїдний тип	Йому властиві часті періодичні зміни настрою, внаслідок чого часто міняється манера спілкування. В період підвищеного настрою вони є товариськими, а в період пригніченого — замкнутими. Під час душевного підйому вони поведуться як люди з гіпертимною акцентуацією характеру, а в період спаду — з дистимною.
Збудливий тип	Даному типу властива низька контактність у спілкуванні, сповільненість вербальних і невербальних реакцій. Часто вони зануди і похмурі, схильні до хамства і лайки, до конфліктів. Вони незлагідні в колективі, владні в сім'ї. В емоційно спокійному стані люди даного типу добросовісні, акуратні. Проте в стані емоційного збудження вони бувають дратівливими, погано контролюють свою поведінку.
Застраючий тип	Його характеризують помірна товариськість, занудливість, схильність до моралі. В конфліктах виступає ініціатором, активною стороною. Прагне досягти високих показників у будь-якій справі, за яку береться, пред'являє підвищені вимоги до себе. Особливо чутливий до соціальної справедливості, разом з тим образливий, підозрілий, мстивий. Іноді надмірно самовпевнений, честолюбний, ревнивий, пред'являє непомірні вимоги до близьких і до підлеглих на роботі.
Педантичний тип	У конфлікти вступає рідко, виступаючи в них пасивною стороною. На службі поводить як бюрократ, пред'являючи оточуючим багато формальних вимог. Разом з тим поступається лідерством іншим людям. Іноді переводить домашніх надмірними претензіями на акуратність. Його привабливі риси: сумлінність, акуратність, серйозність, надійність у справах. Відштовхуючі риси — формалізм, буркотіння.
Тривожний тип	Людам даного типу властива низька контактність, боязкість, невпевненість в собі, мінорний настрій. Вони рідко вступають — конфлікти з оточуючими, граючи в них в основному пасивну роль, в конфліктних ситуаціях шукають підтримки і опори. Мають наступні привабливі риси: дружелюбність, самокритичність, старанність. Унаслідок своєї беззахисності часто служать «козлами відпущення», мішенями для жартів.
Емотивний тип	Ці люди віддають перевагу спілкуванню у вузькому колі обраних, з якими встановлюються добрі контакти. Рідко вступають у конфлікти, граючи в них пасивну роль. Образи носять в собі, не «випліскують» назовні. Привабливі риси: доброта, жалісливість, загострене почуття обов'язку, старанність. Відштовхуючі риси: надмірна чутливість, слізність.
Демонстра-тивний тип	Цей тип людей характеризується легкістю встановлення контактів, прагненням до лідерства, жаданням влади і похвали. Він демонструє високу пристосовність до людей і разом з тим схильність до інтриг (при зовнішній м'якості манери спілкування). Такі люди дратують оточуючих самовпевненістю і високими домаганнями, систематично самі провокують конфлікти, але при цьому активно захищаються. Привабливі риси: ввічливість, артистичність, здатність захопити інших, неординарність мислення і вчинків. Відштовхуючі риси: егоїзм, лицемірство, хвастощі, ухилення від роботи.

Екзальтований тип	Йому властива висока контактність, балакучість, влюбливість. Такі люди часто сперечаються, але не доводять справу до відкритих конфліктів. У конфліктних ситуаціях вони бувають як активною, так і пасивною стороною. Разом з тим прив'язані і уважні до друзів і близьких. Вони альтруїстські, мають відчуття співчуття, добрий смак, проявляють яскравість і щирість відчуттів. Відштовхуючі риси: панікерство, схильність сьогохвилинним настроям.
Екстравертований тип	Відрізняється високою контактністю. У таких людей маса друзів, знайомих, вони балакучі, відкриті для будь-якої інформації, рідко вступають у конфлікти. В спілкуванні з друзями, на роботі і в сім'ї часто поступаються лідерством іншим. Привабливі риси: готовність уважно вислухати іншого, зробити те, про що просять, старанність. Відштовхуючі особливості: легковажність, необдуманість вчинків, пристрасть до розваг, до участі в розповсюдженні пліток і чуток.
Інтровертований тип	Його характеризує дуже низька контактність, замкнутість, відірваність від реальності, схильність до філософствування. Такі люди люблять самотність, рідко вступають у конфлікти з оточуючими. Часто є емоційно холодними ідеалістами. Володіють такими привабливими рисами, як стриманість, наявність твердих переконань, принциповість. Є у них і відштовхуючі риси. Це – упертість, ригідність мислення, наполегливе відстоювання своїх ідей. На все вони мають свою точку зору, яка може виявитися помилковою, але вони продовжують її відстоювати не дивлячись ні на що.

Щоб забезпечити індивідуальний підхід до допитуваного і дати правильну оцінку його свідченням, слідчому важливо знати не тільки темперамент допитуваного, але також прояв рис характеру, тобто тих індивідуальних особливостей особистості, які розвиваються під впливом середовища і виховання і виявляються в типових обставинах.

Ейфорійно-безтурботний тип особистості, в процесі формування якого вплив середовища проходить крізь «призму» сангвінічного темпераменту, характеризується: ейфоричністю переживань; жвавістю характеру; безтурботністю; легковажністю; активним прагненням відійти від життєвих труднощів; товариськістю без нав'язливості; відхідливістю; широтою діапазону спілкування; високим ступенем пристосовності, вираженою спрямованістю на зовнішній світ; відсутністю схильності до ситуації ризику.

Афективно-вибухові люди (володарі холеричного темпераменту) незлагідні; невідхідливі; задиристі; норовисті; схильні до ризику; афективні до вибуховості; внутрішньо автономні; негнотливі в своїх бажаннях; капризні; схильні до фрустрації в агресивному варіанті.

Тривожно-довірливий тип особистості (з емоційно-динамічним фундаментом у вигляді меланхолійного темпераменту): пам'ятає образи; хворобливо самолюбні; схильні до впадання в стани психологічної демобілізації: афекту, публічної самотності і фрустрації; замкнуті, невідхідливі, горді; уразливі до критики; схильні до самоізоляції в ситуації, коли вражена самолюбність тощо.

Необурено-незловиві люди (темперамент — флегматичний): пасивно-комунікативні; розсудливі; терпимі до людей; емоційно-врівноважені, поступливі; незловиві.

3.3. ЗДІБНОСТІ

Здібності (англ. abilities, aptitudes, capabilities) – індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої, визначаючи успішність виконання діяльності, що не зводяться до знань, умінь і навичок, але обумовлюють легкість і швидкість навчання новим способам і прийомам діяльності (Б.М.Теплов). *Здібності* можна визначити і як властивості психологічних функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, що мають індивідуальну міру вираженості і виявляються в успішності і своєрідності засвоєння і реалізації тієї чи іншої діяльності. (В.Д. Шадриков.)

Б.М.Теплов розділяв здібності і **задатки** – природжені, фізіологічні особливості людини, які служать основою розвитку здібностей. Проте дані сучасних психогенетичних досліджень свідчать про те, що здібності, які вимірюються тестами, мають більший коефіцієнт спадкової детермінації, ніж психофізіологічні задатки.

Першою ознакою наявності у людини певних задатків є схильності. **Схильності** – позитивне, внутрішньо мотивоване відношення (потяг, інтерес) до будь-якого заняття. Показником схильностей є пристрасний потяг до діяльності, обумовлений не зовнішніми причинами («визнання», «успіх»), а саме глибинним тяжінням до неї.

У тридцяті роки англійський психолог Л. Терстоун виділив сім первинних *розумових потенцій*: рахункову здатність; словесну гнучкість; словесне сприйняття; просторову орієнтацію; пам'ять; здібність до міркування і швидкість сприйняття схожостей і відмінностей в предметах і їх ознаках. Згідно з епігенетичним підходом, загальний рівень розумових здібностей людини є результатом взаємодії з навколишнім середовищем, якість і насиченість якої різними стимулами має величезне значення. Створення спеціальних тестів для вимірювання базисних розумових потенцій (тести інтелекту) дозволило прийти до висновку, що у 2-3% людської популяції є розумова відсталість, а у 1-2% людей – надзвичайно високий рівень інтелекту. Дослідженнями також доведено, що психічна стимуляція вже з перших місяців життя дитини може мати величезне значення для її інтелектуального розвитку. Культурне середовище також важливе для інтелектуального розвитку дитини, без чого навіть генетично обумовлені високі показники розумових здібностей можуть залишитися незатребуваними.

Крім інтелектуальних потенцій в психології виділяються і *креативні потенції*, тобто творчі здібності. Креативність – це здатність людини до створення оригінальних, нестандартних продуктів діяльності. Між рівнем інтелекту і креативністю немає прямих відповідностей. Відомо лише, що при достатньо високому рівні інтелекту відсутня кореляція між інтелектом і творчими здібностями. Зустрічаються поєднання високого рівня інтелекту і низького рівня креативності, або низького рівня інтелекту і високого рівня творчих здібностей. Таким чином, проблема загальних розумових здібностей залишається відкритою для сучасних досліджень. Разом з тим можна вважати достовірно встановленим, що саме певні природжені особливості нервово-

мозкового апарату, зокрема, пластичність нервових процесів, наявність певних амінокислот у структурі мозкових тканин, добре постачання мозку кров'ю (гнучкість, міцність і розгалуженість мозкових судин і капілярів), повноцінне харчування і зовнішнє культурне середовище в поєднанні з різноманітним, емоційно насиченим спілкуванням є *найважливішими передумовами розвитку психічних здібностей людини*.

Здібності мають складну структуру. **Структура здібностей** – це їх будова, склад. Для структури здібностей дуже важливі властивості темпераменту і характеру, оскільки саме вони забезпечують єдність, загальну гармонію в реалізації людиною свого потенціалу.

Існує 3 варіанти класифікації здібностей: 1) за видами психічних функціональних систем (сенсомоторні, перцептивні, атенціонні, мнемічні, імажитивні, розумові, комунікативні); 2) за основними видами діяльності (математичні, музичні, наукові, літературні, художні); 3) загальні і спеціальні здібності.

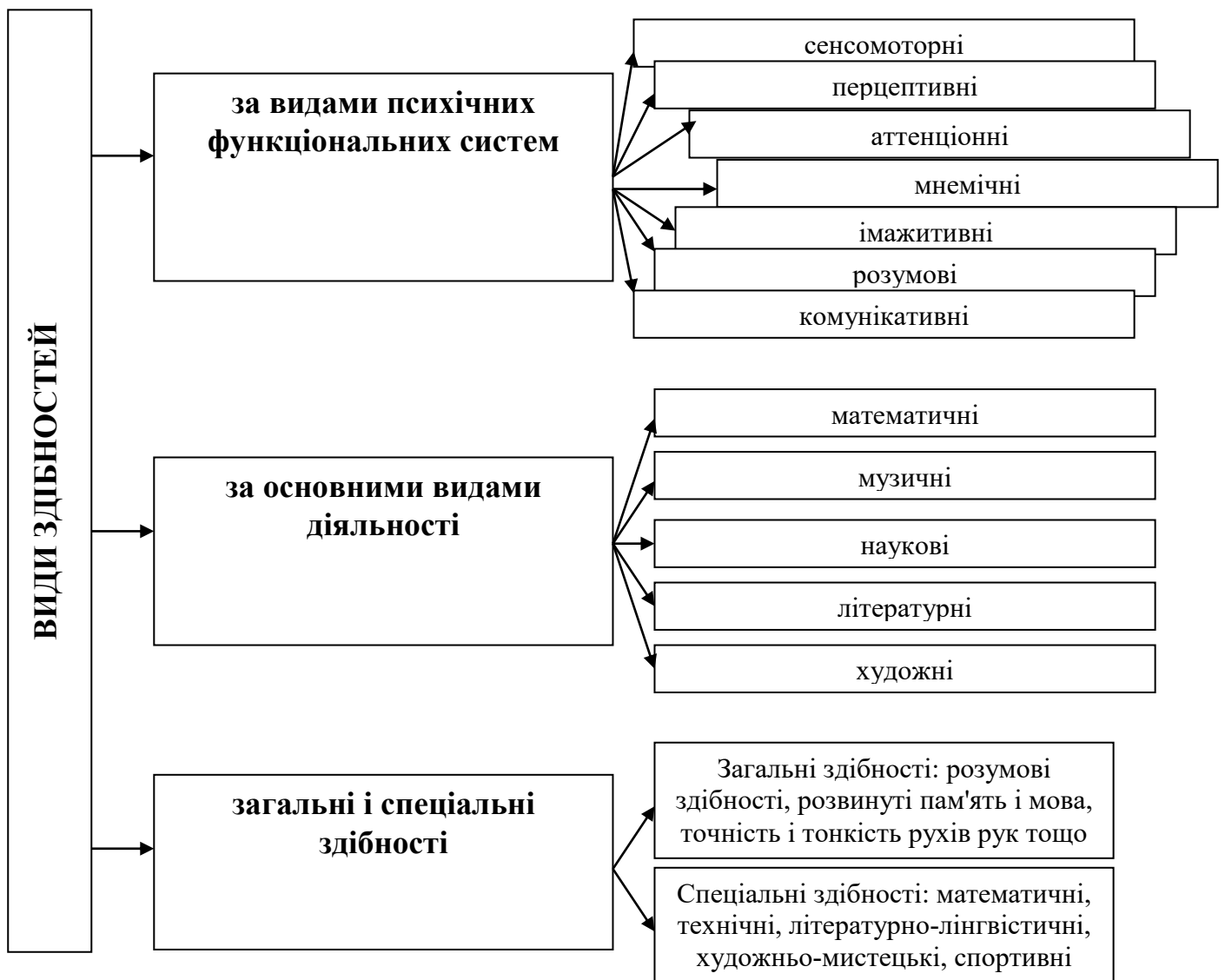

Рис. 24. Види здібностей

Загальні здібності характеризуються, по-перше, тим, що вони у разі нормального розвитку є у більшості людей даної вікової категорії; по-друге, тим, що вони „здіяні” в широкому спектрі діяльностей. До загальних здібностей належить переважаюча у людини типологія одного з трьох типів людей, виділених І. П. Павловим: „художній”, „розумовий” або „середній” тип». Ця типологія заснована на переважанні першої або другої сигнальної системи у даного індивіда. Тим, у кого переважає перша сигнальна система, властива яскравість образів, вразливість, емоційність. Їм легше даються професії художника, актора, музиканта, поета. Тим, у кого переважає друга сигнальна система, легше оперувати абстракціями, словесно-логічними і понятійними схемами. Їм легше даються професії, що відносяться до точних наук. „Середній тип” характеризується відносною врівноваженістю сигнальних систем. Такі люди знаходять себе в широкому колі людських професій, зокрема в системах: „людина – природа», „людина – людина”, „людина – техніка”.

Спеціальні здібності – це такі психічні властивості, які дозволяють індивіду досягати високих результатів у певній сфері діяльності. Спеціальні здібності обумовлені задатками і схильностями до певного специфічного виду діяльності. Так, здібність до гри в шахи, музичні або рухові здібності – це саме спеціальні здібності. Вони припускають особливі задатки (наприклад, рухові здібності до балетних танців, припускають особливу будову тіла, опорно-рухового і нервово-м'язового апарату, особливі властивості нервової системи, що забезпечують швидкість і точність управління власними рухами).

Вибір правильної тактики допиту залежить від визначення типу допитуваного. Адже ті самі аргументи з різною силою діють на людей різних типів.

При допиті особи, що відноситься до „художнього типу”, найдієвішими аргументами будуть образні: пред'явлення фотографій, речових доказів, фоторобота, малюнків тощо. На вказаних осіб найбільш впливають фактори пред'явлення на пізнання і виробництво очних ставок. У разі надання свідчень ці особи дають докладний опис малознайомій місцевості, порівняно точний словесний портрет тієї або іншої особи. При необхідності освіжити спогади цих людей вельми доцільно вивозити на місце для відтворення показань у конкретній обстановці.

При допиті особи, що відноситься до „абстрактного типу”, переважними аргументами є ознайомлення з матеріалами ревізії або з висновком експертизи, логічний аналіз доказів. У своїх свідченнях ці особи схильні давати докладний аналіз описуваних ними подій з виявленням причинно-наслідкових зв'язків. При необхідності, щоб пожвавити спогади цих осіб, рекомендується запропонувати їм послідовно відтворити весь пов'язаний з досліджуваною подією матеріал.

Основні концепції здібностей безпосередньо пов'язані з методами їх діагностики. *Факторно-аналітичні концепції загальних здібностей* базуються на статистичній обробці результатів масового тестування представників різних професій. На сьогоднішній день у переважній більшості емпіричних досліджень виявляються загальні здібності, від рівня розвитку яких залежить успішність виконання широкого спектру діяльностей. Отримала популярність *теорія інтелектуального порогу (Перкінс, Термен)*, відповідно до якої для успішного оволодіння кожною діяльністю необхідний певний рівень інтелекту; подальший успіх у роботі обумовлюється не інтелектом, а іншими індивідуально-психологічними особливостями. *Біогенетичні концепції* свідчать про високий рівень спадковості загального інтелекту і деяких спеціальних здібностей (зокрема, математичних); тим часом креативність у більшій мірі залежить від впливу соціального мікросередовища. *Теорія „інтелектуального клімату сім'ї”* О. Зайонца спирається на середовий підхід до розвитку здібностей.

За рівнем розвитку здібностей виділяють наступні ступені їх прояву: обдарованість, талановитість, геніальність.

Обдарованість – це наявність у людини задатків і схильностей, які виявляються у формуванні і прояві у неї здібностей до того або іншого виду діяльності, про що можна судити за швидкими темпами оволодіння нею і високими результатами здійснення. Розрізняють загальну обдарованість і спеціальну. Про людину говорять „обдарована” до тих пір, поки вона показує успішну динаміку в оволодінні діяльністю.

Талант – це найвищий рівень розвитку здібностей, що забезпечує такі результати діяльності, які відрізняються принциповою новизною, недосяжністю для інших і виділяються своєю соціальною цінністю. Талант забезпечує створення видатних витворів мистецтва, досягнення видатних результатів в тій або іншій діяльності.

Вищий ступінь талановитості – **геніальність**. Геніальність – це такий рівень розвитку здібностей людини, при якому результати її діяльності складають цілу епоху в житті суспільства і назавжди входять у скарбницю людської культури і цивілізації. Люди, обдаровані геніальними здібностями до різних видів діяльності, іменуються *конгеніальними*.

Розвиток здібностей обумовлений конкретними соціально-історичними умовами життя людей і пов'язаний з оволодінням людиною накопиченою поколіннями матеріальною і духовною культурою. Безпосереднім джерелом розвитку здібностей виступає діяльність у різних її видах: навчальна, ігрова, імітаційна і трудова.

Здібності розвиваються поступово, але нерівномірно. На першому етапі розвитку здібностей виявляються репродуктивні і наслідувальні елементи діяльності. Для подальших етапів характерний розвиток і формування самостійних дій. При цьому одні здібності виявляються раніше, інші – пізніше. Важливою ознакою прояву здібностей є навченість, тобто швидкість оволодіння елементами діяльності. Несприятливо позначається на розвитку здібностей надмірне розумове або фізичне перевантаження, що приводять до перевтоми і зниження працездатності.

Адвокат (від лат. *advocatio* – прикликати на допомогу) – юрист, який надає юридичну допомогу громадянам і організаціям і захищає їх інтереси шляхом консультацій, судового захисту і представництва.

Здібності, що забезпечують успішність виконання професійної діяльності адвоката: високий рівень розвитку аналітичного і синтетичного мислення, понятійного і дедуктивного мислення (володіння науковими поняттями і здатність сприймати і розуміти різні терміни); схильність до дослідницької діяльності (розвинута увага до деталей, здатність групувати безліч фактів, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки); високий рівень розвитку короткочасної і довготривалої пам'яті; наявність розвинутих якостей комунікативної групи (уміння встановлювати психологічний контакт із своїм підзахисним; уміння встановлювати психологічний контакт із складом суду і зі всією рештою учасників судового процесу; уміння вести переговори, здатність переконання); наявність добре розвинутих вербальних здібностей (уміння правильно і зрозуміло висловлюватися); високий рівень розвитку концентрації і стійкості уваги; здатність займатися тривалий час копіткою роботою (робота з дос'є, архівними документами); здатність сприймати велику кількість інформації; здатність контролювати свої емоції.

Слідчий (слідчий прокуратури, органів внутрішніх справ, податкової міліції) – це особа, яка проводить попереднє розслідування справи відносно виявлення, закріплення і оцінок доказів з метою розкриття злочинів і встановлення осіб, які їх вчинили.

Здібності, що забезпечують успішність виконання професійної діяльності слідчого: високий рівень розвитку сприйняття (цілеспрямованість, свідомість); добра концентрація уваги (здатність зосереджувати увагу на необхідному об'єкті); стійкість уваги (здатність утримувати увагу на об'єкті тривалий час); вибірковість уваги (здатність вибирати потрібну інформацію з безлічі отриманої); уміння швидко і грамотно записувати отримані дані; гнучкість мислення; хороший рівень розвитку словесно-логічної пам'яті; здатність швидко аналізувати і переробляти інформацію; здатність точно і зрозуміло виражати свої думки (вербальні здібності); комунікативні здібності (уміння взаємодіяти з людьми); ораторські здібності (грамотна, цікава, барвиста мова); уміння слухати людей; розвинута просторова уява; швидкість мислення; абстрактне мислення; високий рівень розвитку розумових процесів (образне понятійне мислення); організаторські здібності.

Юрисконсульт (юрист) – це працівник даної організації, який виконує функції правового забезпечення її діяльності, тобто функції юридичної служби.

Здібності, що забезпечують успішність виконання професійної діяльності юриста: логічне, аналітичне мислення; високий рівень розвитку понятійного мислення (володіння науковими поняттями); хороший розвиток концентрації і стійкості уваги (здатність протягом довгого часу зосереджуватися на певному виді діяльності); високий рівень розвитку короткочасної і довготривалої пам'яті; вербальні здібності (уміння правильно і зрозуміло висловлюватися); здатність переконання; комунікативні навички (навички спілкування з людьми); схильність до дослідницької діяльності; високий рівень розвитку дедуктивного мислення; здібність до всебічного, адекватного сприйняття ситуації; уміння вести переговори.

Романова Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы. СПб.: Питер. 2007. – С. 464.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання для самоперевірки:

1. Дайте визначення поняттю «темперамент».
2. Назвіть основні типи темпераменту і дайте їм коротку характеристику.
3. Перерахуйте психологічні властивості темпераменту і дайте їм коротку характеристику.
4. Поясніть відправні пункти конституціональної теорії темпераменту У.Шелдона.
5. Охарактеризуйте особливості поведінки людей трьох конституціональних типів.
6. Дайте визначення поняттю «характер». Поясніть фізіологічну основу характеру.
7. Опишіть можливий вплив рівня інтелекту на процеси формування характеру.
8. Поясніть взаємозв'язок характеру і його експресивних проявів.
9. Перерахуйте властивості характеру і поясніть їх сутність.
10. Поясніть співвідношення індивідуального і типового в характері.
11. Дайте характеристику існуючих в психології підходів до визначення структури характеру.
12. Порівняйте структуру рис характеру за Р. Кэттеллом і Г. Айзенком.
13. Охарактеризуйте психоаналітичну концепцію становлення характеру.
14. Розкрийте зміст поняття «акцентуація характеру» і визначте головні компоненти характеру, що впливають на структуру і якість його властивостей.
15. Дайте визначення поняттю «здібності».
16. Назвіть первинні розумові потенції, виділені Л. Терстоуном.
17. Дайте визначення креативності. Розкрийте можливе співвідношення між рівнем креативності та інтелекту.
18. Перерахуйте рівні розвитку здібностей і дайте коротку характеристику кожному з них. Розкрийте особливості нерівномірності в розвитку здібностей.
19. Поясніть сутність психологічного поняття «задатки».
20. Охарактеризуйте структуру здібностей.
21. Поясніть критерії і специфіку професійних схильностей у трьох типів людей, виділених І. П. Павловим.
22. Проаналізуйте, в чому співпадають і в чому відрізняються один від одного епігенетичний і діяльнісний підходи в трактуванні походження здібностей.
23. Поясніть, як і які психофізіологічні властивості нервової системи впливають на прояв різних здібностей.

Тестові завдання з теми:

- 1. Темперамент у перекладі з латини означає:**
 - 1) відповідність, співвідношення рис;
 - 2) загальна активність;
 - 3) психічна діяльність;
 - 4) інертність споглядання;
 - 5) довільні дії.
- 2. Хто є автором гуморальної теорії темпераменту?**
 - 1) Гіппократ;
 - 2) Арістотель;
 - 3) Демокріт;
 - 4) Платон;
 - 5) Геракліт.
- 3. Згідно з гуморальною теорією темпераменту, при меланхолійному темпераменті в організмі переважає:**
 - 1) кров;
 - 2) жовч;
 - 3) чорна жовч;
 - 4) слиз;
 - 5) лімфа.
- 4. Яку ще одну основну властивість нервової системи, крім сили і рухливості, виділив видатний фізіолог І. Павлов?**
 - 1) імпульсивність;
 - 2) нестриманість;
 - 3) стійкість почуттів;
 - 4) млявість;
 - 5) врівноваженість.
- 5. Е. Кречмер спробував визначити типи темпераменту через:**
 - 1) співвідношення між чотирма рідинами, які циркулюють у людському організмі;
 - 2) якісні особливості крові;
 - 3) типи морфологічної конституції тіла людини;
 - 4) властивості нервової системи людини;
 - 5) соціальну поведінку та предметну діяльність людини.
- 6. Для пікнічного типу конституції тіла характерні:**
 - 1) довгі кінцівки;
 - 2) широка грудина;
 - 3) видовжене обличчя;
 - 4) слабкі м'язи;
 - 5) довга шия.

- 7. Властивість темпераменту, при якій людина реагує на зовнішні, сторонні спонуки, самостійно не змінюючи спрямованість і зміст психічної діяльності – це:**
- 1) активність;
 - 2) резистентність;
 - 3) реактивність;
 - 4) сенситивність.
- 8. Психологічна властивість темпераменту породжувати перебільшену поведінкову реакцію у відповідь на незначні зміни в навколишньому оточенні – це:**
- 1) імпульсивність;
 - 2) пластичність;
 - 3) ригідність;
 - 4) розміреність;
 - 5) емоційна стабільність.
- 9. Людина з сильною, урівноваженою, рухливою нервовою системою, володіє великою швидкістю реакції, життєрадісна, завдяки чому її характеризує висока опірність труднощам життя – це:**
- 1) сангвінік;
 - 2) флегматик;
 - 3) холерик;
 - 4) меланхолік.
- 10. Закономірне співвідношення стійких індивідуальних особливостей особистості, що характеризують різні сторони динаміки психічної діяльності і поведінки – це:**
- 1) характер;
 - 2) темперамент;
 - 3) здібності.
- 11. Людина, нервова система якої визначається переважанням збудження над гальмуванням, унаслідок чого вона реагує дуже швидко, часто необдуманно, не встигає загальмувати, стриматися, проявляє нетерпіння, різкість рухів, запальність, нестриманість – це:**
- 1) сангвінік;
 - 2) флегматик;
 - 3) холерик;
 - 4) меланхолік.
- 12. Індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, що обумовлюють типовий для даного суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах – це:**
- 1) характер;
 - 2) темперамент;
 - 3) здібності.

13. Які основні риси є характерними для сензитивного типу акцентуації характеру?

- 1) замкненість, утруднення в спілкуванні та налагодженні контактів з оточуючими;
- 2) жага спілкування та діяльності, балакучість, поверховість;
- 3) імпульсивність, конфліктність, категоричність, підозрілість;
- 4) домінування хворобливого самопочуття, подразливості, підвищена втомлюваність;
- 5) надмірна чутливість, лякливість, сором'язливість, вразливість.

14. Властивість характеру, що відображає оптимальне співвідношення стриманості і активності, вироблену людиною рівність поведінки, яка дозволяє людині зберігати присутність духу в найскрутніших умовах життєдіяльності - це:

- 1) етична висота характеру;
- 2) цілісність характеру;
- 3) твердість характеру;
- 4) сила характеру;
- 5) врівноваженість характеру.

15. Тип акцентуації характеру, при якому спостерігається підвищена дратівливість, нестриманість, агресивність, похмурість, але можлива улесливість, послужливість, схильність до хамства і нецензурної лайки або мовчазності, сповільненості в бесіді, це:

- 1) гіпертимний тип акцентуації характеру;
- 2) збудливий тип акцентуації характеру;
- 3) демонстративний тип акцентуації характеру;
- 4) дистимний тип акцентуації характеру.

16. Задатки – це:

- 1) індивідуально-психологічні особливості особистості, що забезпечують успіх в діяльності, в спілкуванні і легкість оволодіння знаннями, уміннями, навичками;
- 2) деякі генетичні детерміновані (природжені) анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, що складають індивідуально-природну основу формування і розвитку здібностей.

17. В основі розвитку здібностей лежать:

- 1) природжені особливості людини, її задатки;
- 2) тип темпераменту;
- 3) конституція тіла;
- 4) характер;
- 5) вид діяльності, якою займається людина.

18. Здібності – це:

- 1) здатність особистості до спілкування;
- 2) прихована потенція, яка може реалізуватися за певних умов;
- 3) розумові дії, що спрямовані на приведення психіки людини у стан поглибленої зосередженості;
- 4) індивідуально-психологічні особливості, що стосуються успішного виконання діяльності або діяльностей;
- 5) образ досконалості, що виступає в якості мети.

19. Найвищий рівень розвитку здібностей, що забезпечує такі результати діяльності, які відрізняються принциповою новизною, недосяжністю для інших і виділяються своєю соціальною цінністю – це:

- 1) обдарованість;
- 2) талант;
- 3) геніальність.

Задачі до теми:

Задача 1

Людська психіка має не лише змістові, а й формальні характеристики. Один стриманий, урівноважений, емоційно невиразний, його рухи скупі, мовлення уповільнене. Другий, навпаки, рухливий, жвавий, активний, енергійний. У третього такі прояви начебто маскуються вміннями та навичками і виявляються лише у певних ситуаціях. Відповідні відмінності має й пізнавальна діяльність, динаміка якої варіює у досить широких межах: від уповільненої і рівномірної в одних людей до прискореної і нерівномірної в інших.

Як у цьому випадку форма пов'язана зі змістом? Чи впливає темперамент на характер чи здібності?

Задача 2

Понад 2000 років тому Гіппократ пояснював індивідуальні відмінності між людьми співвідношенням рідин, що входять до їхнього організму. У першій половині нинішнього століття було відкрито залежність таких відмінностей від властивостей нервової системи людини і тварин. У світлі цих даних пояснення Гіппократа здавалося помилковим. Проте з'являються повідомлення про зв'язок індивідуальних відмінностей зі станом гормональної системи та обмінних процесів організму.

Чи мав рацію Гіппократ? Що ж лежить в основі індивідуальних відмінностей між людьми?

Задача 3

І.П. Павлов відкрив властивості нервової системи (силу, врівноваженість і рухливість) — підґрунтя індивідуальних відмінностей між тваринами і людьми. Шляхом певного поєднання цих властивостей він виділив чотири типи нервової системи, що дало змогу підвести фундамент під відомі ще давнім грекам

чотири типи темпераменту, холеричний, флегматичний, меланхолійний і сангвінічний. Проте Павлов не міг не знати, що з трьох властивостей можна отримати не чотири, а 24 поєднання і, отже, 24 типи нервової системи (темпераменту).

Чому Павлов обмежив число таких поєднань? Чи не було це його помилкою?

Задача 4

Порівняння результатів роботи водіїв – представників слабкої і сильної нервової системи – показало, що не мали аварій і серйозних порушень не "сильні", як слід було б чекати, а "слабкі". Останні велику увагу приділяють плануванню і організації своєї роботи ("програють" маршрут, особливо на складних ділянках траси, частіше, ніж "сильні", проводять профілактичні огляди машини, уникають поїздки уночі).

Що виявило це дослідження? Які висновки випливають з нього?

Задача 5

Російські космонавти Валентин Лебедев і Анатолій Березовий провели разом на орбіті 211 діб. Ось їхні характеристики: "Валентин – людина дуже організована, вольова, цільна, методично впорядкована. Дуже емоційний, але твердо володіє собою... Анатолій – більш імпульсивний, відкритий, захоплюється ідеями, фонтан пропозицій і ініціатив... Небагатослівна стриманість Валентина слугує стрижнем і опорою запальності Анатолія. Один мудро скаже два коротких слова, інший – десять гарячих, потім обмінюються поглядом – задоволені один одним". Вони успішно виконали програму польоту, причому, як вважають фахівці, також завдяки сумісності темпераментів.

Про які властивості темпераменту цих космонавтів йдеться? На чому ґрунтується сумісність їхніх темпераментів?

Задача 6

Від здібностей, як відомо, залежить успішність оволодіння людиною знаннями, вміннями, навичками в школі і вузі, рівень професійної майстерності. Слід було б очікувати, що і життєві успіхи будуть прямо залежати від здібностей. Проте досвідчені педагоги знають: далеко не всі здібні учні можуть похвалитися життєвими досягненнями, і навпаки, учні, які не відзначались великими здібностями, досягали неабияких життєвих висот.

Чому так буває? Чому життєві успіхи людини не залежать безпосередньо від її здібностей?

Задача 7

Леонардо да Вінчі був не лише великим живописцем, а й видатним математиком, механіком, інженером. Н.Макіавеллі був державним діячем, істориком, поетом, письменником. А.Дюрер досяг великих успіхів у гравюрі, живопису, скульптурі, архітектурі, теорії мистецтва, фортифікації. Різнобічні здібності мали також представники пізнішої епохи – Г.Лейбніц,

М.В.Ломоносов, І.В. Гете. Проте навіть найвидатніші наші сучасники – люди досить вузької спеціалізації.

Як можна пояснити це явище? Чи не свідчить воно про звуження кола здібностей у процесі історії?

Задача 8

В.Моцарт у 4 роки почав писати музику, у 8 – створив перші сонати і симфонії, в 11 – оперу. І. Ю. Рєпін у 3 роки вирізував з паперу коників, а у 6 – малював фарбами. Досить рано прокинувся поетичний і малярський геній Т.Г.Шевченка. Х. Капабланка у 13 років став чемпіоном Куби, а свою першу шахову перемогу здобув у 4 роки, через кілька годин після того, як побачив гру батька з сусідом. Т.Едісон почав своє винахідництво в 12 років, коли, розвозячи газети, організував у багажному вагоні лабораторію. У.Гамільтон у 12 років володів дванадцятьма мовами.

Про що свідчать подібні факти? Як вони характеризують природу здібностей?

Задача 9

Дослідження 40 пар розлучених близнюків, серед яких 27 пар виховували родичі батьків, а 13 – чужі люди, виявили подібність їхнього інтелекту. Проте в другому випадку вона була значно меншою, ніж у першому.

Про що свідчать ці факти? Що вони дають для розуміння природи здібностей?

Задача 10

Методом спостереження було виділено дві групи п'ятирічних дітей: у першій групі діти віддавали перевагу спілкуванню, а у другій, навпаки, предметним діям, охочіше гралися іграшками. Через 20 років більшість представників першої групи обрали професії типу "людина-людина" (вчителі, продавці, лікарі та ін.), представники ж другої групи працювали переважно з неживими предметами (інженери, оператори, водії).

Поясніть результати цього дослідження. Як вони характеризують здібності?

Задача 11

Народна мудрість говорить: "Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю".

Про яку закономірність становлення характеру тут ідеться? Чи має вона наукове обґрунтування?

Задача 12

Е.Фромм ознакою характеру А. Гітлера вважає "пристрасне прагнення до всього мертвого, такого, що розкладається, гниє, нездорового. Це пристрасть робити живе неживим, руйнувати в ім'я одного лише руйнування. Це підвищений інтерес до всього суто механічного. Це прагнення розчленувати

живі структури". Воно виявилося навіть у виразі обличчя Гітлера (міміка людини, що принохується), але головне – у руйнуванні життя. "Навіть якби Гітлер помер у 1933 р., [...] його, судячи з усього, вже можна було б діагностувати як некрофіла – на підставі детального вивчення Його особистості і характеру. Крещендо його деструктивних дій, починаючи з нападу на Польщу і аж до наказу про руйнування більшої частини Німеччини і знищення її населення, – все це послужило б тоді лише підтвердженням характерологічного діагнозу, поставленого до цих подій".

Чи можна вважати такий характер нормальним? Як він міг сформуватись?

Задача 13

Якому типу темпераменту відповідає характеристика:

Характерні підвищена емоційна реактивність, швидкий темп і різкість в рухах, велика енергія і прямолінійність у відносинах, різка зміна настроїв. Підвищена збудливість за несприятливих умов може стати основою запальності і навіть агресивності. При відповідній мотивації здатний долати значні труднощі, віддаватися справі з великою пристрасстю. Найбільшого результату досягає в діяльності, що вимагає підвищеної реактивності і значної одноразової напруги сил.

Чи можуть бути (з соціальної точки зору) "погані" або "хороші" типи темпераменту (як і типи нервової системи)? Чи може людина з будь-якими психофізіологічними даними успішно здійснювати будь-яку професійну діяльність, зокрема, діяльність слідчого?

Задача 14

Якому типу темпераменту відповідає характеристика:

Реакції дещо повільні, настрої стійкий. Емоційна сфера зовні мало виражена. В складних життєвих ситуаціях залишається спокійним і витриманим, не допускає імпульсних, поривчастих рухів, оскільки процеси гальмування завжди врівноважують процес збудження. Правильно розраховує свої сили, проявляє велику наполегливість в доведенні справи до кінця. Стереотипи мало рухомі і поведінка в ряді випадків недостатньо гнучка. Досягає найбільших успіхів в тих видах діяльності, які вимагають рівномірної напруги сил, посидючості, стійкості уваги і великого терпіння.

Чи схильний темперамент соціальному вихованню?

Задача 15

Якому типу темпераменту відповідає характеристика:

Відрізняється підвищеною чутливістю, схильністю до глибоких переживань навіть з приводу незначних подій. Відчуття легко виникають, погано стримуються. Сильні зовнішні дії ускладнюють діяльність. Інтравертований, замкнутий, утримується від контактів з незнайомими людьми, уникає нової обстановки. За певних умов легко формується соромливість, боязкість, нерішучість. У сприятливій стабільній обстановці може досягти

значних успіхів в таких видах діяльності, які вимагають підвищеної чутливості і реактивності.

Чи представляється Вам обґрунтованою постановка питання про найбільш переважний для слідчої роботи тип вищої нервової діяльності або темперамент?

Задача 16

Якій групі рис характеру (інтелектуальні, вольові, емоційні) відповідає кожне з нижче наведених положень:

- стійкі індивідуально-типологічні особливості безпосереднього регулювання поведінки;
- стійкі індивідуально-типологічні особливості свідомої, понятійно-опосередкованої регуляції діяльності і поведінки;
- стійкі індивідуально-типологічні відображення істотних взаємозв'язків дійсності.

Назвіть істотні риси характеру, якими повинен володіти слідчий.

Задача 17

Якому з типів характеру (гармонійно цілісний; варіативний; внутрішньо конфліктний, але зовні гармонійно злагоджений з середовищем; конфліктний із зниженою адаптацією) відповідає кожне з нижче наведених положень:

- адаптується до будь-яких умов в результаті нестійкості позиції, безпринципності. Цей тип характеру свідчить про низький рівень розвитку особистості, про відсутність стійкого загального способу поведінки;
- відрізняється конфліктністю між емоційними спонукami і соціальними обов'язками, імпульсивністю, переважанням негативних емоцій, нерозвиненістю комунікативних властивостей;
- відрізняється суперечністю між внутрішніми спонукami і зовнішньою поведінкою, яка, узгоджуючись з вимогами середовища, коректується з великою напругою;
- добре адаптується в різних ситуаціях. Цей тип характеру відрізняється стійкістю відносин і в той же час високою пристосованістю до навколишнього середовища. У людини з таким типом характеру відсутні внутрішні конфлікти, її бажання співпадають з тим, що він робить. Це товариська, вольова, принципова людина.

Який тип характеру переважний для професійної діяльності слідчого? В якому співвідношенні слід розглядати характер і спрямованість особистості?

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Темперамент і властивості нервової системи.
2. Як пов'язані темперамент, нервова система та ефективність діяльності?
3. Темперамент та індивідуальний стиль навчальної діяльності.

4. Здібності і проблема біологічного і соціального.
5. Здібності і культура.
6. В чому полягає подібність та розбіжність між здібностями і задатками?
7. Здібності й особистість.
8. Проблема обдарованості.
9. Які вчені займалися проблемою розвитку і формування здібностей?
10. Здібності і професія.
11. Характер. Індивід. Особистість.
12. Характер і зовнішність.
13. Розвиток і виховання характеру.
14. Чи існує проблема національного характеру?
15. Типологія особистості злочинця.

Список використаної та рекомендованої літератури

- 1.Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Костицький М. В., Мойсєєва О. Є., Тарарухін С. А. Юридична психологія: підручник / Л.І.Казміренко (заг.ред.), Є.М. Моїсєєв (заг.ред.). – К. : КНТ, 2007. – 359с.
- 2.Бедь В. В. Юридична психологія: Навч.посіб. для студ. вищ. закладів освіти. – К. : Каравел, 2003. – 376 с.
- 3.Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещерякова, В.Зинченко, СПб: ЕВРОЗНАК, 2005. – 672 с.
- 4.Бондаренко А.Ф. Основы психологии. Учебник для студентов гуманитарных вузов. – К.: Освіта України. – 2009. – 328 с.
- 5.Варій М. Й. Загальна психологія: підруч. для студ. психол. і пед. спец. ВНЗ / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Центр учбової літератури, 2007. — 967с.
- 6.Варій М. Й. Психологія особистості: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 592с.
- 7.Васильев В.Л. Юридическая психология – СПб.: Питер Пресс. – 1997, С. 291-293.
- 8.Гордієнко В., Копець Л. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 304с.
- 9.Еникеев М.И. Практикум по юридической психологии – М.: Норма, 2001. – 592 с.
- 10.Еникеев М.И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2005. – 640 с.
- 11.Загальна психологія. / за загальною редакцією С.Д.Максименка. Підручник. – Вінниця: Нова книга, 2004. – С. 279-310.

12. Кагальняк Г. І., Шулдик Г. О., Якимчук Б. А., Данилевич Л. А. Психологія здібностей: Навч. посібник / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – К. : Науковий світ, 2001. – 76с.
13. Киричук О. В. Психологія особистості: Опорний конспект / Інститут підготовки кадрів держ. служби зайнятості. – К. : ІПК ДСЗУ, 2003. – 46 с.
14. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы. – Казань, 1969.
15. Кони А.Ф. Собрание сочинений: В 8 т. – М., 1967., Т.4. – С. 89.
16. Копець Л. В. Психологія особистості: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 460с.
17. Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Марченко В. М. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. — К. : Ельга, 2005. — 320с.
18. Кречмер Э. Строение тела и характер. – М.: Педагогика-Пресс, 1995. – 608с.
19. Левитов П. Психология характера. – М., 1969.
20. Леонгард К. Акцентуированные личности / В.М. Лещинская - Пер. с нем. – Ростов н/Дону: Феникс, 1997. – 544 с.
21. М'ясоїд П.А. Задачі з курсу загальної психології: Навч.посіб. – К.: Вища шк., 2000. – 183 с.
22. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2001. – 592 с.
23. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В., Папуча М. В., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). – 2.вид., перероб. і доп. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704с.
24. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. - 2-ге вид. - К. : МАУП, 2001. - 256 с.
25. Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание: Учебное пособие к спецкурсу. – М., 1996. – 254 с.
26. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищих пед. навч. закл.. — 3.вид., випр. — К. : Вища школа, 2004. — 487с.
27. Немов Р.С. Психология. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.1: Общие основы психологии. – 688 с.
28. Норакидзе В. Г. Методы исследования характера личности. / АН Грузии ССР Ин.-т психологии – Тбилиси: Мецниерета, 1989. – 308 с.
29. Платонов К.К. Проблемы способностей. – М., 1972. – 312 с.
30. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент, характер, личность. – М., 1984. – 161 с.
31. Страхов М. В. Психология характера. – Саратов, 1970.
32. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. – М., 1982.– 231 с.
33. Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А., Алексеева М. І., Кириленко Т. С. Психологія: підручник для студ. вищих навч. закл. / Юрій леонідович Трофімов (ред.). – Вид. 6-е, стер. – К. : Либідь, 2008. – 560с.

ТЕМА 4. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

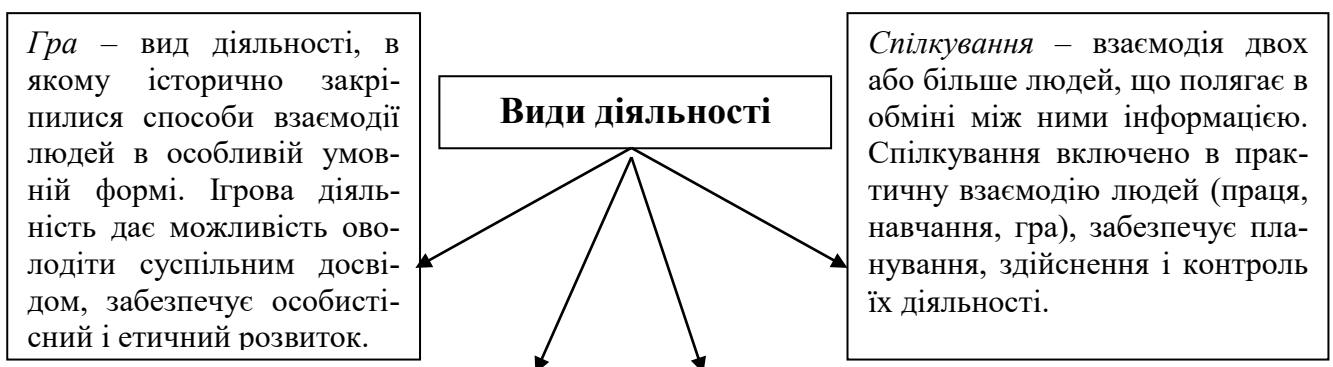
4.1. ДІЯЛЬНІСТЬ, ПОВЕДІНКА, АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Діяльність, поведінка – найзагальніші форми цілісного вияву активності особистості як суб'єкта. **Діяльність** – це процес активного ставлення людини до дійсності, в ході якого відбувається досягнення суб'єктом поставленої раніше мети, задоволення різноманітних потреб, освоєння суспільного досвіду, конструктивне перетворення навколишнього світу і самого суб'єкта. Психічні процеси – це необхідні умови людської діяльності. Вони протікають, формуються і розвиваються в діяльності. Діяльність має наступні особливості.

Рис. 25. Особливості діяльності

Основним видом людської діяльності, що зіграв вирішальну роль у походженні і розвитку фізичних і духовних властивостей людини, є *праця*. З нею пов'язані інші види людської діяльності – *гра, навчання і спілкування*.

Навчання – вид діяльності, направлений на засвоєння теоретичних знань, умінь і навичок у різних сферах суспільної свідомості (наука, мистецтво, право, релігія тощо).

Праця – процес активної зміни предметів природи, матеріального і духовного життя суспільства з метою задоволення потреб людини і створення різних цінностей.

Рис. 26. Види діяльності

Поведінка – це цілеспрямована система послідовно виконуваних дій і вчинків, які здійснюють практичний контакт людини з навколишнім світом, готують задоволення потреб організму, забезпечують досягнення певної мети. Джерелом поведінки є потреби людини. Поведінка здійснюється як єдність психічних (спонукальних, регулюючих, відбивних) ланок і виконавчих, зовнішніх дій, що наближають або віддаляють організм від певних об'єктів, а також перетворюють їх. Поведінка людини завжди *суспільно обумовлена*, регулюється суспільними нормами моральності і права. В цьому значенні йдеться про *високоморальну, злочинну і легковажну поведінку*.

Одиницями поведінки є вчинки, в яких формується і виражається позиція особистості, її моральні переконання. **Вчинок** – це творчий акт вибору мети і засобів поведінки, нерідко вступає в конфлікт з встановленим, звичним, заведеним порядком. Вчинок виникає завдяки формуванню самосвідомості особистості. *Успішний вчинок і успішна дія* – це різні речі. Дія вважається успішною, якщо вона або виконана відповідно до алгоритму, або досягла мети, або і то і інше. Вчинок може не досягти мети і при цьому вважатися успішним, якщо він був проведений у вигляді очевидної спроби. Базою для його оцінки служить морально-етична сфера особистості. Здійснювані предметні дії ведуть до фіксації перцептивних або моторних установок. Здійснювані вчинки ведуть до фіксації соціальних, особових установок. Позитивно оцінювані суспільством вчинки дорослих, а тим більше значимі для суспільства вчинки, одержують особливі імена. Їх називають подвигами і діяннями. Особистість, що їх зробила, звеличується і шанується суспільством.

Поняття активність ширше за поняття діяльність і більш адекватне в контексті проблематики індивідуальності. **Активність** – це група особистісних якостей, що обумовлюють внутрішню потребу, прагнення людини до ефективного освоєння зовнішньої дійсності, до самовираження щодо зовнішнього світу. Така потреба може реалізовуватися в розумовому, руховому, соціальному плані. Активність визначається інтелектуальними і характерологічними особливостями особистості, комплексом її відносин і мотивів.

Таблиця 26

Визначення понять „діяльність”, „поведінка”, „активність”

Діяльність	це процес активного ставлення людини до дійсності, в ході якого відбувається досягнення суб'єктом поставленої раніше мети, задоволення різноманітних потреб, освоєння суспільного досвіду, конструктивне перетворення навколишнього світу і
-------------------	---

	самого суб'єкта.
Поведінка	це цілеспрямована система послідовно виконуваних дій і вчинків, які здійснюють практичний контакт людини з навколишнім світом, готують задоволення потреб організму, забезпечують досягнення певної мети.
Активність	це група особистісних якостей, що обумовлюють внутрішню потребу, прагнення людини до ефективного освоєння зовнішньої дійсності, до самовираження щодо зовнішнього світу.

На думку К.О. Абульханової-Славської, саме суб'єкт визначає потрібні кількісні характеристики активності для різних форм діяльності (на виробництві, в побуті, в сім'ї), а також якість цієї активності. Розглядаючи проблему детермінації поведінки, діяльності, Б.Ф. Ломов зазначає, що як тільки психологи звертаються до пояснення реальної поведінки конкретних людей, одразу виявляється обмеженість відомих у психології закономірностей, виведених у процесі лабораторних експериментальних досліджень. Такі закономірності мають місце, але виявляються по-різному, залежно від умов життя, предметної, професійної діяльності тощо. Особливість психічних явищ у тому, що вони проявляються у реальній поведінці, діяльності людей. Лабораторні експериментальні дослідження проводяться у штучних умовах, мають здебільшого аналітичний характер, тобто завдання, які ставляться перед досліджуваними, не є повними відповідниками реальних дій, реальних поведінкових актів. Адже діяльнісні, поведінкові ситуації динамічні, мінливі.

Подолання цієї обмеженості вчені вбачають у *системному підході до вивчення діяльності, поведінки*.

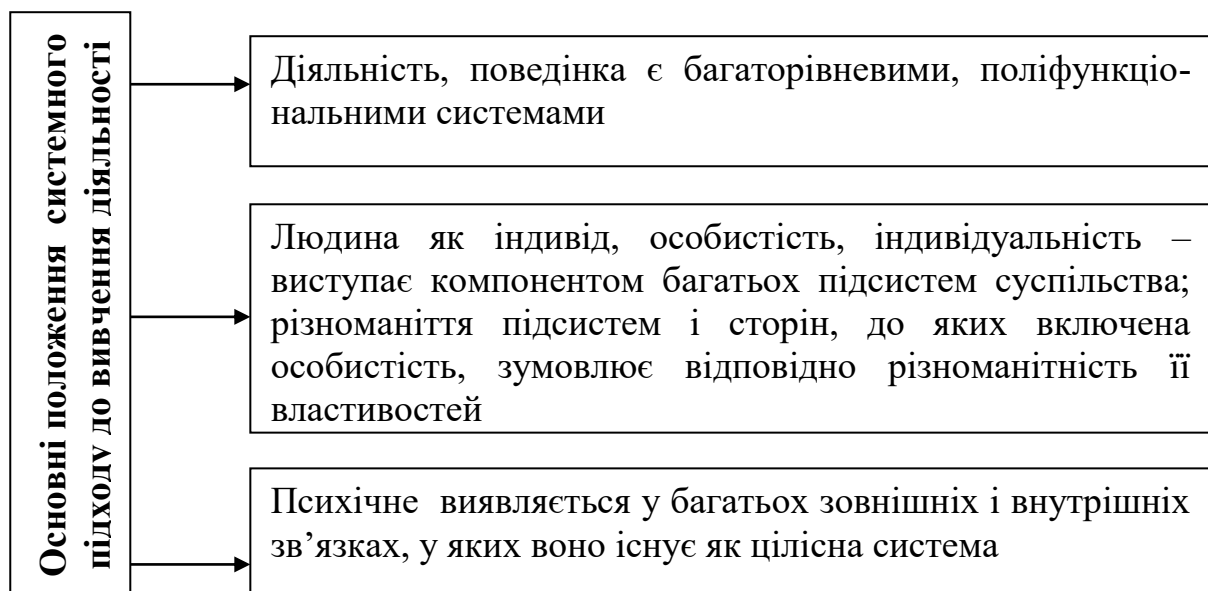

Рис. 26. Основні положення системного підходу до вивчення діяльності, поведінки

Рис. 27. Основні компоненти діяльності з позицій системного підходу

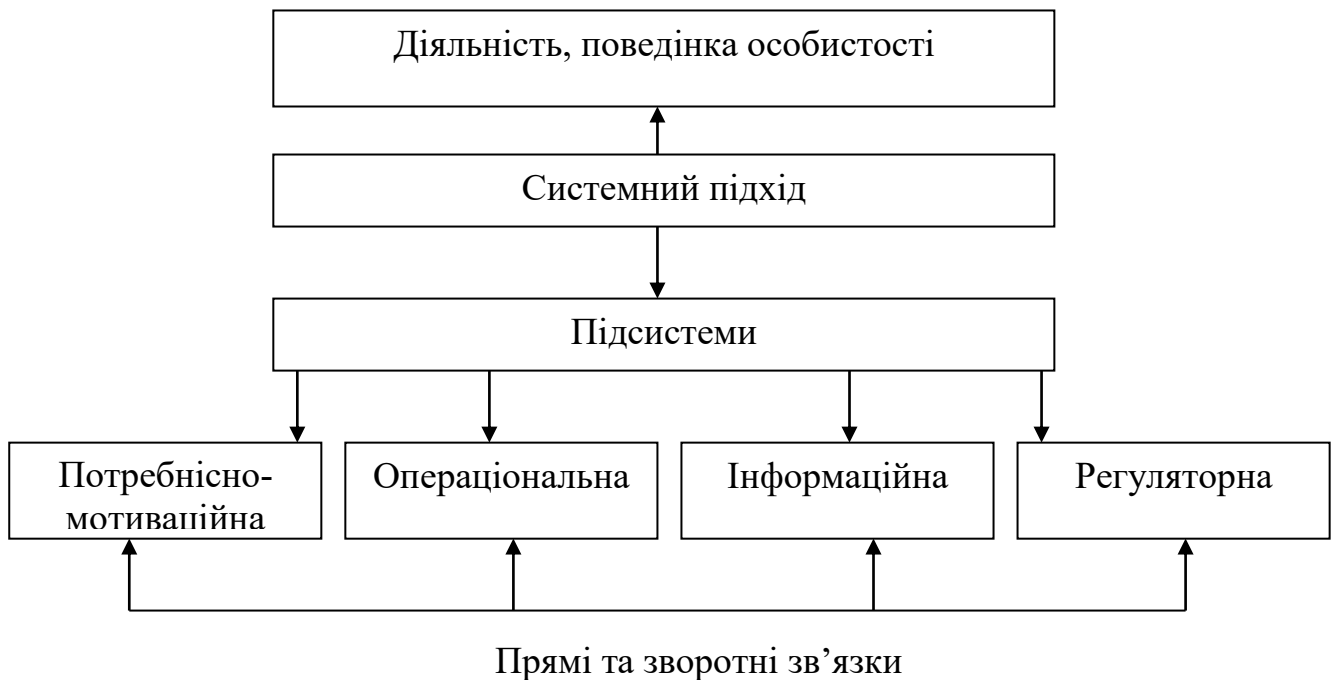

Рис. 28. Системний аналіз діяльності, поведінки

4.2. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ДІЯЛЬНОСТІ

Потребнісно-мотиваційна підсистема діяльності

Основу мотиваційної сфери особистості становлять *потреби* – динамічно-активні стани особистості, що виражають її залежність від конкретних умов існування і породжують поведінку, спрямовану на зняття цієї залежності. В процесі діяльності, поведінки відбувається, водночас, розвиток особистості і перетворення середовища, в якому вона живе. Як зазначають вчені В.Г.Асєєв, Л.С.Виготський, О.Р. Лурія, Б.І.Додонов, Є.П. Ільїн, О.М. Леонтьєв, А.Маслоу, Р. Френкін, В.А.Крутецький, В.Д. Шадриков, П.М.Якобсон потреби задаються людині умовами її біосоціального існування й пов'язані з виникненням дефіциту в нормальній життєдіяльності – соціальній або біологічній; потреби детермінують активність, спрямовану на усунення цього дефіциту.

Рис. 29. Класифікація потреб

Однією з властивостей потреб є їх *суб'єктивно-об'єктивний характер*.

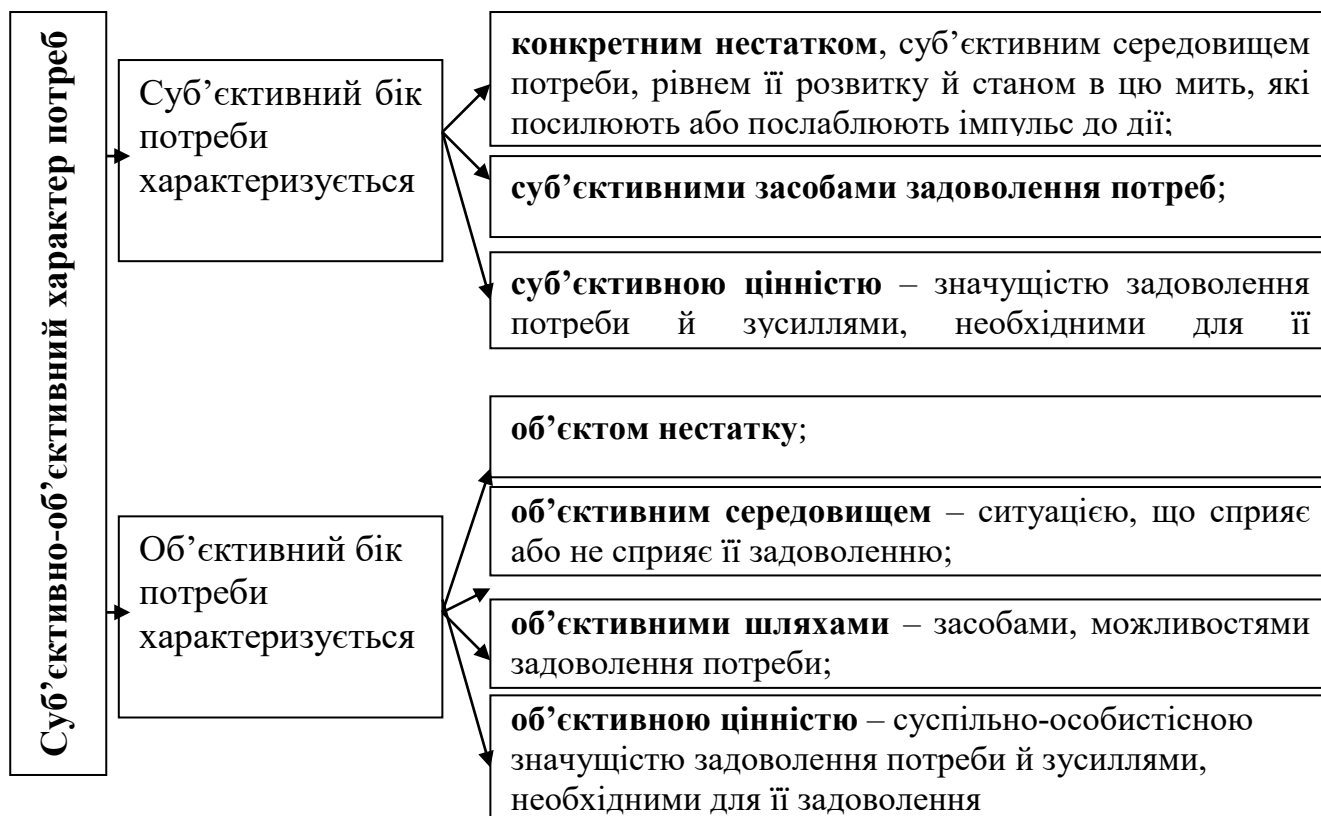

Рис. 30. Суб'єктивно-об'єктивний характер потреб

Потреби характеризуються чіткою предметною спрямованістю. Ця орієнтованість на зовнішній світ припускає включення зовнішнього до внутрішньої системи життєдіяльності людини. Потреба в якомусь предметі чи явищі відчувається через опанування ним як необхідним, але відсутнім конкретної миті компонентом системи в цілому. Потреба – це завжди відчуття нестатку в чомусь певному. Цим пояснюються чітка автономність і диференційованість потреб у свідомості особистості. Суттєвим аспектом потреб є їх *суспільно-особистісний характер*. Потреби індивіда пов'язані з потребами суспільства, вони розвиваються в контексті розвитку останніх.

Мотив – це матеріальний або ідеальний «предмет», який спонукає і спрямовує на себе діяльність або вчинок, за допомогою якого задовольняються потреби суб'єкта. Відповідно до Х.Хекхаузена, *мотив* пояснює, як виникає

поведінка, як вона енергетично забезпечується, підтримується, спрямовується, припиняється і які суб'єктивні реакції відбуваються при цьому в організмі.

Мотивація – це сукупність психічних процесів, що надають поведінці енергетичного імпульсу і спрямованості. Перш, ніж потреба спричинить дію, особистість переживає складний психологічний процес мотивації. Мотиваційний процес не можна розглядати відокремлено від *емоційного ставлення* людини до різних явищ навколишнього життя. Позитивні спонукання мають на меті реалізацію позитивного ставлення у вигляді відповідної дії, виявлення інтересу. Негативні спонукання спрямовані на те, щоб запобігти тим видам спілкування, явищам та предметам, зіткнення з якими викликає неспокій, гнів, страх. Ці стани та переживання перетворюються на усвідомлені мотиви дій.

Мотиви поведінки, діяльності *пов'язані з цілями*. Для того, щоб предмет або явище дійсності стало метою діяльності, необхідне попереднє усвідомлення людиною того, що предмет має відношення до задоволення наявної в неї потреби. Людина вдається до дії тому, що поставила перед собою якусь конкретну мету: змінити спосіб життя, позбутися недоліків тощо. Але не кожна мета стає тим, що підштовхує людину до дії. Лише мета, яка має для людини привабливаючу силу, може протягом тривалого часу спрямовувати її психічну активність, роздуми, думки. У людини з'являється досить сильна внутрішня потреба діяти, виникає могутня спонука, яка й приводить до вчинку.

Мотиви реалізуються в інтересах, прагненнях, переконаннях та установках.

Рис. 31. Класифікація мотивів поведінки, діяльності особистості

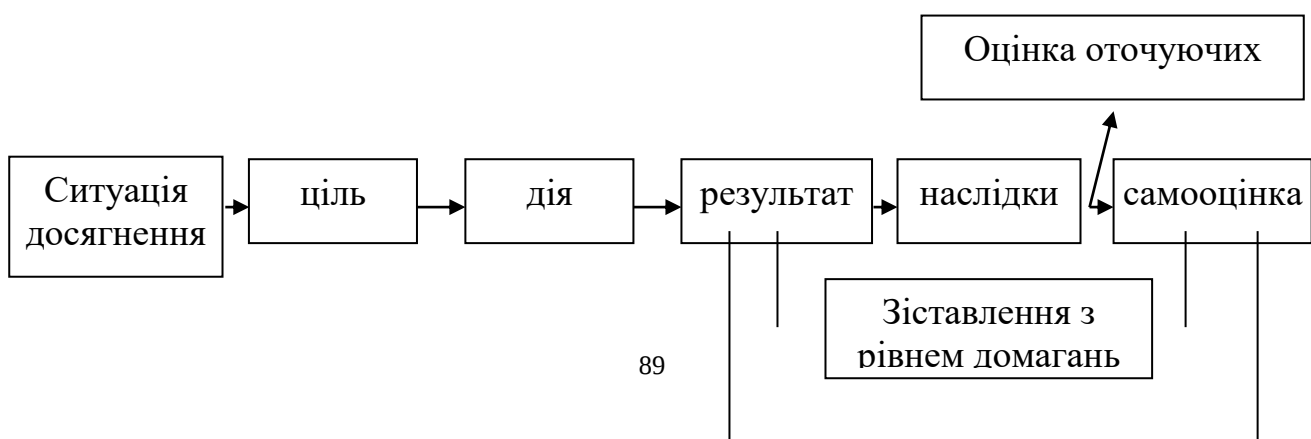
Інтереси – це мотиви, у яких втілюються емоційно забарвлені пізнавальні потреби особистості. *Безпосередні інтереси* пов'язані з емоційною привабливістю поведінки, діяльності, спрямованої на відповідний об'єкт. *Опосередковані інтереси* стосуються результату поведінки. В них переважає компонент розуму.

Прагнення – це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої діяльності. Прагнення може набувати вигляду *потягу* чи *бажання*. *Потяг* – безпосереднє емоційне переживання потреби в чомусь; спонукання, ще не опосередковане свідомим цілепокладанням. *Потягові* властивий невисокий рівень усвідомленості цілі. Він переживається як емоційний порив, незадоволення існуючим станом речей. *Потяги* не спонукають особистість до цілеспрямованої активності, а можуть лише слугувати підставою для орієнтуючої активності. *Бажання* – це форма переживання потреби, в якій конкретизовані, представлені предмет потреби і можливі шляхи задоволення потреби. Бажання характеризується більш чітким усвідомленням цілі. У своїх найвищих проявах вони спонукають до вольових дій, спрямованих на досягнення значущих цілей.

Переконання становлять основу соціогенних мотивів і втілюють усвідомлені потреби особистості діяти відповідно до своєї внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів. Основою таких потреб виступає сукупність знань про природу, суспільство й людину, тобто світогляд. *Світогляд* – це свідоме ставлення людини до світу, яке охоплює і знання, і оцінку, і дії в їхній єдності. Світогляд і пов'язані з ним переконання мають складну психологічну структуру, яка містить три головні компоненти: когнітивний (знання), емоційний (оцінка, ставлення), поведінковий (воля). Недостатньо знань, які пройшли крізь емоційну сферу, необхідно ще й навчити людину докладати зусиль, щоб їх реалізовувати.

Чинником, що має мотиваційне значення, є *рівень домагань особистості* – прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною. В основі рівня домагань лежить самооцінка, підтримання якої стало для людини потребою. Рівень домагань особистості може бути *адекватним* чи *неадекватним* (заниженим, завищеним) *можливостям індивіда*. Завищений рівень домагань породжується суперечностями між зростаючими потребами й реальними можливостями їх задоволення і в процесі реалізації супроводжується підвищеною критичністю, максималізмом в оцінках дійсності та емоційним напруженням. Завищений рівень домагань може стати джерелом *афекту неадекватності*. Для людини зі зниженим рівнем домагань характерні невпевненість у своїх силах, можливостях, здібностях.

За даними американських психологів, рівень домагань залежить від співвідношення двох протилежних мотиваційних тенденцій – *прагнення до успіху та уникнення невдачі*, які входять до структури мотивації досягнення. Х.Хекхаузен запропонував модель механізму мотивації досягнення.

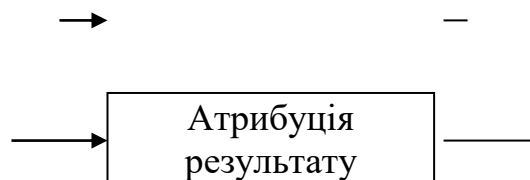

Рис. 32. Модель механізму мотивації досягнення (за Х. Хекхаузенем)

Таблиця 27.

Характеристика людей з мотивами прагнення до успіху та уникнення невдачі

Характеристика діяльності	Особі з мотивом	
	прагнення до успіху	уникнення невдачі
Ситуація досягнення	Активно шукають і беруть участь у ситуаціях досягнення, не лякаються ситуацій конкуренції, змагання	Уникають подібних ситуацій, а якщо потрапляють у них, пасивно підкоряються їхнім вимогам, іноді йдуть на нерозумний ризик
Ціль	Обирають цілі середньої чи вищої трудності, успіх у досягненні яких дає можливість підтвердити свою самооцінку	Ставлять перед собою легкі або дуже складні цілі, успіх чи неуспіх у досягненні яких не впливає на самооцінку
Дія	Наполегливі та завзяті в реалізації своїх цілей, самостійно досягають їх	У разі постановки реальних цілей схильні до пошуку допомоги й підтримки, відволікання від діяльності (критика, відмовляння)
Результат (оцінюється у зв'язку з рівнем домагань)	Впевнені в ситуаціях досягнення реальних цілей. За невдачі дотримуються обраної стратегії чи вибирають більш ефективну, дещо знижуючи складність наступного завдання, а в разі успіху — підвищують його складність	Більш впевнені в разі досягнення легких цілей і менше — цілей середньої складності. За невдачі відмовляються від обраної стратегії на користь менш ефективної. Досягнувши успіху, обирають легку ціль, після невдачі — складнішу
Оцінка оточуючих	Прагнуть мати зворотний зв'язок, дізнатися, наскільки вдало вони діяли	Не прагнуть отримати чи ігнорують інформацію про результат
Самооцінка та атрибуція причин	Самооцінка реалістична та стійка. Успіх оцінюється як результат докладання власних зусиль і здібностей, невдача	Частіше завищена, ніж занижена, нестійка самооцінка. Успіх пояснюється збігом обставин, невдача оцінюється

	пояснюється зовнішніми обставинами	як підтвердження недостатніх здібностей
Планування часової перспективи	Впевнене (реалістичне) планування. В осіб з високим рівнем досягнень — орієнтація на віддалене майбутнє	Глобальне чи дуже вузьке планування життєвих цілей, відхилення від реалістичного планування

У індивіда при наявності потреб виникає неспокійний тривожний стан, і у випадку, якщо він потрапляє в ситуацію задоволення потреб, у нього створюється цілісний психічний стан, іменований *установкою*. Потреба, що є у суб'єкта, стає цілком визначеною і конкретно лише після того, як з'ясовується об'єктивна ситуація, що надає суб'єкту можливість задоволення цієї потреби. Отже, *наявність тривожного стану і ситуації задоволення* – це дві основні умови, що абсолютно необхідні для того, щоб могла виникнути певна установка, цілісний психічний стан, налаштування індивіда на виконання поведінкових дій. Так, Ш. Надірашвілі всебічно характеризує основні чинники, що породжують установку.

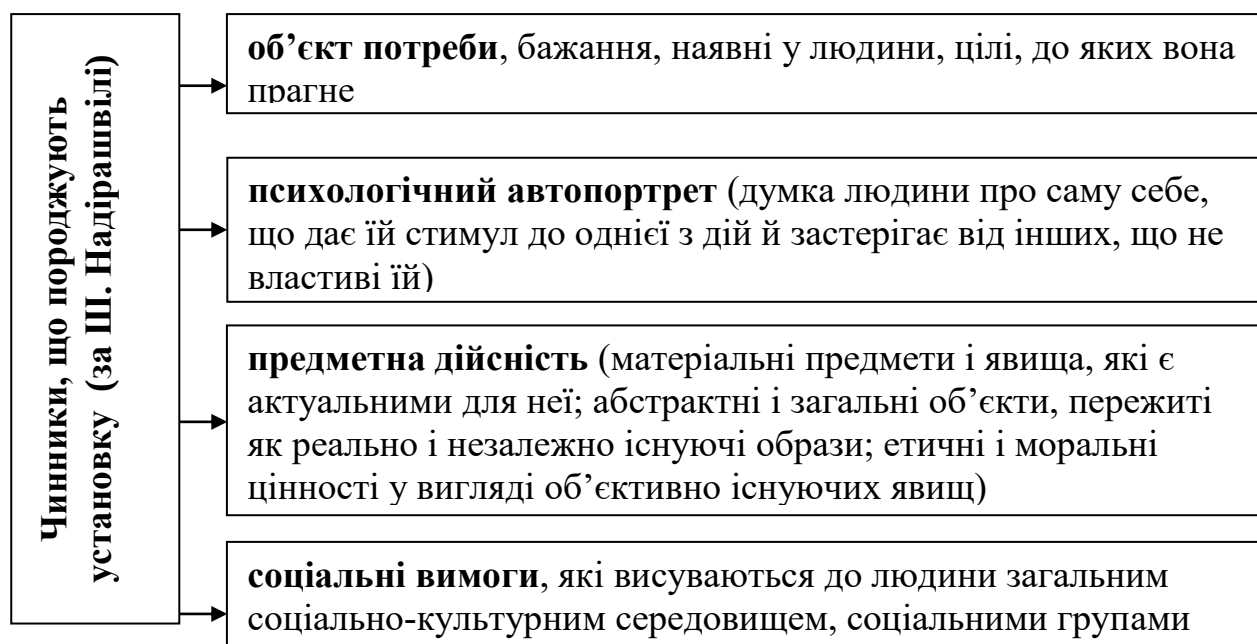

Рис. 33. Чинники, що породжують установку (за Ш.Надірашвілі)

Відповідно до теорії установки, під впливом зазначених зовнішніх і внутрішніх чинників у людини формується цілісний психічний стан, що визначає напрям наступної особистої активності людини. Завдяки повторюванню так званих установчих ситуацій поступово формуються “фіксовані установки особистості”, які непомітно для неї самої впливають на її життєву позицію.

Фіксація тієї або іншої установки дозволяє людині заздалегідь підготуватися до виявлення у певний момент якогось одного загального виду ставлень до ситуації, що склалася. Таким чином людина формується як

особистість, що здійснює поведінку визначеного напрямку. У її діях поступово зменшується ступінь залежності від випадкових моментів. Поступово людина стає більш незалежною і самостійною, може відповідати на впливи дійсності реакціями, характерними для свого стилю, особистої манери. Формування і фіксація установок дозволяє заздалегідь вплинути на поведінку людини, на її ставлення до дійсності і на особистість загалом.

При вивченні психологічних аспектів злочинної поведінки актуально дослідження особистості в різних конфліктних ситуаціях, в яких своєрідно виявляються інтереси і мотиви цієї поведінки. Правопорушник виявляє зацікавленість у злочинному діянні, в його діях ми спостерігаємо суперечності між соціальними вимогами і реальною поведінкою індивідуума.

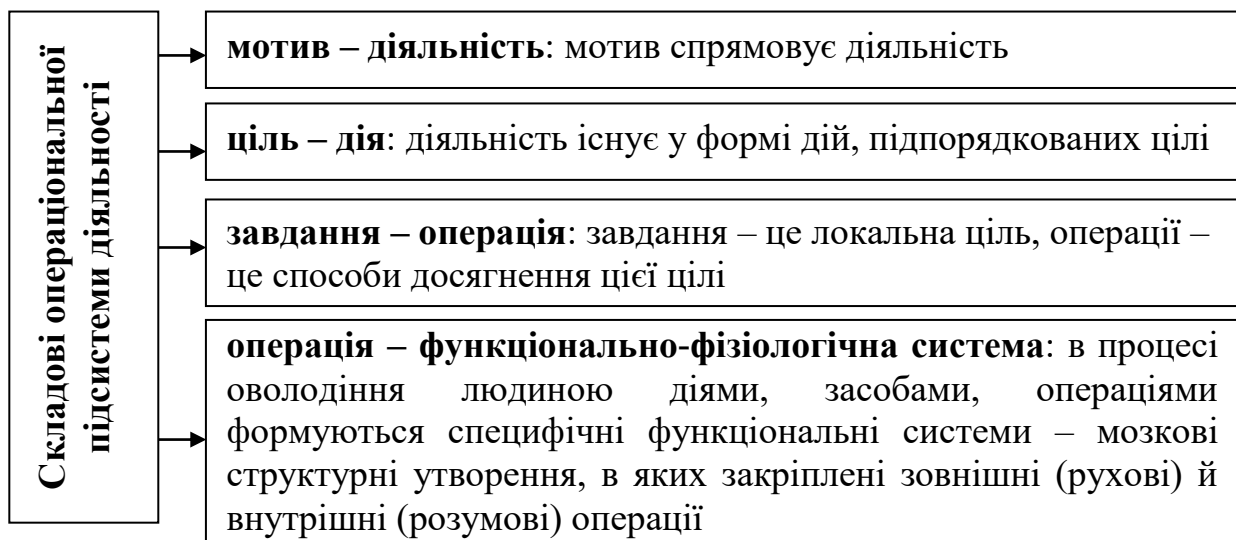
Для структури інтересів правопорушників в цілому, як вказує більшість дослідників, характерно:

- порушення рівноваги між різними видами потреб і інтересів;
- збочений характер деяких потреб;
- бідність потреб і інтересів;
- аморальність способу їх задоволення.

Васильев В.Л. Юридическая психология – СПб.: Питер Пресс. – С. 57.

Операціональна підсистема діяльності

С.Л. Рубінштейн, О.М.Леонтьєв виділили такі складові операціональної підсистеми діяльності.

**Рис. 34. Складові операціональної підсистеми діяльності
(за С.Л.Рубінштейном, О.М.Леонтьєвим)**

Завдяки *навичкам* людина спроможна виконувати певну дію автоматично, з належною точністю і швидкістю, без зайвих витрат фізичної та нервової енергії. Вони активізують мотиви, посилюють їх вплив на поведінку: від сили мотиву залежить швидкість і стійкість засвоєння навичок. Чим сильніший мотив, тим швидше і стійкіше засвоюються навички. Вони формуються в процесі автоматизації дій. М.В.Гамезо визначає *умови й основні етапи формування навички*: аналітичний – виділення окремих елементів дії та оволодіння ними, синтетичний – поєднання елементів у цілісну дію, автоматизація – вправа з метою надання дії плавності, необхідної швидкості, зняття напруження. К.К. Платонов запропонував етапи формування навичок.

Таблиця 28.

Етапи формування навичок

Етап	Особливості виконуваних дій
I – початок осмислення навички	чітке розуміння цілі, але невиразне уявлення способів її досягнення; досить грубі помилки за спроби виконати дію
II – свідоме, але невміле виконання	чітке розуміння того, як потрібно виконувати дію, і не зовсім точне виконання її, незважаючи на інтенсивну концентрацію довільної уваги, наявність багатьох зайвих рухів; відсутність позитивного перенесення навички
III – автоматизація навички	дедалі якісніше виконання дії за певного послаблення довільної уваги й появи можливості її розподілу; відсутність зайвих рухів; можливість позитивного перенесення
IV – високо автоматизована навичка	точне, економне, стійке виконання дії, інколи стає засобом виконання іншої, більш складної дії, виконуваної вже під контролем свідомості
V – (не обов’язковий) де автоматизація	погіршення виконання дій, поява попередніх помилок і напруженості
VI – повторна автоматизація	поновлення особливостей IV етапу

Інформаційна підсистема діяльності

На думку В.Д. Шадрикова виконання людиною будь-якої діяльності неможливе без її інформаційного забезпечення, інформаційної основи.

Інформаційною основою діяльності є сукупність інформації, що характеризує предметні та суб'єктивні умови діяльності відповідно до вектора “ціль-результат”. Ефективність діяльності, здебільшого, визначається адекватністю, точністю та повнотою інформаційної основи діяльності.

В інформаційних процесах, які розгортаються під час виконання предметно-практичних дій, поведінкових актів, тісно переплітаються два інформаційні плани:

- 1) актуальний, що містить інформацію різної модальності, яка надходить через сенсорні канали і відображає об'єктивні характеристики предмета, знарядь та умов діяльності;
- 2) потенційний, що містить індивідуальний досвід і становить тезаурус суб'єкта; актуалізується під час оцінки ситуації та прийняття рішення щодо стратегій, тактики виконання дій як складових поведінки, діяльності.

Основними формами інформаційної основи діяльності є образ і знак. **Образ** – (відчуття, сприймання) це своєрідна копія об'єкта, результат пізнання суб'єктом об'єкта. Якщо *образ* – це „копія” об'єкта, то *знак* – його умовний замісник. Знаком можуть виступати предмет, явище або дія, якщо вони використовуються як умовні замісники „об'єкта-оригіналу”. Знак як носій інформації є ефективним знаряддям пізнання. Знаки забезпечують взаємодію (спілкування), зумовлену потребами й цілями спільної діяльності.

М.В. Гамезо, Б.Ф.Ломов, В.Ф.Рубахін вважають, що функція знаків стосується всіх основних сторін людської психіки: когнітивної, комунікативної й регулятивної. До понять, похідних від поняття „знак”, вони відносять поняття „мова”, „код”, „модель”, „символ”.

Мова як знакова система забезпечує згортання, збереження та відтворення інформації. Інформація може бути інтерпретована кількома мовами, кількість яких збільшується відповідно до зростання знань про світ, розвитку й ускладнення людської діяльності.

Код – система знаків, прийнята в даному випадку для певних цілей („секретність передачі та складність декодування для „сторонніх”, тобто тих, хто не посвячений у систему коду – в одному випадку, швидкість сприйняття і однозначність розуміння – в другому, можливість застосування для передачі інформації наявних технічних засобів – у третьому, модальність сприймання – в четвертому» (М. В. Гамезо, Б. Ф. Ломов, В. Ф. Рубахін).

Модель – система об'єктів або знаків, у яких відтворюються деякі суттєві властивості системи-оригіналу. Наявність часткової подібності дає змогу використовувати модель як замісника або представника системи, що вивчається. Відносна простота моделі робить таку заміну особливо наочною.

Символ розглядається як різновид знака. Відмінність символу від знака полягає в тому, що: 1) при наближенні до однозначності простежується більша конструктивність знака; 2) чим більша багатозначність символу, тим він змістовніший.

ОСНОВНІ ФОРМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ

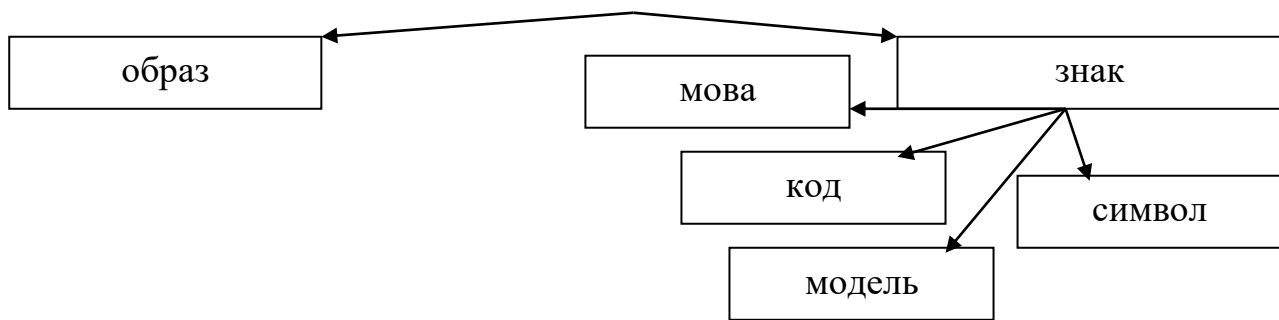

Рис. 35. Основні форми інформаційної основи діяльності

Інформаційний аналіз діяльності, виконаний Б.Ф.Ломовим, В.Д.Шадриковим, дав цим авторам підстави виділити такі основні його аспекти:

Таблиця 29

Інформаційний аналіз діяльності

<i>Основні аспекти інформаційного аналізу діяльності</i>	<i>Характеристики</i>
<i>Психофізичний</i>	вивчення фізичних характеристик сигналів як носіїв важливої для діяльності інформації: оцінка сигналу щодо модальності, положення в сенсорному полі, просторової характеристики (форма, кутові розміри), інтенсивності, тривалості, яскравості, контрастності, освітленості, забарвленості, динамічних характеристик (частота мигання, швидкість руху); способу одержання інформації: за допомогою приладів (інструментальні сигнали) або безпосереднім відображенням параметрів керованого процесу (неінструментальні сигнали)
<i>Оцінювальний</i>	вимірювання кількості інформації, яку людина здатна сприйняти, зберегти й переробити за одиницю часу; превалюють методи оцінки ймовірнісних характеристик сигналу
<i>Психологічний</i>	вивчення механізмів прийому, зберігання й переробки інформації, реалізації її у виконавських діях

Психологічна теорія прийняття рішень, за словами польського дослідника Ю. Козелецького – це система тверджень про справжню поведінку людини в процесі вибору рішення. На думку автора, психологічна теорія прийняття рішень виконує три основні функції:

1) передбачення, що дає змогу з великою вірогідністю передбачити особливості поведінки людей, які приймають рішення в певній ситуації;

2) пояснення, яке дає можливість зрозуміти людський механізм вибору дії; найбільшу пояснювальну цінність має визначення послідовності, в якій відбувається інтеріоризований процес вибору;

3) практичну: найбільшу практичну цінність становлять знання реалізації прийнятого рішення.

В інформаційному забезпеченні поведінки тісно переплітаються природні (індивідуально-типологічні) здібності та життєво набуті здатності (сенсорні, перцептивні, інтелектуальні схеми, моделі) людини.

Регуляторна підсистема діяльності

Дослідники М.І.Бобньова, В.О.Ядов вважають, що для вивчення й оптимізації поведінки необхідне цілісне уявлення про психологічні закономірності протікання регуляторних процесів, які забезпечують ефективність довільних дій, поведінкових актів. **Саморегуляція** визначається як один з універсальних принципів існування організму, що здійснюється на різних рівнях його функціонування. Суть психічної саморегуляції – здатність керувати власними діями й станами.

У теоретичних моделях психічної саморегуляції поведінки **структура контролю дії** складається з двох основних компонентів:

- 1) процеси формування наміру, цілі, програми дії;
- 2) процеси співставлення, порівняння параметрів протікання дії з заданими або визначеними цілями і програмами.

Теорія функціональної системи П.К.Анохіна орієнтована на аналіз психічних механізмів, що безпосередньо регулюють поведінку. Дослідник визначає функціональну систему як систему різноманітних процесів, що формуються в певній ситуації і призводять до очікуваного індивідом результату. Автор виділяє основні компоненти функціональних систем: аферентний синтез, ухвалення рішення, модель результатів дії, дія та її результат, зворотний зв'язок.

На думку Г.А.Міллера, Е.Галантера і К.Х.Прибрама, першопричиною поведінки є невідповідність між поточним станом організму і бажаним або необхідним станом. Вони пропонують таку схему контролю дії: *Тест – Дія – Тест – Вихід* (тобто завершення дії). Індивід тестує, досліджує розбіжність між необхідним і наявним станом, виконує певні дії, щоб усунути виявлену невідповідність, знову тестує ситуацію на наявність розбіжності; якщо розбіжність не усунута, то діє знову, а якщо усунута, припиняє дію. На думку авторів, основним принципом контролю поведінки є принцип зворотного зв'язку, або прагнення індивіда зменшити розбіжності між ціллю і наявним станом.

Німецький дослідник Х. Хекхаузен пропонує схему аналізу психологічного контролю дії:

Етапи психологічного контролю дії

<i>Етап</i>	<i>Особливості дій</i>
Етап перед-рішення	вибір варіанту майбутньої дії
Етап до-дії, ухвалення рішення	людина, маючи визначений намір, створює умови і можливості для реалізації наміру
Етап дії	відбувається реалізація наміру
Етап після-дії	людина оцінює результати виконаної дії і аналізує причини досягнення чи недосагнення наміру

Суттєву роль у саморегуляції діяльності, поведінки відіграє **слово**. Воно виділяє об'єкт із середовища, даючи йому ім'я і включаючи його в категорію подібних; воно дає людині змогу організовувати свою і чужу поведінку, аналізувати зовнішнє середовище.

Регулятором свідомої діяльності, на думку В. Селіванова, є **воля** як — вищий рівень регулювання, коли для переборення труднощів потрібне особливе зусилля. Вольова активність виявляється тільки в діях особистості, в її навчальній, трудовій (професійній), пізнавальній, суспільній діяльності. Змістовий бік вольової активності визначається спрямованістю особистості, тобто домінуючими світоглядними установками й переконаннями, моральними почуттями та інтересами.

Отже, саморегуляція діяльності, поведінки здійснюється на основі операціонального та інформаційного компонентів, зумовлюється значною мірою особистісно-мотиваційним, але як і всі системні складові, має відносну самостійність.

4.3. ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СТИЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНА ПРИДАТНІСТЬ

Індивідуальний стиль діяльності — характерна для даного індивіда система навичок, методів, прийомів, способів рішення задач тієї або іншої діяльності, що забезпечує успішне її виконання.

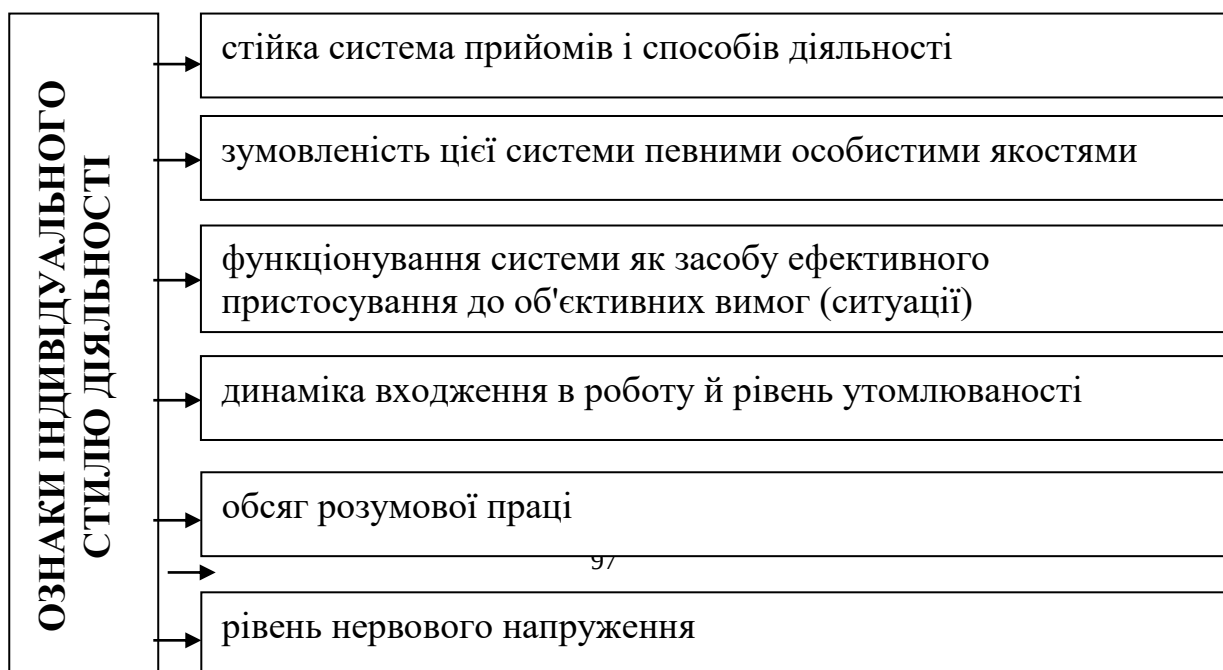

Рис. 36. Ознаки індивідуального стилю діяльності

Теоретичний аналіз професійної діяльності й експериментальні дані свідчать про те, що професійна придатність та індивідуальний стиль діяльності тісно пов'язані між собою. **Профпридатність** людини інтерпретується з двох протилежних позицій: 1) як прихована в людині особливість, котру можна розкрити, застосовуючи адекватні методики, в будь-який момент і за будь-яких умов; 2) як властивість людини, що формується в процесі виконання діяльності, під її безпосереднім впливом.

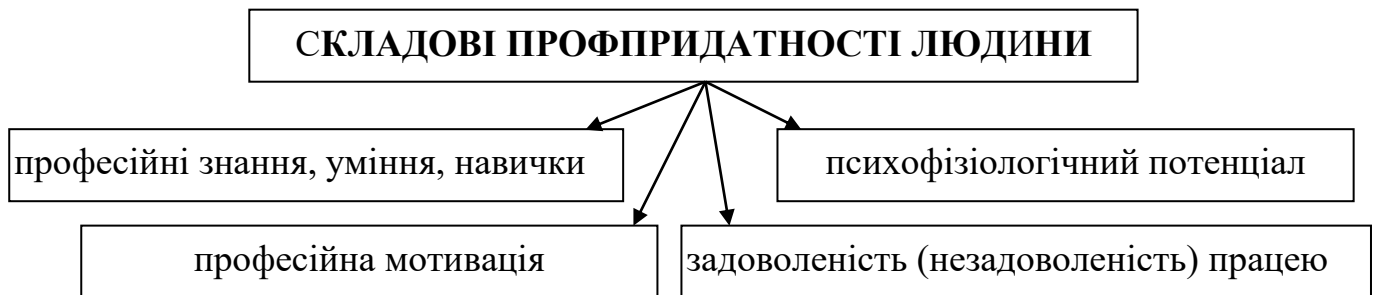

Рис. 37. Складові профпридатності людини

Серед цих компонентів найменш сприйнятливими до змін вважаються такі психофізіологічні характеристики індивіда, як властивості нервової системи. Якщо успішність діяльності головним чином залежить від цього компонента, для частини людей така діяльність може бути надто виснажливою або й зовсім недоступною. Це стосується насамперед професій, для яких типові екстремальні умови. У такому разі може ставитися питання про здійснення професійного відбору, тобто виявлення людей, психофізіологічні характеристики яких відповідають вимогам професії.

У працях К.М.Гуревича, Є.О.Климова, В.С.Мерліна та інших дослідників показано, що люди з різними характеристиками нервової системи за параметром „рухливість-інертність” можуть досягти високої продуктивності праці завдяки виробленню в них індивідуального стилю діяльності.

Формування індивідуального стилю діяльності – важливий аспект професійного навчання, розвитку професійних здібностей, професійної придатності. Цілеспрямоване формування індивідуального стилю діяльності базується на використанні позитивних можливостей людини або на компенсації негативних виявів. Відповідно у структурі стилю виділяють механізми адаптації й компенсації. *Необхідними умовами* формування індивідуального стилю діяльності є позитивне ставлення до діяльності та адекватні самооцінки:

ступінь усвідомлення особливостей виконання дій, наявність відповідних установок здійснювати різні стратегії впливу в експериментальних ситуаціях; висвітлення переваг і недоліків, зумовлених типологічними відмінностями, нейтралізація внутрішніх негативних оцінок, усвідомлення особливостей виконання трудової діяльності, формування впевненості у своїх можливостях, перебудова неправильних установок.

Психологічна сутність проблеми становлення професіонала, розвиток його особистості, спирається на такі поняття. *Професіонал* – фахівець у будь-якій сфері праці, у якого індивідуально-психологічні особливості відповідають вимогам конкретної діяльності. *Професіоналізація* – процес формування специфічних видів трудової активності людини. Для досягнення успіхів у професійній діяльності людині необхідно знайти свою формулу самоствердження, успіху.

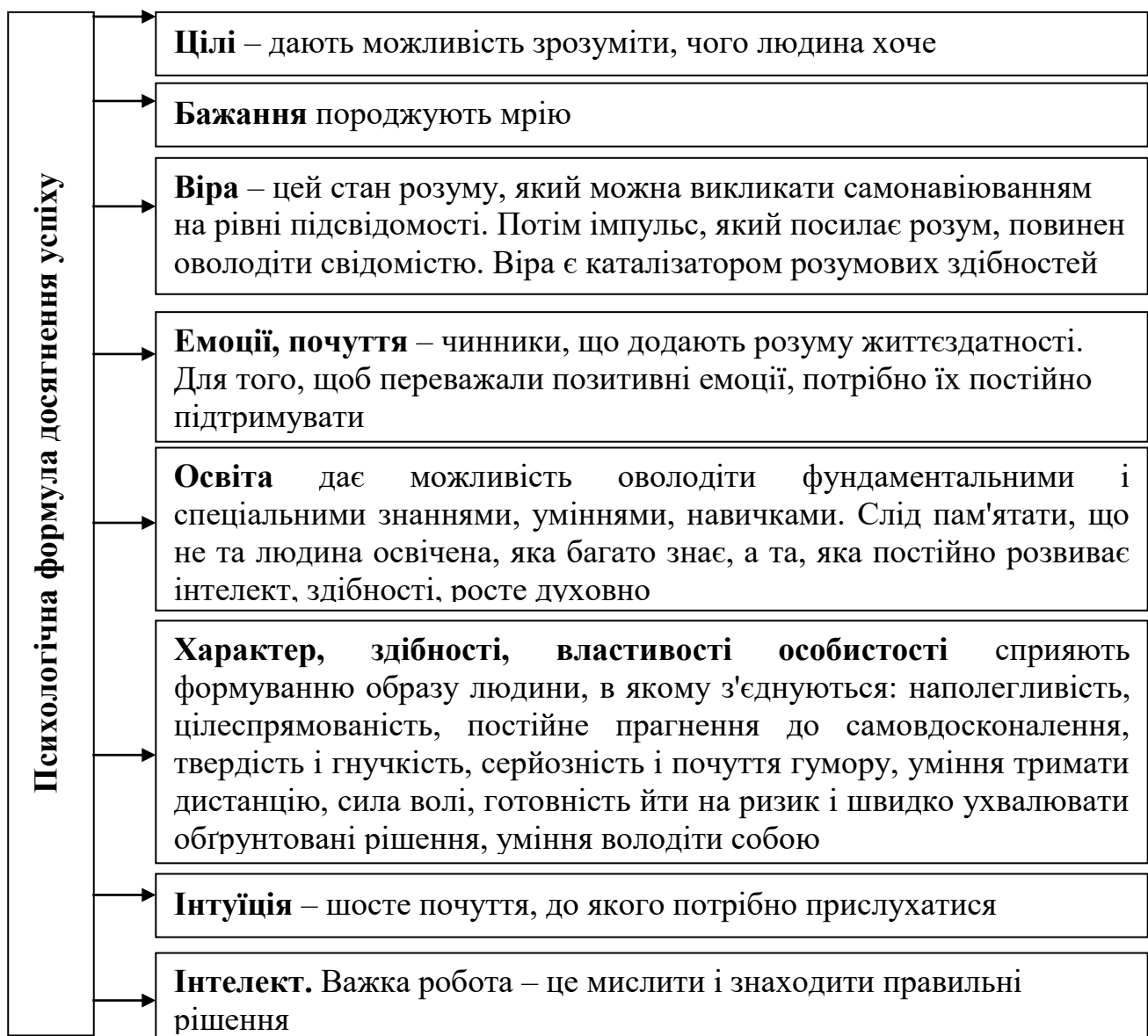

Рис. 38. Психологічна формула досягнення успіху

Імідж – це створений образ авторитетної людини, яка має високий соціальний статус. Соціально-психологічний феномен іміджу полягає в тому, що він існує в уяві людей, при цьому не чітко сформований. *Складові частини* іміджу: рівень професійної і загальної культури, риси характеру, властивості особистості, зовнішній вигляд, стиль одягу, манери, незалежна поведінка, ораторська майстерність, упевненість, позитивна енергетика.

Структура професіограми слідчого

Професіограма слідчого має складну ієрархічну структуру, в якій всі сторони професійної діяльності, а також особові якості, навички і уміння представлені у взаємному зв'язку.

В основі професіограми лежить пошукова сторона діяльності, яка реалізує прагнення до розкриття злочину і полягає в збиранні початкової інформації для вирішення професійних задач.

Особливе значення пошукова сторона діяльності слідчого має на першому етапі розслідування. Сутність її полягає в тому, що він вичленяє з навколишнього середовища криміналістично значущу інформацію (сліди злочинця, потерпілого, зброї або знарядь злочину), яка дає можливість з достовірністю реконструювати подію злочину з таким ступенем точності, як цього вимагає закон.

Оглядаючи місце події, слідчий шукає відповіді на питання: що тут відбулося, які сліди залишила ця подія? У правильному розв'язанні цих задач велика роль особистих чинників: по-перше, це завдатки і здібності, далі мають значення криміналістські знання (вчення про сліди, способи здійснення злочинів), професійний досвід (навички вичленення опорних крапок і побудови контуру події), життєвий досвід. Ефективність процесу збору доказів у значній мірі залежить від знання слідчим інформаційних властивостей різних матеріальних об'єктів, від його індивідуального інформаційного запасу.

Наступний рівень – це комунікативна сторона діяльності, в процесі якої слідчий повинен отримати необхідну для розкриття злочину інформацію від людей шляхом спілкування з ними.

Слідчий повинен уміти організувати свій психічний стан. Хороший слідчий володіє навичками управління своєю волевою і емоційною сферою і – в рамках закону – емоціями допитуваного.

Вся інформація, отримана в результаті пошукової і комунікативної діяльності слідчого, в процесі діяльності перетворюється в спеціальні передбачені законом форми: протоколи, ухвали тощо. Для цього слідчий повинен добре володіти письмовою мовою, мати навички швидкого перекладу усної мови в письмову.

На наступному рівні слідчий виступає як організатор розслідування. Ухвалюючи відповідні рішення, він добивається їх реалізації і при цьому виступає як організатор діяльності багатьох людей.

На наступному рівні знаходиться реконструктивна сторона діяльності слідчого. Кажучи мовою кібернетики, це блок переробки інформації і ухвалення рішення. Важливе значення на цьому рівні має загальний і спеціальний інтелект слідчого. Сучасний слідчий повинен дуже багато знати: кримінальне право, кримінальний процес, криміналістику і педагогіку, бухгалтерський облік і судову балістику. Це далеко не повний перелік наукових дисциплін, на які спирається спеціальний інтелект слідчого при переробці початкової інформації, висуненні гіпотез, версій і розробці планів розслідування.

Завершує структуру професіограми соціальна сторона, в якій слідчий предстає як організатор боротьби із злочинами в своєму районі або на ділянці. Центр тяжкості в боротьбі із злочинністю переноситься їм на з'ясування їх причин і вживання заходів до їх ліквідації.

Васильев В.Л. Юридическая психология – СПб.: Питер Пресс. –1997, С. 217-238.

Профвідбір абітурієнтів до юридичних вузів передбачає врахування наступних типів професійної мотивації, які необхідно встановлювати в ході співбесіди.

1. АДЕКВАТНИЙ ТИП. В цьому випадку ціннісні орієнтації і пов'язані з ними мотиви вступу на факультет повністю узгоджуються з реальною, суспільно значущою поведінкою особистості, яка відповідає вимогам професійного і етичного характеру, що пред'являються до особистості юриста. В цій групі абітурієнтів виявляється виражена мотивація «на справу», тобто на боротьбу із злочинністю, захист інтересів громадян. Така спрямованість, як правило, поєднується з високим інтелектом, загальною культурою, правовою ерудицією, достатньо ясним уявленням про майбутню професійну діяльність, прагненням розвинути в собі необхідні якості. Поведінка таких людей відрізняється високим ступенем відповідальності, активністю в суспільному житті, помірним прагненням до лідерства. Мотивація такого типу сприяє успішному навчанню студента.

2. СИТУАТИВНИЙ ТИП. На вибір професії в даному випадку впливають чинники, що характеризують зовнішню ситуацію абітурієнта: вплив матеріальних міркувань, місце проживання, зовнішній престиж професії, її романтична привабливість. До ситуативних мотивів відноситься прагнення до престижного положення в суспільстві без вираженого інтересу до спеціальності. Ситуативним, але сильним мотивом може стати вплив батьків або інших близьких родичів, які протягом довгого часу вселяють абітурієнту думку про те, що він неодмінно повинен стати юристом. Ситуативний тип мотивації прогностично несприятливий, оскільки пов'язаний з тенденцією до розчарування в своїй діяльності, незадоволеністю нею і як наслідок цього – формальне відношення до своїх обов'язків.

3. КОНФОРМІСТСЬКИЙ ТИП. В цьому випадку вибір професії відбувається під впливом референтної групи, норми якої для людини є головним регулятором поведінки. Такий вибір здійснюється абітурієнтами, як правило, без урахування особливостей своєї особистості, її дійсної спрямованості, здібностей. Цей варіант мотивації зустрічається у осіб, що випадково виявилися на службі в органах МВС або на технічній роботі в органах юстиції, а також у дітей представників юридичних професій. Проте до таких абітурієнтів необхідно підходити диференційовано, оскільки разом з конформістськими тенденціями у них може мати місце і адекватна мотивація.

4. КОМПЕНСАТОРНИЙ ТИП. Дана мотивація зустрічається у осіб, що обирають юридичний шлях як область діяльності, в якій є можливість подолати слабкі сторони свого характеру (невпевненість, тривожність, недовірливість, замкнутість, переживання особистої неспроможності, некоммунікабельність). В процесі навчання у студентів з компенсаторним типом мотивації проявляються два варіанти розвитку особистості. В одних випадках навчання, а тим більше робота за фахом, не приводить їх до очікуваних результатів, а, навпаки, усугубляє переживання ними своєї неспроможності, сприяє виникненню емоційних зривів, поганій адаптації в середовищі. В інших випадках відбувається гіперкомпенсація слабких сторін особистості, в результаті якої формується надмірна тенденція до домінування, прагнення до лідерства, рішучості, емоційна холодність, прояви жорстокості. Результатом такого поєднання психічних якостей бувають серйозні професійні помилки і порушення закону. Компенсаторний тип прогностично також несприятливий.

5. КРИМІНАЛЬНИЙ ТИП. Цей тип мотивації зустрічається серед абітурієнтів рідко, але вимагає безумовного виявлення. Він характеризується неявною антисоціальною спрямованістю, як правило, маскованою правильними мовними формулюваннями. Для них характерна нечесність, безпринципність, схильність до авантюризму, стереотипність у відповідях на питання, знайомство тільки із зовнішньою стороною діяльності юристів. При кримінальному типі мотивації у студента вже в період навчання мають місце порушення громадського порядку і поведінки в побуті, правопорушення.

Наведені типи мотивації вступу до юридичних вузів можуть зустрічатися в різних поєднаннях, оскільки в основі будь-якої поведінки людини завжди лежить декілька мотивів.

Васильев В.Л. Юридическая психология – СПб.: Питер Пресс. – 1997, С. 291-293.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте особливості системного підходу до вивчення діяльності, поведінки особистості.
2. Чим потреби відрізняються від мотивів?
3. Які існують основні підходи до класифікації мотивів діяльності?
4. Які існують основні підходи до визначення складу діяльності?
5. У чому полягає орієнтувальна основа дії?
6. Дайте класифікацію рухів.
7. Які є етапи формування сенсомоторних навичок?
8. Охарактеризуйте інформаційну основу діяльності.
9. Проаналізуйте процес прийняття рішення та його складові.
10. Проаналізуйте саморегуляцію як один з основних принципів існування організму.
11. Які існують психологічні рівні регуляції дій?
12. Дайте порівняльну характеристику процесуальної та особистісної саморегуляції.
13. Яку роль відіграє воля в саморегуляції особистості?

Тестові завдання з теми:

1. Поведінка – це:

- 1) група особових якостей, що обумовлюють внутрішню потребу, прагнення людини до ефективного освоєння зовнішньої дійсності, до самовираження щодо зовнішнього світу;
- 2) цілеспрямована система послідовно виконуваних дій і вчинків, які здійснюють практичний контакт людини з навколишніми умовами, готують задоволення потреб організму, забезпечують досягнення певної мети;
- 3) процес активного ставлення людини до дійсності, в ході якого відбувається досягнення суб'єктом поставлених раніше цілей, задоволення різноманітних потреб і освоєння суспільного досвіду.

2. Процес активної зміни предметів природи, матеріального і духовного життя суспільства з метою задоволення потреб людини і створення різних цінностей – це:

1) праця;	3) гра;
2) навчання;	4) спілкування.

3. Мотив спрямовує сили людини в напрямі:

- 1) розвитку її здібностей;
- 2) проникнення особистості у зміст пізнавального об'єкта;
- 3) опосередкованості інтересів;
- 4) її переконання у психічному житті;
- 5) задоволення її потреб.

- 4. Актуально усвідомлюються людиною далеко не всі:**
- 1) цілі;
 - 2) інтереси;
 - 3) прагнення;
 - 4) мотиви;
 - 5) бажання.
- 5. Система усвідомлених потреб особистості, що спонукають її поступати відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду — це:**
- 1) переконання;
 - 2) пристрасті;
 - 3) прагнення.
- 6. В основі будь-якої дії лежить:**
- 1) потреба;
 - 2) інтерес;
 - 3) прагнення;
 - 4) переконання;
 - 5) установки.
- 7. Інтерес – це:**
- 1) мотиви, у яких утілюються емоційно забарвлені пізнавальні потреби особистості;
 - 2) мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої її діяльності;
 - 3) прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною;
 - 4) прагнення до успіху та уникнення невдачі;
 - 5) стійка диспозиція особистості переживати гордість і задоволення при досягненні успіху.
- 8. Інтереси бувають:**
- 1) усвідомлені й неусвідомлені;
 - 2) безпосередні й опосередковані;
 - 3) бажані й небажані;
 - 4) стійкі й нестійкі;
 - 5) успішні й безуспішні.
- 9. За домінуючою в діяльності та поведінці людини мотивацією розрізняють три основні види спрямованості: спрямованість на взаємодію, спрямованість на завдання і:**
- 1) спрямованість на інших;
 - 2) ділова спрямованість;
 - 3) спрямованість на поведінку;
 - 4) спрямованість на себе;
 - 5) спрямованість на характер.
- 10. Коли у праці людина бачить передусім можливість задовольнити свої прагнення незалежно від інтересів колег, то це – є:**
- 1) ділова спрямованість;
 - 2) спрямованість на взаємодію;
 - 3) спрямованість на завдання;
 - 4) спрямованість на себе;
 - 5) спрямованість на інших.

- 11. Крім трудової та навчальної діяльності, основним видом діяльності є:**
- 1) діяльність праці;
 - 2) чуттєво-практична діяльність;
 - 3) діяльність спілкування;
 - 4) предметно-знаряддєва діяльність;
 - 5) словесно-описова діяльність.
- 12. Актуалізовані мотиваційні утворення (потяги, бажання, наміри, пристрасті, ідеали, схильності), сутністю яких є потрібнісне ставлення людини до світу – це:**
- 1) інтерес;
 - 2) прагнення;
 - 3) установка;
 - 4) переконання.
- 13. Безпосереднє емоційне переживання потреби в чомусь; спонукання, ще не опосередковане свідомим цілепокладанням – це:**
- 1) потяг;
 - 2) бажання.
- 14. Професіографія – це:**
- 1) психологічне вивчення професій;
 - 2) класифікаційна схема орієнтування у світі професій;
 - 3) професійна майстерність;
 - 4) характеристика спеціальностей;
 - 5) інформаційна основа професій.
- 15. Яка дія є свідомо цілеспрямованою, за допомогою якої людина планомірно здійснює ціль, що стоїть перед нею, підкорюючи свої імпульси свідомому контролю і змінюючи навколишню дійсність відповідно до свого задуму?**
- 1) рефлексивна дія;
 - 2) інстинктивна дія;
 - 3) імпульсивна дія;
 - 4) волюва дія;
 - 5) емоційна дія.
- 16. Який компонент профпридатності є найменш сприйнятливим до змін?**
- 1) властивості нервової системи;
 - 2) професійні знання;
 - 3) професійна мотивація;
 - 4) задоволеність працею;
 - 5) незадоволеність працею.
- 17. Індивідуальний стиль діяльності (ІСД) – це:**
- 1) система прийомів роботи, що характеризують різні сторони діяльності;
 - 2) позитивне ставлення до діяльності;
 - 3) система адекватних (правильних) самооцінок;
 - 4) система стратегій виконання виробничих завдань;
 - 5) система най адекватніших тактик.
- 18. Типологічно зумовлений ІСД формується:**
- 1) на початку життя;
 - 2) у дошкільному віці;
 - 3) у віці до 25 – 30 років;
 - 4) у віці від 60 років;
 - 5) упродовж життя.

Задачі до теми:

Задача 1

Спостереження за становленням процесу спілкування дитини з дорослим показують, що цей процес починається з уваги дитини до дорослого (пильно вдивляється, стежить за ним очима, розглядає його обличчя). На четвертому тижні життя дитина починає виявляти позитивні емоції (посміхається у відповідь на посмішку дорослого) – складові комплексу поживлення. На третьому місяці життя дитина вже вдається до ініціативних дій, щоб привернути увагу дорослого (раз за разом викидає іграшку з колиски, змушуючи діставати її). В подальшому вона виявляє чутливість до оцінок дорослого і ображається, коли той не звертає на неї уваги. Після цього спілкування набуває вигляду комунікативної діяльності.

Що зумовлює цей процес? Яке явище лежить в основі становлення цієї діяльності?

Задача 2

За винагороду групі землекопів пропонували рити ями певних розмірів. Спочатку робота йшла добре, але через кілька днів її продуктивність помітно впала. Робітники скаржилися на втому, а потім взагалі відмовилися працювати. Коли ж їм пояснили, що в такий спосіб необхідно знайти загублену гілку водогону, робота відновилася з нормальною продуктивністю.

Чому так сталося? Які складові діяльності виступають у цьому випадку на перший план?

Задача 3

Є давня легенда про майстрів, які підносили каміння до місця майбутнього будівництва. Коли одного запитали, що він робить, той відповів: "Хіба не бачите, я тягаю каміння". Другий на це саме запитання сказав: "Я в поті чола заробляю собі на хліб". Третій висловився: "Я будую дім, де житимуть люди".

Як можна пояснити відмінності у відповідях цих будівельників? Чим зумовлене це явище?

Задача 4

В оповіданні А.П.Чехова "Дітвор" описано гру дітей у лото на гроші: "Самый большой азарт написан на лице у Гриши. [...] Играет он исключительно из-за денег. Не будь на блюдечке копеек, он давно бы уже спал. [...] Сестра его Аня, девочка лет восьми, [...] боится, чтобы кто-нибудь не выиграл. [...] Копейки ее не интересуют. Счастье в игре для нее вопрос самолюбия. Другая сестра, Соня, девочка шести лет, [...] играет в лото ради процесса игры. [...] Кто бы ни выиграл, она одинаково хохочет и хлопает в ладоши. Алеша [...] сел не столько для лото, сколько ради недоразумений, которые неизбежны при игре. Ужасно ему приятно, если кто ударит или обругает кого. [...] Пятый партнер, кухаркин сын Андрей. [...] К выигрышу и к чужим успехам он относится

безучастно, потому что весь погружен в арифметику игры, в ее несложную философию: сколько на этом свете разных цифр и как это они не перепутаются!"

Чому діти по-різному ставляться до гри? Як пояснити це явище?

Задача 5

В оповіданні Л. Пантелєєва "Чесне слово" йдеться про хлопчика, який брав участь у військовій грі старших дітей. Його поставили "вартовим", взявши слово, що він не піде з "поста". Хлопчик залишився "на варті", а діти пішли, забувши, напевно, про нього. Минуло доволі часу, почало сутеніти, хлопчиків було страшно, на нього чекали і, мабуть, хвилювалися батьки. Проте, вірний слову, він не міг самовільно залишити "пост" і пішов додому лише після того, як передав свої "обов'язки" перехожому військовому.

Як можна пояснити поведінку цього хлопчика? Що має стати вихідним пунктом такого пояснення?

Задача 6

Персонаж повісті М.В. Гоголя "Шинель" Акакій Акакійович Башмачкін вражає читача одноманітністю і примітивністю свого життя. Він служив в одному департаменті чиновником для переписування документів і нічого, крім переписування, його більше не цікавило. Навіть удома, похапцем поївши, Акакій Акакійович виймав баночку з чорнилом і брався переписувати документ, копію якого не встиг зняти на службі. Якщо ж такої потреби не було, то він переписував для себе, для власного задоволення. Вкладаючись спати, він посміхався при згадці про завтрашній день, що обіцяв знову подарувати очікувану насолоду. Та сталося несподіване: нову шинель, на яку спромігся Башмачкін, заощаджуючи на найнеобхіднішому, відбирає злодій. Життя втрачає попередню спрямованість. Герой шукає шинель, проте не знаходить її й помирає. Наприкінці повісті він з'явиться знову, але вже як нечиста сила.

Яка логіка життя ховається за цим сюжетом? Як її можна пояснити ?

Задача 7

Досліджуваному дали таку інструкцію: "Ви отримаєте низку завдань, які Вам потрібно виконати якомога краще і швидше". Після цього йому одне за одним пропонували 22 нескладні завдання, які потребували затрат часу (склеїти певну фігуру з паперу, виліпити якусь тваринку з пластиліну, розв'язати математичну задачу, відгадати загадку тощо). Проте експериментатор не дає можливості виконати всі завдання до кінця: половину з них перериває до завершення. Після закінчення експерименту досліджуваного просили розповісти, які саме завдання він виконував. З'ясувалося, що незавершені дії запам'ятовуються на 90 % краще, ніж завершені. При цьому важливий не акт переривання, а завершеність або незавершеність завдання.

Що це за явище? Як воно характеризує процес діяльності?

Задача 8

Джерелом злочину Родіона Раскольникова, героя роману Ф.М.Достоевського "Злочин і кара", стало "почуття „роз'єднаності з людством". Конфлікт між тенденціями "бути поза людьми" та "бути з ними" виливається в компромісну теорію "бути над людьми". Ця "проклята мрія" спричинила муки сумління, що не дозволили героєві довільно прийняти рішення (досить згадати, в якому стані він перебував напередодні злочину). Теорія, яка мала надати злочині сенсу, виявила свою неспроможність: проступок став її непідвладним продуктом. З цього моменту починаються переживання героя. Спочатку актуалізуються захисні механізми: для Раскольникова стає нестерпним спілкування з рідними. Проте це породжує прагнення якось проявити свій стан (показовою щодо цього є розмова із Заметовим у трактирі). Він також здійснює дії, які начебто повертають йому сенс життя (найзнаменнішою з них була допомога сім'ї Мармеладова). В любові Соні Мармеладової герой знаходить точку опори, і його свідомість переходить від відчуття смерті до переживання цінності життя. Відбувається переоцінка злочину з позицій християнської моралі: його причина вбачається в гордині – одвічному джерелі гріха. А це вже шлях "поступового переходу з одного світу в інший".

Які закономірності притаманні цьому переживанню? Динаміка якого типу переживання має тут місце?

Задача 9

Уявіть, що до Вас звертається допитливий учень: "Я сумніваюся, що вчителі можуть об'єктивно схарактеризувати кого-небудь з нас. Вони завжди виходять з поведінки учня, та й то у межах школи. Я ж вважаю такий підхід в принципі невірним, адже зовнішньо однакові дії можуть спонукатися різними причинами. І навпаки, зовні абсолютно різні дії нерідко виникають на спільному ґрунті. Візьмемо підказку на уроці. Один підказує, щоб допомогти товаришеві, другий – щоб привернути до себе увагу вчителя, третій – щоб підняти свій авторитет у класі. Хіба не так?"

Що Ви відповісте цьому учневі?

Задача 10

Предмет наукової організації праці (НОП) слідчого охоплює шість аспектів його діяльності.

Перший – постійне вдосконалення методів роботи слідчого. НОП слідчого припускає вдосконалення вже відомих прийомів і засобів боротьби із злочинністю і виявлення нових, ще невикористаних резервів. НОП спонукає слідчого аналізувати, наскільки раціонально він використовує свій робочий час, сили і засоби, наскільки ефективні його зусилля в боротьбі із злочинністю.

Другий – розробка і впровадження раціональних форм спеціалізації (розслідування кримінальних справ певної категорії) і кооперації його праці (розслідування бригадою слідчих, використання оперативних працівників органів міліції).

Третій – розробка і впровадження рекомендацій з встановлення раціонального режиму робочого часу і часу відпочинку. Сюди входять: ефективне використання робочого і вільного часу; правильне чергування трудових процесів; підвищення продуктивності праці; скорочення непродуктивних втрат робочого часу; заходи боротьби із стомлюваністю.

Четвертий – організація робочого місця і питання технічного забезпечення, створення сприятливих зовнішніх умов праці слідчого.

П'ятий – питання профорієнтації, профвідбору, підготовки і перепідготовки слідчих.

Шостий – нормування праці, вдосконалення матеріального і морального стимулювання, вироблення критеріїв оцінки праці слідчого.

Серйозну увагу необхідно надати принципам наукової організації праці слідчого. Такими принципами є: правова регламентація праці слідчого; режим процесуальної економії; планування попереднього слідства; організація взаємодії слідчого з органами міліції; використання науково-технічних засобів і допомоги громадськості.

Внесіть свої пропозиції щодо конкретного змісту кожного з названих аспектів діяльності слідчого. Розкрийте зміст наведених принципів наукової організації праці слідчого.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Як співвідносяться поняття „діяльність”, „психіка” та „свідомість”?
2. Як розглядається проблема мотивів діяльності в роботах українських психологів?
3. Мета, діяльність, результат.
4. Психологія гри.
5. Які існують психологічні передумови ефективної навчальної діяльності?
6. Праця як проблема психології.
7. Особистість і діяльність.
8. В чому полягає сутність суб'єктно-діяльнісний підходу в психології?
9. Психологічна професіографія.
10. Активність і саморегуляція як стрижневі характеристики діяльності особистості.
11. Структура професіограми слідчого.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. Москва, 1980.
2. Андросюк В.Г., Казміренко Л.І., Кондратьєв Я.Ю., Костицький М.В., Тарарухін С.А. Юридична психологія: Підручник для студ., слухачів та

курсантів юрид. вищ. навч. закладів і фак. / Національна академія внутрішніх справ України / Я.Ю. Кондратьєв (ред.). – К. : Ін Юре, 2000. – 351с.

3. Анохин П.К. Идеи и факты в разработке теории функциональных систем // Психолог, журн. 1984. Т. 5, № 2. С. 107-118.

4. Артюшина М.В., Журавська Л.М., Колесніченко Л.А., Котикова О.М., Радченко М. І., Романова Г. М. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: навч. посібник / Державний вищий навчальний заклад "Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана" / Марина Віталіївна Артюшина (заг.ред.). – К. : КНЕУ, 2008. – 329с.

5. Балл Г.О., Бастун М.В., Гордієнко В.І., Красильникова Г.В., Красильников С.Р. Психологія праці та професійної підготовки особистості: Навч. посібник / Академія педагогічних наук України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти / П.С. Перепелиця (ред.), В.В. Рибалко (ред.). – Хмельницький : Універ, 2001. – 330с.

6. Варій М. Й. Загальна психологія: підруч. для студ. психол. і пед. спец. ВНЗ / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Центр учбової літератури, 2007. – 967с.

7. Гамезо М. В., Ломов Б. Ф., Рубахин В. Ф. Психологические аспекты методологии и общей теории знаков и знаковых систем // Психологические проблемы переработки знаковой информации. М., 1977.

8. Гончарук П. А. Психологія навчання. – Київ, 1985

9. Гордеева Н. Д., Зинченко В. П. Функциональная структура действия. – М., 1982.

10. Еникеев М.И. Практикум по юридической психологии – М.: Норма, 2001. – 592 с.

11. Завалова Н. Д., Ломов Б. Ф., Пономаренко В. А. Образ в системе психической регуляции деятельности. – Москва, 1986.

12. Занюк С. С. Психологія мотивації: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. – К. : Либідь, 2002. – 303с. – Бібліогр.: с. 296-298.

13. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб., 2005. – 508 с.

14. Кален Л. М. Психологія професійного життя особистості / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К. : "Знання", 1998. – 23с.

15. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы. – Казань, 1969.

16. Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Марченко В. М. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. – К. : Ельга, 2005. – 320с.

17. М'ясоїд П.А. Задачі з курсу загальної психології: Навч.посіб. – К.: Вища шк., 2000. – 183 с.

18. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В., Папуча М. В., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). – 2.вид., перероб. і доп. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704с.

19. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с.

20. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищих пед. навч. закл. – 3.вид., випр. – К. : Вища школа, 2004. – 487с.
21. Немов Р.С. Психология. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.1: Общие основы психологии. – 688 с.
22. Орбан Л. Е., Гриджук Д. М., Терещук В. М., Терещук С. В., Синютка Л. П. Психологія професійної діяльності і спілкування / Л.Е. Орбан (ред.), Д.М. Гриджук (ред.). – К. : Преса України, 1997. – 191с.
23. Орбан-Лембрик Л. Е., Кощинець В. В.. Юридична психологія: Курс лекцій для студ. вищих навч. закл. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 316с. – Бібліогр.: с. 268-270.
24. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.,1982. –255 с.
25. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
26. Романова Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы. – СПб.: Питер, 2007. – 464 с.
27. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. – М., 1986. – Т.1 – 406с.
28. Шинкарюк А. І., Шинкарюк В. А., Сімко Р. Т. Психологія діяльності: навч. посіб. / Кам'янець-Подільський національний ун- т ім. Івана Огієнка / Анатолій Іванович Шинкарюк (заг.ред.). – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – 208с.

Тема 5. СПІЛКУВАННЯ

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

5.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ СПІЛКУВАННЯ

Спілкування – це різноманітні контакти між людьми, які зумовлені потребами спільної діяльності. Це взаємодія двох і більше людей, що полягає в обміні між ними інформацією пізнавального або афективно-оцінювального (емоційно-оцінювального) характеру. Спілкування може розглядатися як сторона, умова діяльності, або як її окремий вид.

Соціальна функція спілкування – засіб передавання суспільного досвіду і забезпечення міжособистісної взаємодії.

Зміст спілкування – це інформація, яка в міжособистісних контактах передається від однієї живої істоти до іншої, це за життя надбаний досвід людини у вигляді знань, вмінь та навичок.

Результат спілкування – налагодження певних стосунків з іншими людьми.

Функції спілкування:

- ◆ *інструментальна* – характеризує спілкування як соціальний механізм керування і передачі інформації, необхідної для виконання дії;
- ◆ *інтегративна* – розкриває спілкування як засіб об'єднання людей;
- ◆ *трансляційна* – функція передачі конкретних способів діяльності, оцінок і т.ін.;
- ◆ функція *самовираження* визначає спілкування як форму взаєморозуміння психологічного контексту;
- ◆ *експресивна* – взаєморозуміння переживань і емоційних станів;
- ◆ функція *соціалізації* – формування навичок взаємодії в суспільстві відповідно до прийнятих норм і правил;
- ◆ функція *соціального контролю* — регламентація поведінки і діяльності

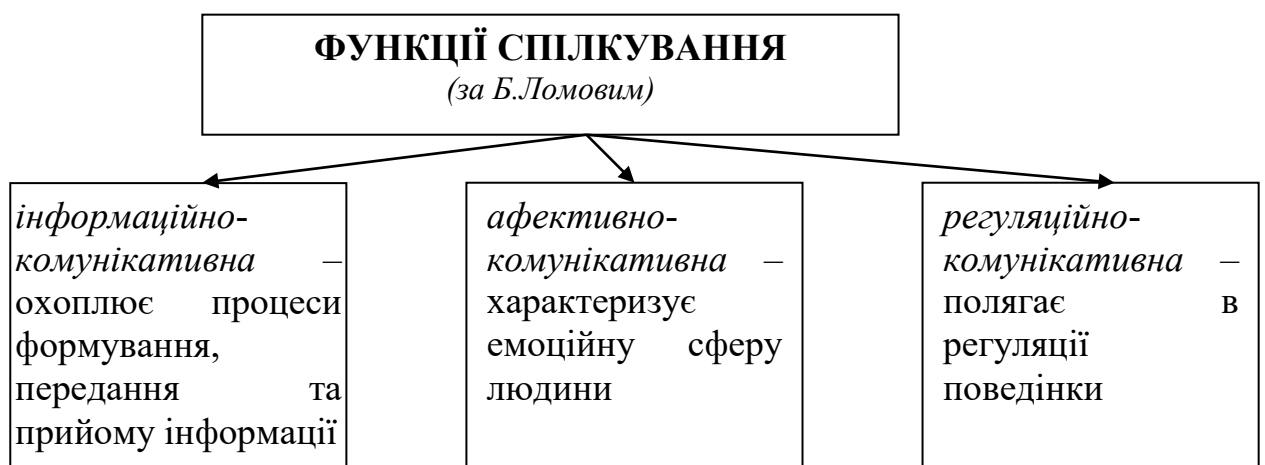

Рис.39. Функції спілкування

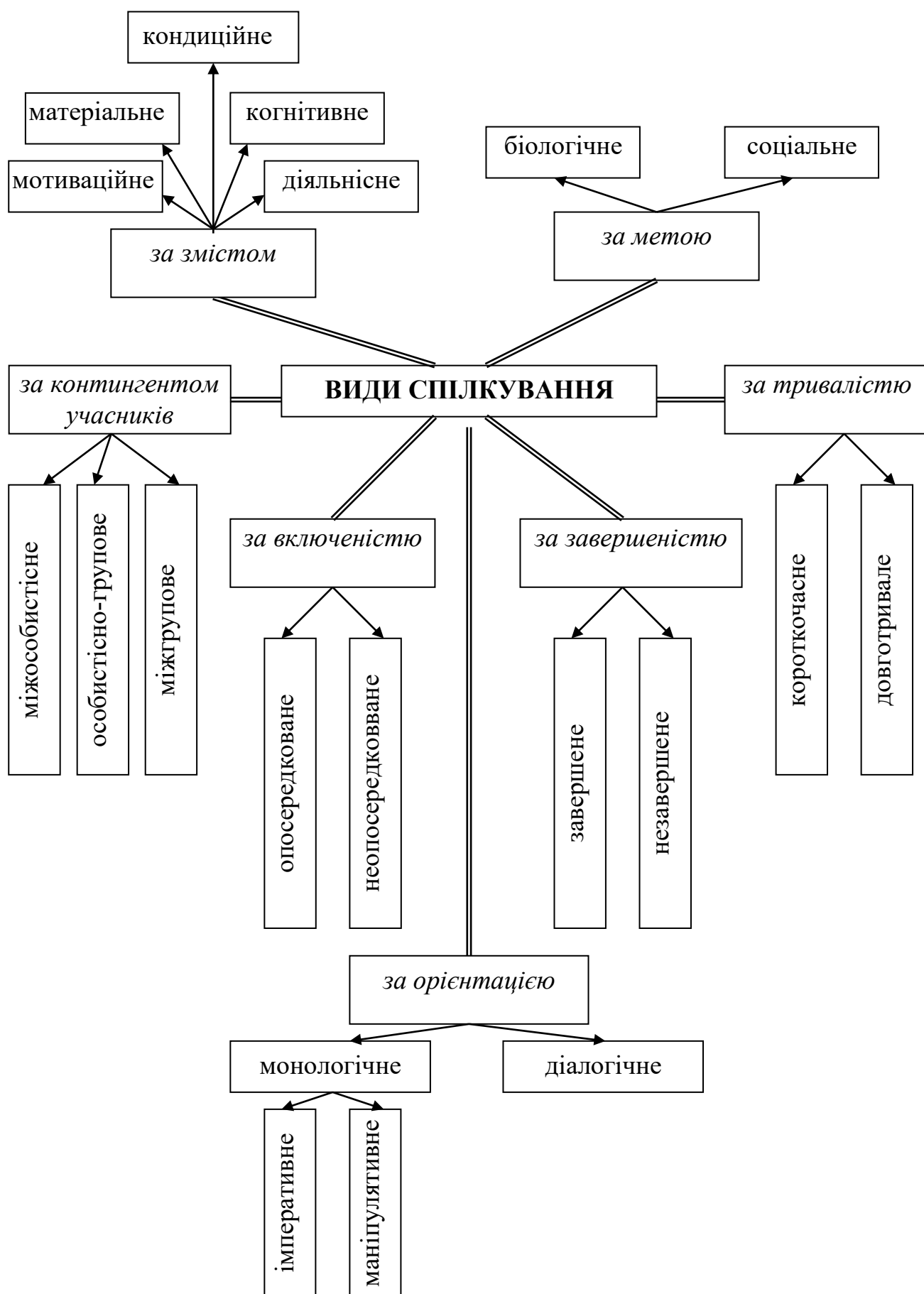

Рис.40. Класифікація видів спілкування

Види спілкування:

За змістом:

Матеріальне спілкування – обмін предметами та продуктами діяльності. Дозволяє людині отримувати необхідні для нормального життя предмети матеріальної та духовної культури.

Когнітивне спілкування – представляє обмін знаннями, виступає як фактор інтелектуального розвитку.

Кондиційне спілкування – люди здійснюють вплив один на одного для того, щоб привести один одного в певний фізичний чи психічний стан. Під час цього виду спілкування у співрозмовників формуються установки, необхідні для оптимізації всіх інших видів спілкування.

Мотиваційне спілкування – обмін між особами прагненнями, цілями, інтересами, мотивами та потребами.

Діяльнісне спілкування – обмін діями, операціями, вміннями та навичками, вдосконалює і збагачує власну діяльність учасників спілкування.

За метою:

Біологічне спілкування – це спілкування, яке необхідне для підтримки, збереження та розвитку організму, пов'язане з задоволенням органічних потреб.

Соціальне спілкування – задовольняє меті розширення та укріплення міжособистісних контактів, встановлення та розвитку інтерперсональних контактів, особистісного зростання індивіда, розвитку форм суспільного життя.

У залежності від цілей існують також **додаткові види** спілкування. Вони визначаються підвидами біологічних і соціальних потреб:

- *ділове* – спілкування, яке є необхідним елементом спільної і продуктивної діяльності людей; служить засобом підвищення якості цієї діяльності; його змістом є те, чим зайняті люди, а не проблеми, що торкаються їх внутрішнього світу;

- *особистісне* – спілкування, зосереджене в основному навколо внутрішніх психологічних проблем, тих інтересів і потреб, що глибоко й інтимно представляють особистість людини: пошук сенсу життя, визначення свого ставлення до значущої людини, до того, що відбувається навколо, вирішення певного внутрішнього конфлікту;

- *інструментальне* – спілкування, що не є самоціллю, не стимулюється самостійною потребою, але переслідує якусь іншу мету, крім одержання задоволення від самого акта спілкування;

- *цільове* – спілкування, що служить засобом задоволення специфічної потреби, у даному випадку – потреби в спілкуванні.

За контингентом учасників:

Міжособистісне спілкування – характерне для первинних груп, в яких усі члени групи підтримують безпосередні контакти, спілкуються між собою.

Особистісно-групове спілкування – спілкування, в якому один із співрозмовників – особа, а інший – група.

Міжгрупове спілкування – спілкування двох спільностей, кожна з яких відстоює свою позицію, прагне до реалізації своїх цілей, або намагається дійти згоди щодо певного питання.

За включеністю:

Опосередковане спілкування – спілкування, в ході якого включена допоміжна ланка – третя особа, технічні засоби спілкування, або певні матеріальні речі.

Неопосередковане (безпосереднє) спілкування – процес, в якому співрозмовники безпосередньо сприймають один-одного, встановлюють контакти, використовуючи при цьому всі наявні засоби.

За тривалістю:

Короткочасне спілкування – виникає із ситуаційних потреб, поточної діяльності або взаємодії, обмежується вимогами виконання локальних комунікативних завдань.

Довготривале спілкування – взаємодія в межах однієї або декількох тем, обмін розгорнутою інформацією.

За завершеністю:

Завершене спілкування – спілкування, в якому повністю вичерпано зміст теми, а учасники такого спілкування однозначно оцінюють його результати як вичерпні.

Незавершене спілкування – спілкування, при якому зміст теми розмови залишається не розкритим до кінця і не відповідає очікуванням його учасників.

За орієнтацією: можна виділити моно- і діалогічне спілкування.

Монологічне спілкування підрозділяється на:

♦ імперативне – це авторитарна, директивна форма впливу на партнера зі спілкування з метою досягнення контролю над його поведінкою і внутрішніми установками, примушення до визначених дій або рішень; партнер по спілкуванню розглядається як об'єкт впливу, виступає пасивною стороною; кінцева мета імператива – примушення партнера – незавуальована;

♦ маніпуляційне – припускає вплив на партнера зі спілкування з метою досягнення своїх прихованих намірів; партнер по спілкуванню використовується маніпулятором для досягнення своїх цілей. Основна відмінність маніпуляції від імператива полягає в тому, що партнер не інформується про щирі цілі спілкування (вони приховуються або підміняються іншими); партнер по спілкуванню сприймається не як цілісна особистість, а як носій певних, «потрібних» маніпуляторів властивостей і якостей; маніпулятивне ставлення до іншого приводить до руйнування близьких, довірливих стосунків між людьми.

Діалогічне спілкування являє собою перехід від езопової, фіксованої на собі установки до установки на співрозмовника, реального партнера по спілкуванню; таке спілкування має психотерапевтичні властивості, наближає людину до психічного здоров'я, рівноваженості і цілісності.

Рис.41. Сторони спілкування (за Г.Андрєвою)

5.2. ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

Засоби спілкування – засоби кодування, передавання, переробки і розшифровування інформації, що передається під час спілкування від однієї людини до іншої.

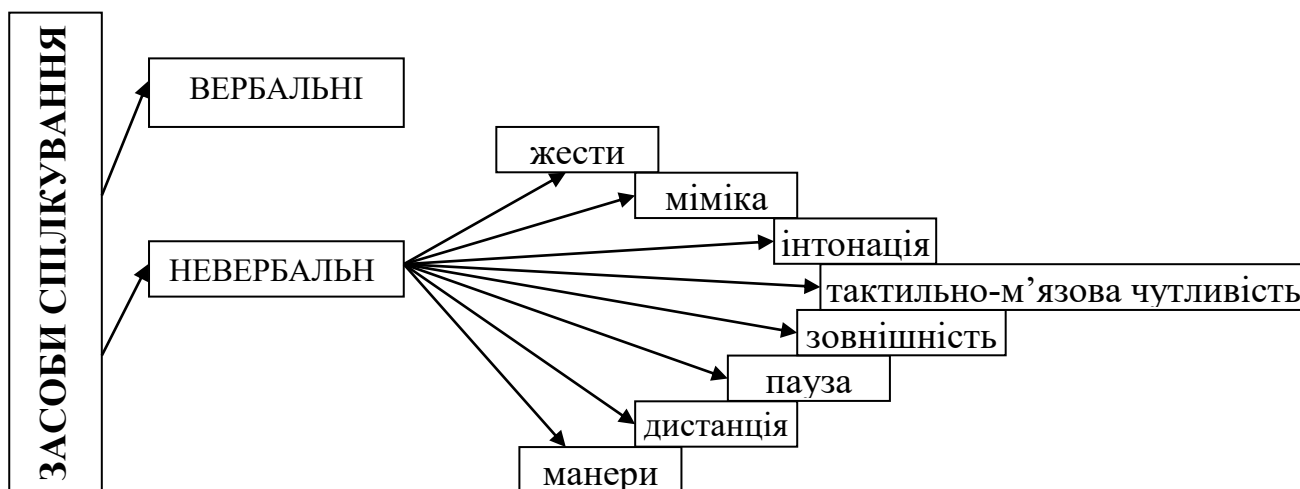

Рис.42. Засоби спілкування

Техніка спілкування – це засоби перебудови людини на спілкування з людьми, її поведінка в процесі спілкування.

Прийоми спілкування – це переважні вербальні і невербальні засоби спілкування.

Засоби спілкування можна розділити на *вербальні (словесні)* – передача інформації, і *невербальні* – передача ставлення до партнера по спілкуванню. Невербальна поведінка служить засобом вираження психічного стану людини.

Невербальні засоби спілкування містять:

- ◆ кінесичні засоби – сприйняті за допомогою зору рухи іншої людини, що виконують виразно-регулятивну функцію в спілкуванні;
- ◆ засоби спілкування, пов'язані з голосом (просодика і екстралінгвістика);
- ◆ такесичні засоби – тактильний вплив;
- ◆ проксемічні засоби – орієнтація в просторі.

У структуру кінесичних засобів спілкування входять:

- *міміка* – рух м'язів особи; міміка характеризується цілісністю і динамічністю; за мімікою визначається емоційний стан індивіда: радість, подив, сум, гнів, відраза, страх;
- *погляд, візуальний контакт* – відбиває емоційний стан людини, свідчить про налаштування на спілкування;
- *поза* – розташування людського тіла, типове для даної культури; поза визначає статус людини (чим вище статус, тим більш невимущена поза); по позі можна судити про *закритість* або *налаштованість* на спілкування;
- *жести* – різноманітні рухи руками і головою; жестикуляція характеризується інтенсивністю, що залежить від національної культури й емоційного стану (*комунікативні жести* – замінюють мовлення в спілкуванні і можуть вживатися самотійно; *підкреслюючі жести* – супроводжують мовлення людини й підкреслюють мовний контекст; *модальні жести* – виразні рухи, що означають оцінку, ставлення до ситуації);
- *хода* – стиль пересування, по якому легко розпізнати емоційний стан.

До невербальних засобів, пов'язаних з голосом, відносяться:

- *просодика* – загальна назва ритміко-інтонаційних боків мови (висота і тембр голосу, голосність голосового тону, швидкість мови, сила наголосу);
- *екстралінгвістика* – включення в мову пауз, плачу, кашлю, сміху, подихів.

Такесичні засоби спілкування – динамічні дотики у формі рукоштовування, поплескування, поцілунку (біологічно необхідна форма людського спілкування).

Використання такесичних засобів спілкування залежить від наступних факторів: статус сторін, що спілкуються;

- вік;
- стать;
- ступінь знайомства;
- національні звичаї, традиції.

Проксемічні характеристики – орієнтація партнерів у момент спілкування, дистанція між ними (визначається культурними і національними факторами). Існують наступні зразкові норми наближення людей, що спілкуються (таблиця 31):

Таблиця 31

Основні норми наближення людей в різних видах спілкування

<i>Вид спілкування</i>	<i>Відстань (см)</i>	<i>Ситуація спілкування</i>
<i>Інтимне</i>	0-45	Спілкування близьких людей
<i>Персональне</i>	45-120	Спілкування зі знайомими
<i>Соціальне</i>	120-400	Офіційне спілкування
<i>Публічне</i>	400-750	Виступ перед аудиторією

Проксеміка враховує також *орієнтацію на кут спілкування* – поворот тіла, носка ноги в напрямку партнера або від нього (напрямок думок).

Важливо враховувати позиції сторін, що спілкуються, за столом (таблиця 32):

Таблиця 32

Позиції людей, що спілкуються за столом

<i>Розташування за столом</i>	<i>Характер спілкування</i>
Навпроти	Оборонний
По обидві боки кута	Дружня бесіда
По один бік столу	Кооперативне
По діагоналі	Незалежна позиція

Функцією **вербальних засобів спілкування** є передача інформації, що здійснюється за допомогою мови. При цьому частково спотворюється зміст і відбувається втрата інформації.

Кількість втраченої інформації визначається:

- досконалістю людської мови;
- повнотою і точністю втілення думок у фрази;
- наявністю або відсутністю довіри до співрозмовника;
- особистими цілями й прагненнями;
- збігом або розбіжністю словникового запасу.

5.3. ЕФЕКТИВНІСТЬ СПІЛКУВАННЯ

Спілкування здійснюється з приводу того або іншого предмета, характер спілкування визначається відкритістю або закритістю *предметної позиції особи*:

відкритість спілкування – здатність виразити свою точку зору на предмет і готовність врахувати позиції інших;

закритість спілкування – нездатність або небажання розкривати свої позиції, свою точку зору на предмет спілкування;

змішані типи спілкування – а) одна зі сторін намагається з'ясувати позицію іншої, не розкриваючи своєї; б) один зі співрозмовників відкриває партнерові свої позиції, розраховуючи на допомогу і не цікавлячись його думкою.

При виборі позиції спілкування варто враховувати ступінь довіри до партнера, можливі наслідки відкритості спілкування.

Рис.43. Етапи передавання інформації

Успішність спілкування багато в чому залежить від уміння слухати. До помилок слухання відносять:

- ◆ перебивання співрозмовника;
- ◆ поспішні висновки;
- ◆ поспішні заперечення;
- ◆ непрошені поради.

Комунікативні здібності – це вміння і навички спілкування з людьми, від яких залежить успішність цього спілкування. Комунікативні навички можна розвивати й удосконалювати.

Адекватність сприйняття інформації багато в чому залежить від наявності або відсутності *комунікативних бар'єрів*.

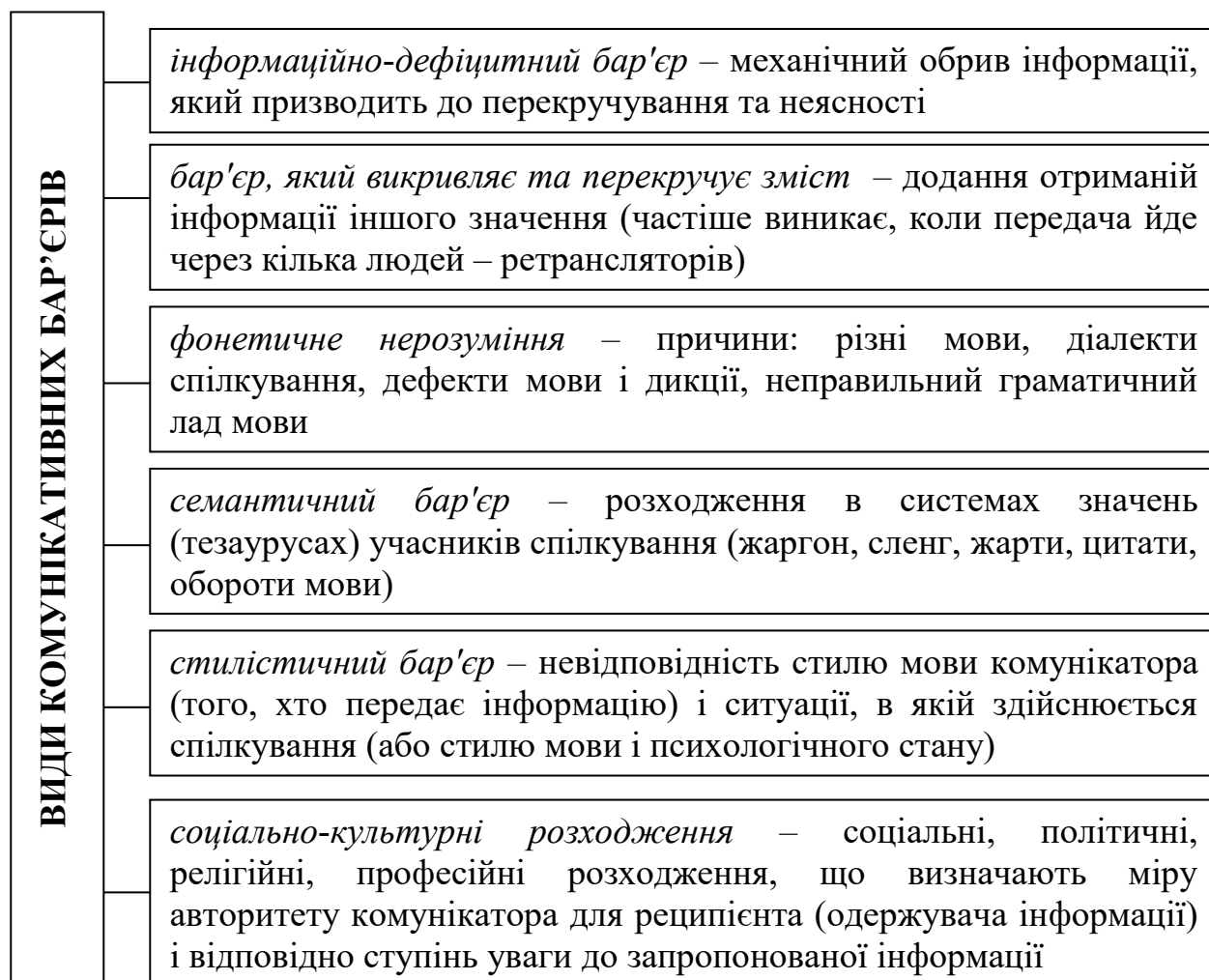

Рис.44. Види комунікативних бар'єрів

Під час спілкування здійснюється не тільки передавання інформації, а й *сприйняття співрозмовника* (перцептивна сторона спілкування).

Дж. Брунер назвав таке сприйняття *соціальним* і зазначив, що, незважаючи на всі індивідуальні розходження, існують якісь загальні, вироблені під час спілкування, у спільному житті соціально-психологічні механізми сприйняття, а також експериментально довів, що сприйняття як предметів, так і людей, залежить від індивідуально-особистісних і соціокультурних факторів (соціальне походження, соціальний статус людини).

Сприйняття соціальне являє собою цілісний образ іншої людини, сформований на основі оцінки його зовнішнього вигляду і поведінки.

Психологічні механізми будуть різними при сприйнятті незнайомих людей та людей, з якими вже спілкувалися: у першому випадку — механізми міжгрупового спілкування, у другому — механізми міжособистісного спілкування.

Основа сприйняття незнайомих людей – *соціальна стереотипізація*, тобто сприйняття явищ або людей як представників тієї або іншої соціальної групи. Створений образ партнера – регулятор наступної поведінки.

При сприйнятті незнайомих людей можуть бути допущені *помилки*, обумовлені рядом факторів.

Фактор переваги – діє при нерівності партнерів. Перевага може виявлятися в зовнішньому оформленні (одяг, коштовності, оформлення кабінету і т.ін.) і манері поведінки. Під впливом фактора переваги можливі недооцінка або переоцінка партнера.

Фактор привабливості — схильність переоцінювати зовні привабливу людину і недооцінювати непривабливу. Привабливість – не тільки індивідуальне враження, але і соціальний атрибут, тому що знаки привабливості міняються в різних соціальних епохах, соціальних і національних групах. Експериментально доведено, що красиві люди сприймаються більш розумними, добрими, товариськими, ніж некрасиві.

Фактор ставлення до нас — люди, які до нас добре ставляться, оцінюються вище, ніж люди, що ставляться до нас погано. Ставлення до нас виявляється в згоді або незгоді з нашою позицією. Ми схильні тим вище оцінювати людину, чим ближче її думка до нашої власної.

Психологічними *механізмами сприйняття людей, з якими вже зустрічалися*, є:

ідентифікація – уподібнення себе іншій людині; прагнення поставити себе на місце іншого і визначити, як би він діяв у подібній ситуації;

емпатія – розуміння на рівні почуттів, прагнення відгукнутися на проблеми іншої людини;

рефлексія – усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню.

Зворотній зв'язок – техніка та прийоми отримання інформації про партнера зі спілкування, що використовуються співрозмовниками для корекції власної поведінки в процесі спілкування. Зворотній зв'язок включає свідомий контроль комунікативних дій, спостереження за партнером і оцінку його реакцій і наступну зміну згідно з даними спостереження власної поведінки.

Психологія комунікативної діяльності слідчого

Успіх розслідування значною мірою визначається взаємодією слідчого з особами, що беруть участь у справі – підозрюваним, обвинувачуваним, потерпілим, свідком і ін. Міжособистісне спілкування – комунікативна діяльність є невід'ємною складовою частиною діяльності слідчого. На всіх етапах слідства здійснюється психічна взаємодія слідчого з іншими учасниками кримінального процесу. Основу такої взаємодії складають інформаційні та інтенційні (вибірково спрямовані) процеси. Кожна зі сторін є джерелом і отримувачем інформації, на основі якої сторони оцінюють один одного, розробляють відповідну стратегію і тактику поведінки. При цьому використовується достатньо різноманітна інформація – зміст і значення мовних повідомлень, мовні інтонації, жести, міміка, пантоміміка (поза), зовнішній вигляд, емоційно-ситуативні реакції. Виникають психологічні феномени міжособистісного сприйняття: ідентифікація, соціально-психологічна рефлексія, емпатія, стереотипізація.

Міжособистісне спілкування в умовах слідства характеризується, як правило, підвищеним самоконтролем осіб, що спілкуються, визначеною психічною напруженістю, у ряді випадків підвищеним рівнем тривожності, активною рефлексивною діяльністю. Поведінка кожної зі сторін постійно корегується на основі зворотного зв'язку, відбувається зміна їхніх психічних станів.

Психічні стани слідчого і тих осіб, що проходять у справі, визначаються ланкою факторів:

Психічний стан слідчого обумовлений його соціально-рольовим статусом, індивідуально-професійними якостями, інформаційною озброєністю в даній кримінальній справі, впевненістю в способах досягнення цілей, ситуативними впливами. Загальним фоновим станом слідчого при його взаємодії з підслідними особами є підвищений рівень психічної активності.

Психічний стан свідків, що потерпіли, підозрюваних, обвинувачуваних визначається значною мірою ставленням до правосуддя, до зробленого діяння, можливим покаранням, усвідомленням змушеної необхідності спілкування. Загальним фоновим психічним станом цих осіб є психічна напруженість.

Психічні стани значною мірою визначаються правовим положенням особи, тобто тим, чи є вона обвинувачуваною, підозрюваною, потерпілою або свідком.

Еникеев М.И. Юридическая психология (с основами общей и социальной психологии). – М.: Норма, 2005. – С.456.

Особливості психічного стану обвинувачуваного і підозрюваного значною мірою визначаються їхнім ставленням до події злочину і до правосуддя. При цьому суттєве значення мають соціально-ціннісні особистісні позиції, а також рефлексія підозрюваним (обвинувачуваним) ступеня доведеності злочину, стану його розслідування. У залежності від цих обставин можуть виникнути дві різні стратегії поведінки, пов'язані або з прагненням уникнути суду і справедливого покарання, або з усвідомленням неминучості суду (або ж його необхідності – у випадку глибокого каяття).

Перша з зазначених стратегій поведінки веде до вироблення відповідної захисної тактики, до формування у свідомості підозрюваного (обвинувачуваного) так званої захисної домінанти. Ця захисна тактика може бути активною (дача помилкових показань, знищення речових доказів, створення помилкових доказів, вплив на свідків) і пасивною (відмова від співробітництва зі слідчим без активної протидії).

Захисні механізми можливої протидії слідчому починають формуватися вже при виникненні злочинного наміру, а потім у ході здійснення злочину і при прихованні його слідів. Досвідчений злочинець робить усі, на його думку, можливе, щоб сховати сліди злочину, вкрай утруднити розслідування, увести наслідок в оману. При цьому планується лінія поведінки і на випадок розкриття злочину. Однак слабкість захисної домінанти саме і полягає в тому, що вона визначає спрямованість психічної діяльності обвинувачуваного, підвищену чутливість до всього, що охороняється сформованими захисними позиціями.

Еникеев М.И. Юридическая психология (с основами общей и социальной психологии). – М.: Норма, 2005. – С.307.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Питання для самоперевірки:

1. Яку роль відіграє спілкування в суспільному житті?
2. У чому полягає соціальна сутність спілкування?
3. Яка роль у спілкуванні належить невербальній комунікації?
4. Що передбачає комунікативна функція спілкування?
5. У чому полягає інтерактивна сторона спілкування?
6. Охарактеризуйте особливості перцептивної сторони спілкування.
7. Яким є механізм прийняття знайомої і незнайомої людини?
8. Що таке комунікативний бар'єр? Які види комунікативних бар'єрів ви знаєте?

Тестові завдання з теми:

1. Дайте визначення невербального засобу спілкування – кінесика:

- 1) біологічно необхідна форма людського спілкування, що виявляється у виді динамічних доторкань;
- 2) просторова орієнтація партнерів у момент спілкування;
- 3) сприйняття за допомогою зору і рухів, що виконують виразно-регулятивну функцію в спілкуванні;
- 4) ритміко-інтонаційні сторони мови;
- 5) включення в мову пауз, плачу, кашлю, подихів

2. Дайте визначення невербального засобу спілкування – такесика:

- 1) включення в мову пауз, плачу, кашлю, подихів;
- 2) ритміко-інтонаційні сторони мови
- 3) просторова орієнтація партнерів у момент спілкування;
- 4) сприйняття за допомогою зору рухів, що виконують виразно-регулятивну функцію в спілкуванні;
- 5) біологічно необхідна форма людського спілкування, що виявляється у виді динамічних доторкань.

3. Дайте визначення невербального засобу спілкування – екстралінгвістика:

- 1) сприйняття за допомогою зору рухів, що виконують виразно-регулятивну функцію в спілкуванні;
- 2) включення в мову пауз, плачу, кашлю, подихів;

- 3) біологічно необхідна форма людського спілкування, що виявляється у виді динамічних доторкань;
- 4) просторова орієнтація партнерів у момент спілкування;
- 5) ритміко-інтонаційні сторони мови.

4. Дайте визначення невербального засобу спілкування – просодика:

- 1) просторова орієнтація партнерів у момент спілкування;
- 2) сприйняття за допомогою зору рухів, що виконують виразно-регулятивну функцію в спілкуванні;
- 3) біологічно необхідна форма людського спілкування, що виявляється у виді динамічних доторкань;
- 4) ритміко-інтонаційні сторони мови;
- 5) включення в мову пауз, плачу, кашлю, подихів.

5. Дайте визначення невербального засобу спілкування – проксемика:

- 1) просторова орієнтація партнерів у момент спілкування;
- 2) включення в мову пауз, плачу, кашлю, подихів;
- 3) ритміко-інтонаційні сторони мови;
- 4) біологічно необхідна форма людського спілкування, що виявляється у виді динамічних доторкань;
- 5) сприйняття за допомогою зору рухів, що виконують виразно-регулятивну функцію в спілкуванні.

6. Здійсніть співвіднесення понять:

А – комунікативна сторона спілкування; Б – інтерактивна сторона спілкування; В – перцептивна сторона спілкування

- 1) спілкування як взаємодія;
- 2) спілкування як обмін інформацією;
- 3) спілкування як сприйняття людьми один одного

7. Дайте визначення наступних видів комунікативних бар'єрів:

А – інформаційно-дефіцитний; Б – фонетичне нерозуміння; В – стилістичний; Г – соціально-культурні розходження; Д – бар'єр, який викривляє та перекручує зміст

- 1) політичні, релігійні, професійні розходження, які визначають міру авторитету комунікатора для реципієнта і відповідно ступінь уваги до запропонованої інформації;
- 2) різні мови, діалекти, дефекти мови, неправильний граматичний лад;
- 3) перекручування інформації при передачі через кілька ретрансляторів;
- 4) механічний обрив інформації;
- 5) невідповідність стилю мови комунікатора і ситуації (психологічного стану) спілкування.

8. Дайте визначення наступних видів комунікативних бар'єрів:

1 – семантичний; 2 – логічний; 3 – бар'єр, який викривляє та перекручує зміст; 4 – фонетичне нерозуміння; 5 – стилістичний

- 1) міркування комунікатора або занадто складне для реципієнта, або здається йому невірним, суперечить властивій йому манері доказів;
- 2) різні мови, діалекти, дефекти мови, неправильний граматичний лад;
- 3) розходження в системах значень (тезаурусах) учасників спілкування;
- 4) перекручування інформації при передачі через кілька ретрансляторів;
- 5) невідповідність стилю мови комунікатора і ситуації (психологічного стану) спілкування.

9. До якої ознаки класифікації відносять матеріальне, когнітивне, діяльне, кондиційне, мотиваційне спілкування?

1) за цілями;	3) за формами;
2) за змістом;	4) за типами.

10. До якої ознаки класифікації відносять біологічне, соціальне, ділове, особистісне, інструментальне, цільове спілкування?

1) за цілями;	3) за формами;
2) за змістом;	4) за типами.

11. До якої ознаки класифікації відносять імператив, маніпуляцію, діалог?

1) за цілями;	4) за типами
2) за змістом;	
3) за формами;	

12. Дайте визначення функцій спілкування:

А – інструментальна функція; Б – інтегративна функція; В – функція самовираження; Г – трансляційна функція

- 1) засіб об'єднання людей;
- 2) форма взаєморозуміння психологічного контакту;
- 3) передача конкретних способів діяльності, оцінок;
- 4) соціальний механізм керування і передачі інформації, необхідної для виконання дії.

13. Дайте визначення функцій спілкування

А – експресивна функція; Б – функція соціального контролю; В – функція соціалізації

- 1) формування навичок взаємодії в суспільстві відповідно до прийнятих норм і правил;
- 2) регламентація поведінки і діяльності;
- 3) взаєморозуміння переживань і емоційних станів.

14. Назвіть вербальні засоби спілкування:

1) міміка;	4) поза;
2) мова;	5) жест.
3) погляд;	

15. Які психологічні механізми використовуються в перцептивній стороні спілкування незнайомих людей?

1) емпатія;	4) ідентифікація;
2) соціальна стереотипізація;	5) інтерпретація.
3) рефлексія;	

Задачі до теми

Задача 1

Наведіть найбільш правильне, на ваш погляд, визначення поняття «спілкування». Проаналізуйте наступне судження: «Дитина – це завжди дві людини – вона і дорослий» (Д.Б.Ельконін).

Чи співпадає це судження з тим визначенням спілкування, яке ви вважаєте найбільш правильним. Чи співпадає це судження з поняттям «спілкування»?

Задача 2

Проаналізуйте наступний вислів Л.С.Виготського: «... людина наодинці із собою зберігає функцію спілкування».

Чи можна розуміти це як спілкування індивіда із самим собою? (мисленевий діалог із самим собою)? Яким визначенням поняття «спілкування» можна проілюструвати цей вислів?

Задача 3

Дайте відповідь на наступні запитання: Чи можна вважати приклади, наведені в нижчеазначених ситуаціях, спілкуванням? Які характеристики поняття «спілкування» це доводять?

Ситуація 1. Дванадцять бурлаків мовчки тягнуть баржу.

Ситуація 2. Мати співає колискову немовляті віком один місяць?

Ситуація 3. Людина дивиться по телевізору балетну виставу.

Ситуація 4. Лектор промовляє монолог, а аудиторія не задає жодного питання, не промовляє жодної репліки, не записує, але слухає, однак, чи чує, чи розуміє – не зрозуміло.

Задача 4

За допомогою ручок, які приводили у рух стержень, групи з шістьох досліджуваних мали спільними зусиллями, начебто на дотик, визначити літеру, яка була «написана» на експериментальному стенді. Про правильність напрямку руху стержня сигналізували спалахи лампочки. Досліджувані могли

спілкуватися: будувати гіпотези то пропонувати тактику їх перевірки. Проте далеко не всі групи впорались із цим завданням.

Що їм заважало? Які особливості спілкування досліджувались таким чином?

Задача 5

Людей з масивним підборіддям прийнято вважати вольовими, з великим лобом – розумними, вузькими губами – хитрими, огрядних – добродушними, низьких – владними. Є також тенденція сприймати людей, що носять окуляри, розумними, які заслуговують на довіру, старанними; у літніх і огрядних чоловіках вбачати надійних, упевнених у собі людей; у красивих – щирих, щасливих, урівноважених, енергійних, люб'язних, витончених, духовно багатих.

Чи відповідає це дійсності? Про яку закономірність спілкування воно свідчить?

Задача 6

На магнітофонну стрічку було записано 38 фраз, проговорених акторами. Одну фразу, наприклад, з відповідною інтонацією казав чоловік: «Дуже добре, хлопці, виходьте і покажіть їх», інша була вимовлена голосом маленької дівчинки: «Хтось зламав мою ляльку», третя – офіційним тоном: «Зачиніть, будь ласка, двері». Досліджувані мали визначити вік, стать, рід занять кожного мовця, висловити припущення про його індивідуально-психологічні особистості та ситуацію мовлення. В результаті переважна більшість оцінок збіглася. Так, прослухавши першу фразу, 90% досліджуваних вирішили, що її сказав тренер, людина вольова і відповідальна, звертаючись до футболістів перед виходом на поле.

Які психологічні механізми спілкування виявляють себе у цьому випадку? Який бік спілкування вони характеризують?

Задача 7

Під час опитування респондентів, які мали різні житлові умови, з'ясувалося, що ті, хто мешкав в ізольованій квартирі або окремій кімнаті, мали нижчі показники задоволеності життям і сімейними стосунками, ніж ті, в кого не було власного житла. Вони навіть були менше задоволені житловими умовами і не лише частіше відзначали наявність сімейних конфліктів, а й вказували на неможливість запобігання їм.

Як можна пояснити цей факт? Як він характеризує сутність спілкування?

Задача 8

Назвіть усі функції спілкування і наведіть приклади, до чого може призвести невиконання цих функцій.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Чи є принципова різниця між поняттями «міжособистісні контакти» та «спілкування»?
2. Чи завжди обмін інформацією є спілкуванням? За яких умов обмін інформацією набуває характеру спілкування і які фактори можуть перешкоджати цьому процесу?
3. Чи тотожні у психологічному та змістовному плані поняття «відсутність тактовності у спілкуванні» і «нетактовність»?
4. Умови ефективного спілкування.
5. Чи завжди упередженість у сприйманні людини людиною виникає на ґрунті попередньо сформованих установок?
6. Завершеність спілкування як необхідна умова взаєморозуміння.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект-Пресс, 2005. – 376 с.
2. Андреева Т. Є., Бутенко О. П., Опікунова Н. В., Садовніченко О. В., Тулін В. М. Етика та психологія ділових відносин: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Тетяна Євгеніївна Андреева (ред.). — Х. : Бурун Книга, 2004. — 143с.
3. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. – СПб: Питер, 2004. – 224с.
4. Волянська О. В., Ніколаєвська А. М. Соціальна психологія: навч. посібник. — К. : Знання, 2008. — 275с.
5. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М.,1998. – 217 с.
6. Гапон Н. П. Соціальна психологія: [навч. посібник] / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2008. — 365с.
7. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х томах. Перевод с французского. – М.: Мир, 1999.
8. Докаш В. І., Попелишко О. А., Чугаєвський В. А. Етика та психологія ділового спілкування: Навч.- метод. посіб. / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці : Рута, 1999. — 68с.
9. Дороніна М. С., Жданова І. В., Полякова Г. А., Тютлікова В. В. Соціальна психологія: навч. посіб. у схемах і таблицях / Харківський національний економічний ун-т. — Х. : Вид. ХНЕУ, 2009. — 127с.
10. Іпатов Е. Ф., Левківський К. М., Павловський В. В. Соціальна психологія: Навч. посібник для підгот. бакалаврів усіх форм навч. / Інститут змісту і методів навчання; Національний технічний ун-т України "Київський політехнічний ін-т" — К., 1997. — 120с.

11. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М., Психология малой группы: Теоретический и прикладной аспекты. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 205 с.
12. Майерс Д. Социальная психология. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 429 с.
13. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Методологія, методи, програми, процедури: Навчальний посібник для вищої школи. – К. : Наукова думка, 1998. – 226с.
14. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В., Папуча М. В., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). — 2.вид., перероб. і доп. — Вінниця : Нова Книга, 2004. — 704с.
15. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). – К. : ТОВ "КММ", 2007. – 296с.
16. Немов Р.С. Психология. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.1: Общие основы психологии. – 688 с.
17. Орбан Л. Е., Гриджук Д. М., Терещук В. М., Терещук С. В., Синютка Л. П. Психологія професійної діяльності і спілкування / Л.Е. Орбан (ред.), Д.М. Гриджук (ред.). — К. : Преса України, 1997. — 191с.
18. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Підручник для студ. вищих навч. закл.:У 2 кн.. — К. : Либідь, 2004. Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. — К. : Либідь, 2004 — 574с.
19. Психология и этика делового общения. Учебник для вузов / Под общ. ред. В.Н. Лавриненко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 415 с.
20. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування: навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. — 2-ге вид., випр. та доп. — К. : Професіонал, 2007. — 464с.
21. Швачко О. В. Соціальна психологія: Навч. посібник для студ. непсихол. спец. вищих навч. закл.. — К. : Вища школа, 2002. — 111с.

Тема 6. КОГНІТИВНІ ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

6.1. ВІДЧУТТЯ

Відчуття – це найпростіший психічний процес, форма психічного відображення, яка забезпечує пізнання людиною чи твариною окремих властивостей предметів та явищ. *Відчуття* – це історично перша форма психічного відображення. Для відчуттів характерне відображення окремих властивостей предметів і явищ об'єктивного світу при їхньому безпосередньому впливі на органи почуттів. Для відчуттів характерне позитивне або негативне емоційне забарвлення.

Фізіологічною основою відчуттів є дія аналізаторної системи. *Аналізатор* – це анатомо-фізіологічний апарат, спеціалізований для прийому і переробки впливів певних подразників із зовнішнього і внутрішнього середовища і переробки їх у відчуття. Інформація, що утримується аналізаторами, називається *сенсорною*, а процес її прийому та початкового перетворення – *сенсорною діяльністю*.

Кожний **аналізатор** складається з трьох частин:

I – *периферичного відділу, чи рецептора*, де відбувається трансформація визначеного виду енергії в нервовий процес, їх називають органами почуттів. Органи почуттів відрізняються підвищеною чутливістю і пристосовуються для сприймання тільки певних окремих подразників.

II – *чутливих нервів*, якими подразнення передається в центральний відділ аналізатора.

III – *центрального відділу аналізатора* – спеціалізованої ділянки кори мозку, де відбувається переробка отриманої інформації.

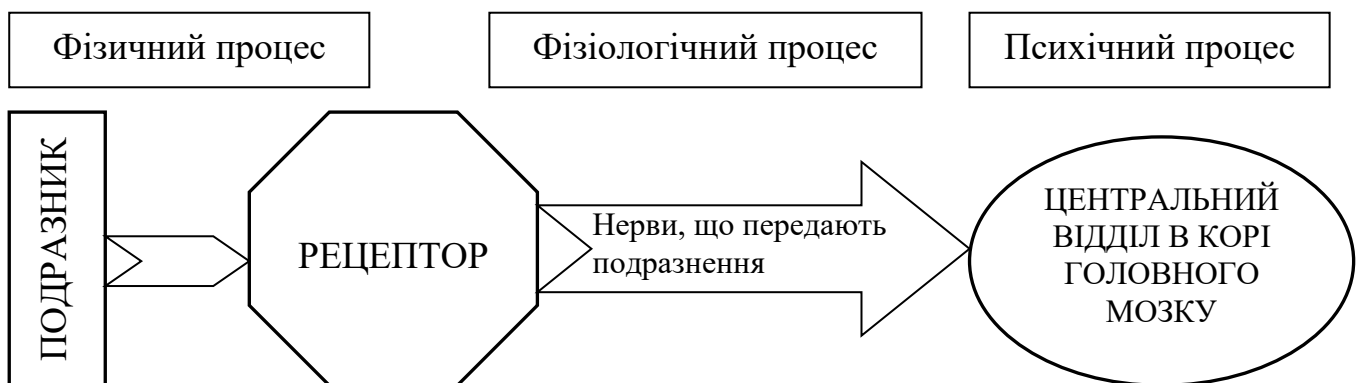

Рис 45. Загальна будова аналізатора (схема за М.В.Гамезо)

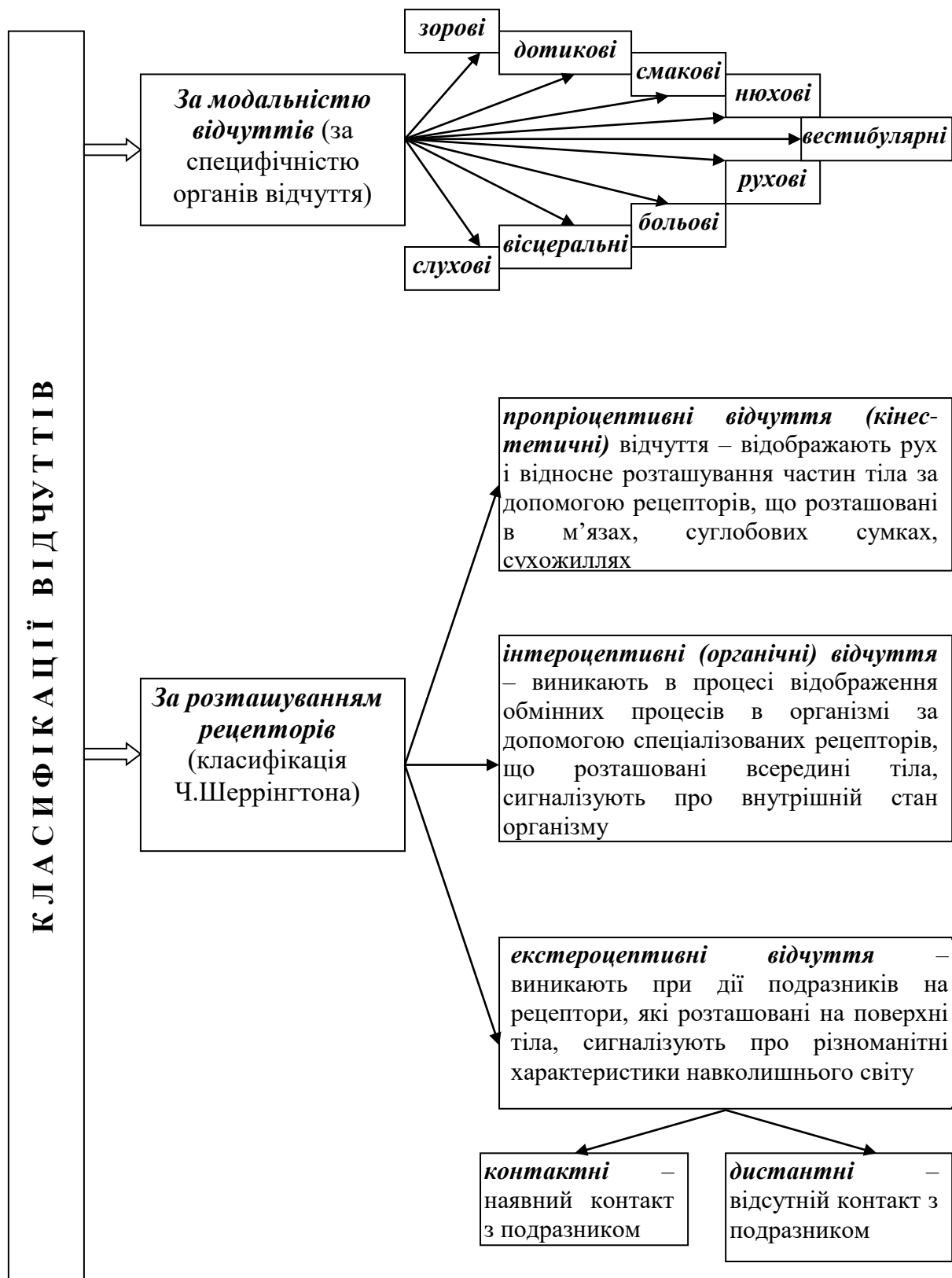

Рис 46. Класифікація видів відчуття

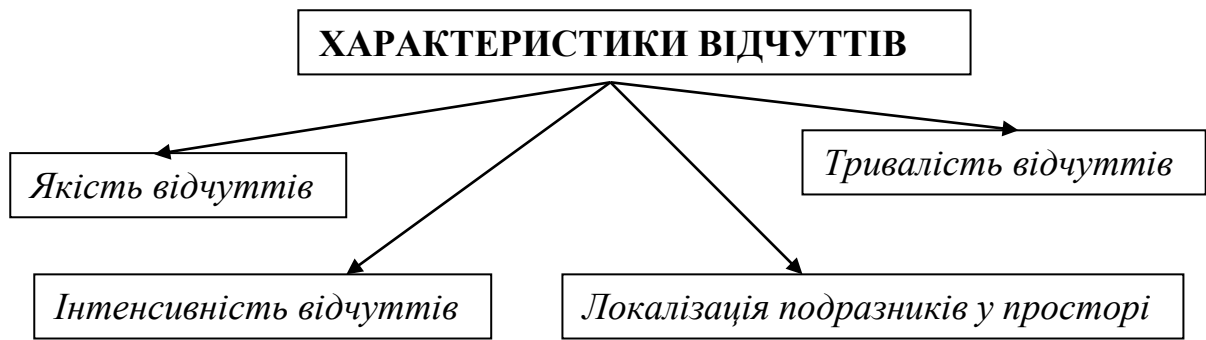

Рис 47. Характеристики відчуттів

Якість відчуттів – кожен вид відчуттів має свої специфічні особливості, які відрізняють його від інших видів.

Інтенсивність відчуттів – кількісна характеристика відчуття, визначається силою діючого подразника і функціональним станом рецептора.

Тривалість відчуттів – визначається функціональним станом органа почуттів, часом дії подразника та його інтенсивністю.

Локалізація подразників у просторі – просторовий аналіз, що здійснюється дистантними рецепторами, дає людині можливість отримувати інформацію про розташування подразнику.

Чутливість – це здатність нервової системи адекватно реагувати на відповідні подразники. Чутливість дуже індивідуальна, може змінюватися в залежності від ряду факторів – характеру діяльності, віку, стану організму.

Чутливість вимірюється *порогами*. Розрізняють два види порогів: *абсолютний* і *порог розпізнання* і, відповідно, абсолютну чутливість і чутливість до розпізнання.

Абсолютна чутливість характеризується двома порогоми – нижнім і верхнім:

Нижній абсолютний поріг – це мінімальна величина подразника, що може викликати ледь помітне відчуття.

Верхній (больовий) поріг – це максимальна величина подразника, при якій виникає адекватне відчуття. Подальше збільшення подразника викликає зникнення відчуття, або виникнення больових відчуттів.

Диференційний поріг, або *порог розпізнання* – найменше розходження між подразниками, при якому виникає відчуття нової сили

Нижній, верхній та диференційний пороги чутливості характеризують *межі людської чутливості*. *Оперативні пороги чутливості* – значення подразнику, при якому точність та швидкість його розпізнання досягає максимуму.

Рис 48. Процесуальні властивості відчуттів

Адаптація – це пристосування чутливості до постійно діючого подразника, яке проявляється в підвищенні чи зниженні порогів.

Розрізняють три види адаптації:

- 1) адаптація як повне зникнення відчуттів;
- 2) адаптація як зменшення, зниження відчуттів;
- 3) адаптація як збільшення чутливості.

Загальна особливість процесу адаптації полягає в тому, що слабкі подразники підвищують, а сильні – знижують чутливість відповідних аналізаторів.

Синестезія – це збудження подразниками однієї модальності відчуттів іншої модальності.

Сенсифілізація – підвищення чутливості під впливом внутрішніх (психічних) факторів.

До таких факторів сенсифілізації відносять наступні:

- 1) взаємодія відчуттів;
- 2) фізіологічні фактори (стан організму, введення в організм окремих речовин, які можуть підвищувати чутливість);
- 3) очікування того чи іншого впливу (його значущість, спеціальні настанови);
- 4) вправи, особистий досвід;
- 5) компенсація певних сенсорних дефектів.

Контраст відчуттів – підвищення чутливості до одних властивостей під впливом інших, протилежних властивостей дійсності, явище суб'єктивної зміни якості відчуття під впливом попередньої установки, яка отримана внаслідок попереднього відчуття.

Використання знань про закономірності відчуттів у слідчій практиці

Знання закономірностей відчуттів сприяє більш кваліфікованому розслідуванню злочинів. Наприклад, під час проведення слідчого експерименту, оцінюючи показання свідків, слідчий має враховувати, що чутливість людини залежить від ряду факторів (від тривалості перебування в даній обстановці, від впливу ряду подразників, від досвіду людини і її фізіологічного стану).

У ряді випадків неправдивість показань виникає в результаті їхньої невідповідності порогам чутливості. Так, наприклад, якщо суб'єкт стверджує, що він не помітив різниці між вагою двох шухляд, а перевірка показала, що ця різниця значно перевищує поріг розрізнення (диференційний поріг), то в слідчого є підстава засумніватися в чесності показань. у той же час, показання про якості кольору об'єкта, що сприймався в сутінковому освітленні, повинні оцінюватися критично. Іноді слідчий може проявити необґрунтовану недовіру до різних показань двох свідків однієї події. Наприклад, відомо, що повна адаптація до темряви настає через 30-40 хв. Якщо один свідок був цілком адаптований до темряви, а інший знаходився в цих умовах лише кілька хвилин, то показання останнього будуть неточними, неповними. Однак це не дає підстави виявляти до нього недовіру. Адаптація до запаху (наприклад, до газу) може бути причиною бездіяльності в аварійній ситуації. Але якщо підозрюваний стверджує, що він не помітив значної зміни сили якогось звукового подразника, то слідчий, знаючи про низьку адаптацію до звукових подразників, справедливо засумнівається в істинності цього ствердження.

Іноді свідки дають неточні показання через контраст відчуттів. Наприклад, свідки одного злочину стверджували, що злочинець був одягнений у білий костюм і був дуже високим. У дійсності вони бачили людину середнього зросту, у сірому костюмі на чорному тлі.

Нерідко контрастне виділення яскравих кольорів, вогнів, що яскраво горять на тлі нічної темряви інтерпретується як наближеність об'єкта. Відомі випадки, коли свідки стверджували, що транспорт проїхав уночі по найближчій дорозі, хоча в дійсності він проїхав по більш віддаленій дорозі.

Задача слідчого – відтворити всі істотні умови, у яких відбувалося відображення окремих властивостей предметів і явищ, і врахувати основні закономірності чутливості.

Еникеев М.И. Юридическая психологи (с основами общей и социальной психологии). – М.: Норма, 2005. – С.540с.

6.2. СПРИЙМАННЯ

Сприймання – пізнавальний психологічний процес, у результаті якого відбувається відображення у свідомості людини предметів чи явищ при їх безпосередньому впливі на органи почуттів. Образ сприймання не зводиться до простої суми відчуттів, хоча і включає їх у свій склад. Сприймання як психічний феномен можна розглядати як процес і як результат. Його результатом є інтегральний, цілісний образ навколишнього світу, що виникає при безпосередній дії подразника на органи відчуттів суб'єкта.

Сприймання – це результат діяльності *системи аналізаторів*, який починається з обробки стимулу в рецепторах і продовжується аналітико-синтетичною діяльністю мозкових представництв аналізаторів у корі.

І.М.Сеченов довів, що сенсорний та руховий апарати в процесі набуття досвіду поєднуються в єдину систему відображення.

Рис 49. Етапи процесу сприймання

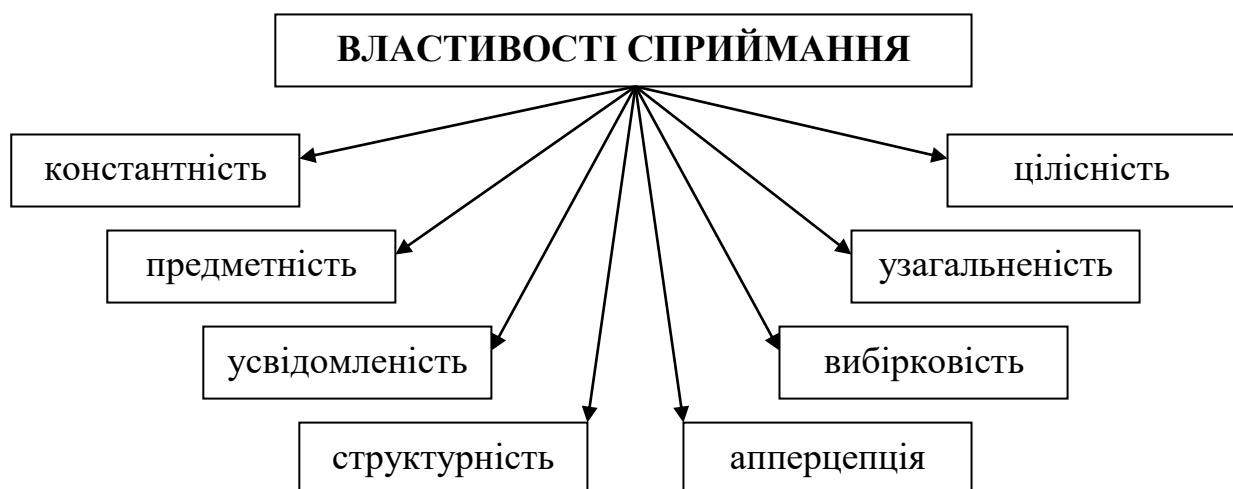

Рис 50. Властивості сприймання

Характеристика властивостей сприймання:

Константність – відносна незмінність образу незалежно від умов сприймання.

Цілісність – внутрішній органічний взаємозв'язок частин і цілого в загальному образі. Треба розглядати два аспекти цілісності: 1) поєднання різних елементів у ціле; 2) незалежність отриманого цілого від якостей частин, що його утворюють.

Предметність – об'єкт сприймається як відокремлене в просторі і в часі окреме фізичне тіло.

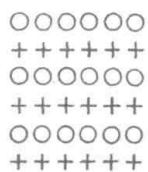
Узагальненість – віднесення кожного образу до певного класу об'єктів, які мають назву.

Усвідомленість сприймання базується на зв'язку сприймання з мисленням та з розумінням сутності предмета.

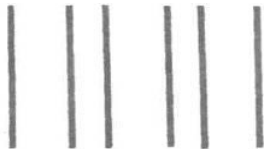
Вибірковість – властивість сприймання, яке визначається спрямованістю чи досвідом особистості. Вибірковість залежить значним чином від інтересів та установок особистості.

Вибірковість сприймання базується на виділенні фігури з тла. До *факторів сприймання*, що визначають цей процес (за М.Вертгеймером), відносять:

1. *Подібність*. У фігуру поєднуються елементи, подібні за формою, кольору, величині, текстурі і т.ін.

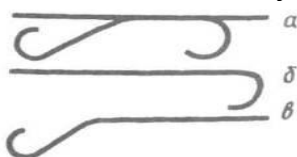
2. *Близькість*. У фігуру поєднуються елементи, близько розташовані.

3. *"Загальна доля"*. Якщо група елементів, що сприймаються, зміщується чи рухається відносно інших у тому самому напрямку і з однаковою швидкістю, то вони поєднуються у фігуру.

4. *"Входження без залишку"*. На малюнку – три широкі вертикальні смуги.

5. *"Гарна лінія"*. Фактор визначає вибірковість сприймання двох і більше перехрещених ліній, сприймається, як правило, пряма і вигнута, хоча їх можна сприйняти як дві вигнуті.

6. *Замкнутість*. З двох чи серії взаємозалежних замкнутих і розімкнутих фігур сприймаються замкнуті (на малюнку – квадрати й окружності).

7. Установка поведінки спостерігача.

8. Минулий досвід. Так, добре зрозуміла фраза, написана без пробілів, сприймається в її сутнісному смислі (наприклад: собакаїстьм'ясо чи: кицькаловитьмишей).

Структурність – сприймання не є простою сумою відчуттів. Людина сприймає фактично абстраговану з цих відчуттів узагальнену структуру.

Апперцепція – залежність сприймання від змісту психічного життя людини, від особливостей її особистості.

Дослідження П.К.Анохіна та М.Л.Бернштейна довели, що коли сформовані перцептивні образи стають акцепторами дії, вони обумовлюють зворотній зв'язок і регулюють протікання виконавчої діяльності.

Сприймання як психічний процес знаходиться у постійному розвитку. *Формування перцептивних дій* під впливом навчання проходить через ряд стадій:

1 – адекватний перцептивний образ будується дитиною в процесі виконання практичних дій з матеріальними предметами.

2 – сенсорні процеси перетворюються у своєрідні перцептивні дії, які виконуються за допомогою рухів рецептивних апаратів. Дитина знайомиться з просторовими властивостями предметів за допомогою рухів рук та очей.

3 – починається процес згортання, скорочення перцептивних дій.

4 – перцептивна дія перетворюється в ідеальну. Людина набуває здатність швидко і без певних зовнішніх рухів впізнавати окремі якості об'єктів, що сприймаються, та на підґрунті цих якостей відрізнити один об'єкт від іншого.

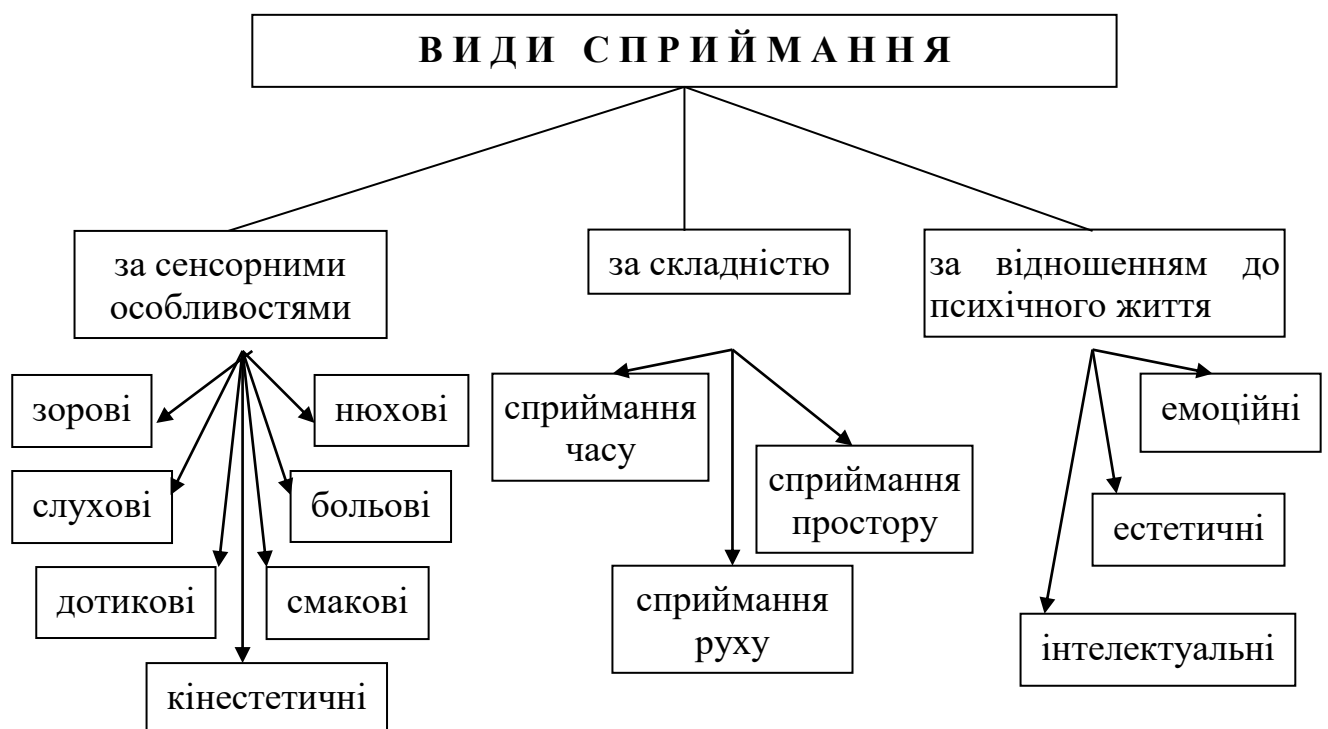

Рис 51. Класифікація видів сприймання

У процесі *сприймання простору* розрізняють сприймання величини, форми, об'єму і віддаленості предметів.

Сприймання часу – це відображення тривалості і послідовності явищ чи подій. Воно багато в чому залежить від змісту діяльності.

Сприймання рухів – це відображення напрямку і швидкості просторового існування предметів. Воно допомагає людині орієнтуватися в навколишньому середовищі.

Сприймання предметів може бути помилковим. Помилки (ілюзії) виявляються в діяльності різних аналізаторів. Найбільш відомі зорові ілюзії. *Ілюзії* мають різні *причини*: практичний досвід людини, особливості аналізаторів, зміна умов сприймання, дефекти органів почуттів та ін.

Умовою адекватного сприймання є *спостереження*, характерною ознакою якого є тривале, цілеспрямоване зосередження уваги на предметі сприймання.

Врахування закономірностей сприймання в слідчій практиці

Для одержання достовірних показань свідка слідчий має враховувати психологічний процес формування показань. Першою стадією формування цих показань є сприйняття свідком тих або інших подій. Сприймаючи предмети і явища, людина осмислює й оцінює ці явища, виявляє до них певне ставлення

При допиті свідка слідчий повинен з'ясувати умови, у яких відбувалося сприйняття події (освітленість, тривалість, віддаленість, метеорологічні умови). При цьому варто враховувати, що люди часто не здатні точно оцінити кількість предметів, що сприймалися, відстань між ними, їхнє просторове співвідношення і розміри. Їм властиво заповнювати прогалини почуттєвого сприйняття елементами, що у дійсності не були об'єктами почуттєвого сприйняття.

Просторовому сприйняттю притаманна переоцінка малих відстаней і недооцінка великих. Відстані на воді, як правило, недооцінюються. Яскраво пофарбовані предмети, а також предмети добре освітлені здаються більш близько розташованими. Багато помилок в оцінці розмірів предметів пов'язані з контрастом сприйняття.

У слідчій практиці важливо правильно встановити час здійснення розслідуваної події, її тривалість і послідовність, темп дій учасників події тощо. Нерідко свідки дають невірні показання про проміжки часу. Неправильні показання щодо проміжку часу не слід оцінювати як навмисну хибність показань, необхідно з'ясувати зміст діяльності свідка під час події, його психічний стан та ін.

У показаннях свідків істотне значення мають особливості сприймання людини людиною. У залежності від того, яке значення люди додають різним якостям особистості, вони по-різному ставляться один до одного, відчують різні почуття і при опитуванні висувають на передній план ті або інші індивідуальні сторони іншої людини.

При пред'явленні для упізнання необхідно враховувати ряд об'єктивних і суб'єктивних умов.

До об'єктивних умов відносяться фізичні умови первісного сприйняття того чи іншого об'єкта (освітлення, ракурс, відстань).

До суб'єктивних факторів упізнання відноситься психічний стан людини в момент спостереження об'єкта й у момент його упізнання (переляк, відраз, нервозність тощо), а також психічні властивості людини (розвиненість того чи іншого виду пам'яті, сприймання, здатності до співвідношення та угруповання ознак).

Еникеев М.И. Юридическая психологии (с основами общей и социальной психологии). – М.: Норма, 2005. – С.240.

6.3. ПАМ'ЯТЬ

Пам'ять – це психічний процес запам'ятовування, збереження та відтворення індивідом власного досвіду, подій та обставин, що відносяться до попередніх особливостей життя.

Рис 52. Теорії пам'яті

Асоціація – це встановлення зв'язків між уявленнями, які одночасно виникають у свідомості.

Види асоціацій:

Асоціації за суміжністю:

- асоціації за суміжністю в часі – відображення в свідомості людини зв'язків між предметами чи явищами, які йдуть один за одним;
- асоціації за суміжністю в просторі – відображення в свідомості предметів чи явищ, які знаходяться поряд у просторі.

Асоціації за схожістю – відображення зв'язків між предметами чи явищами, подібними за певними ознаками.

Асоціації за контрастом – відображення зв'язків між предметами, чи явищами, які мають протилежні ознаки.

В окрему групу виділяють *причинно-наслідкові асоціації*, які відображають причинні зв'язки між предметами чи явищами і можуть бути основою для міркувань та логічних побудов.

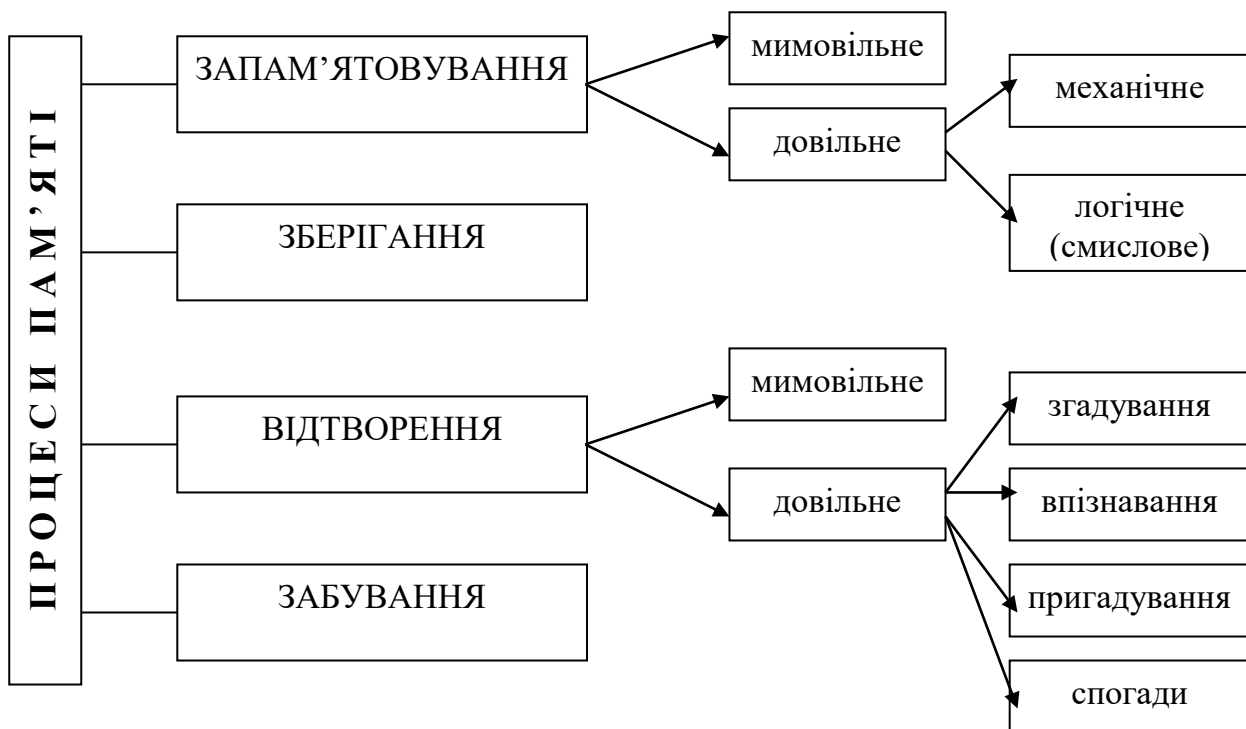

Рис 53. Класифікація процесів пам'яті

Забування – це процес, при якому зменшується якість того, що запам'ятовувалось, його обсяг, виникають помилки в процесі відтворення, або інформація не може відтворюватися взагалі.

Забування – процес зворотній запам'ятовуванню, причиною якого можуть бути: 1) тривале не використання або не повторення інформації, 2) недостатня міцність запам'ятовування матеріалу, 3) негативна індукція, обумовлена змістом матеріалу, що запам'ятовується, 4) втома людини.

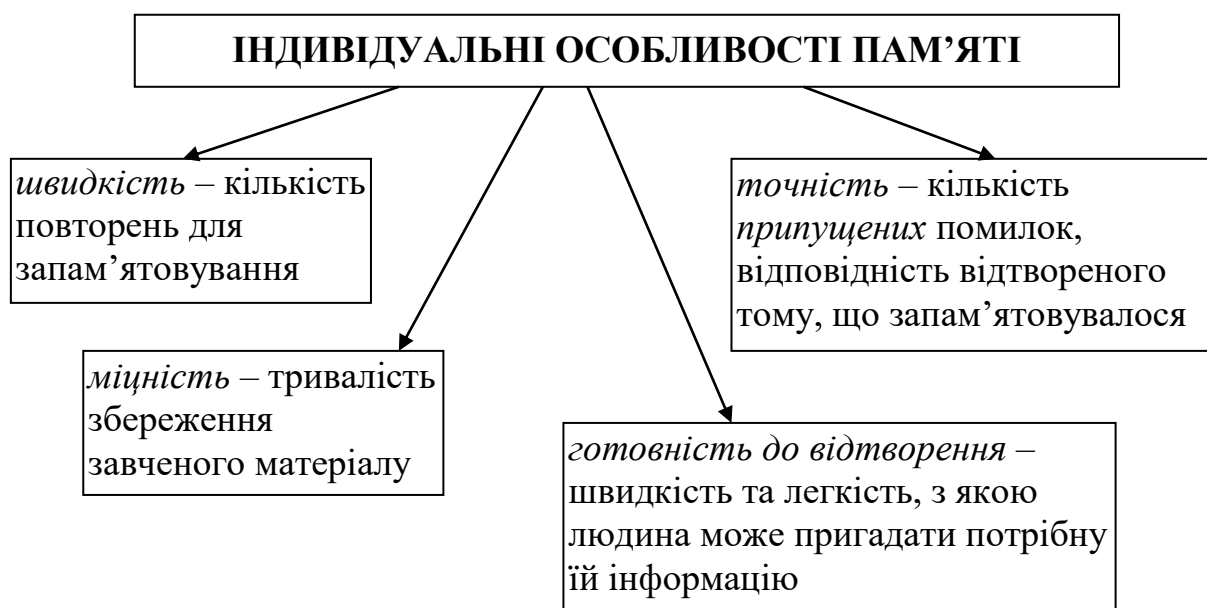

Рис 54. Індивідуальні особливості пам'яті

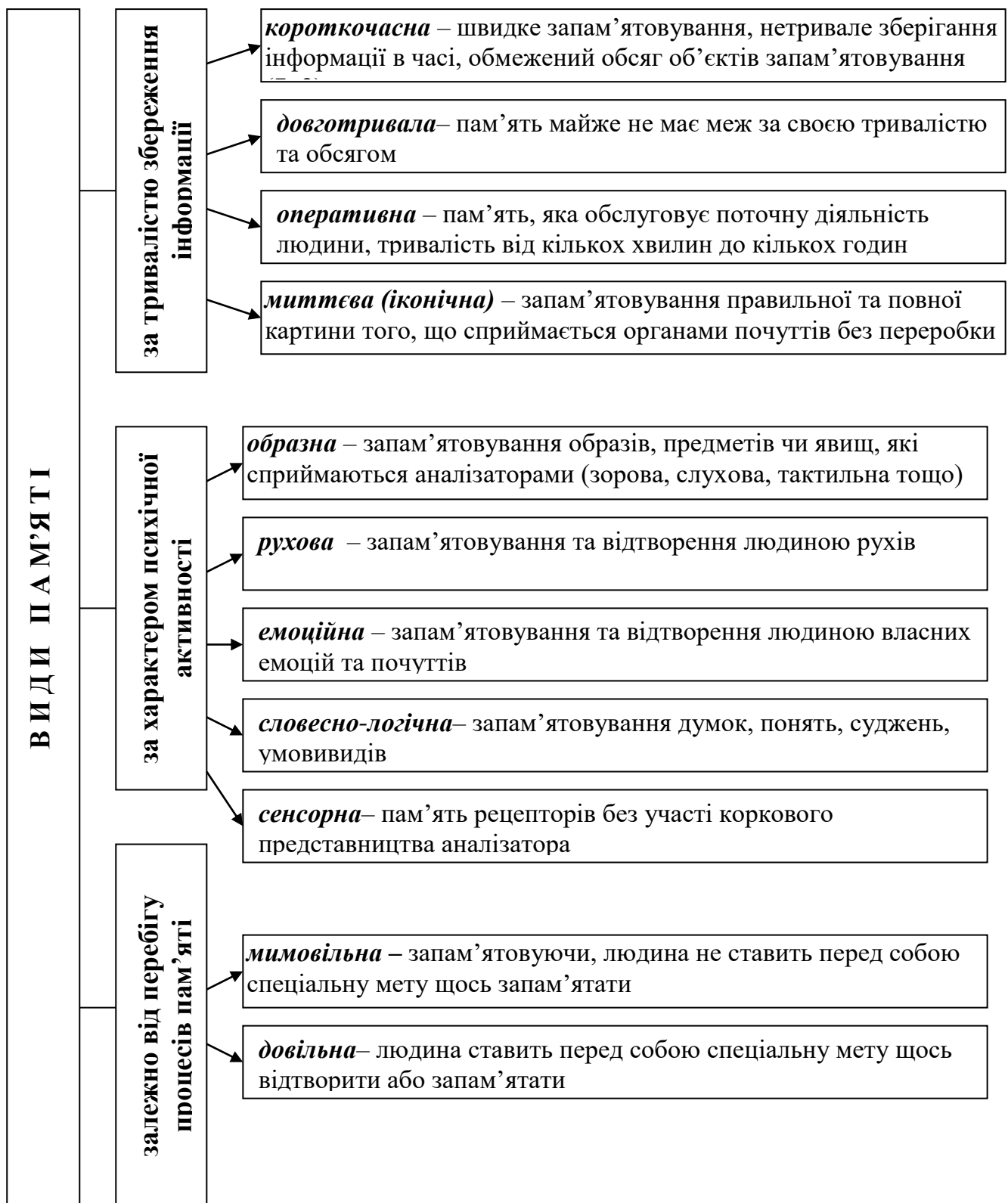

Рис 55. Класифікація видів пам'яті

Використання знань про закономірності пам'яті в слідчій практиці

Показання свідків у більшості випадків формуються в результаті мимовільного запам'ятовування. Це значно знижує обсяг і точність запам'ятовування і відтворення. Один раз на лекції професора Ліста з кримінального права відбувся наступний інцидент. Один зі студентів, ображений зауваженням іншого студента, накинувся на нього з погрозами. У відповідь на це інший вихопив з кишені револьвер і прицілювався в нападаючого. Інцидент був припинений у результаті втручання присутніх. Справа розбиралася в університетському суді. По ній пройшло багато свідків. Відсоток ненавмисно помилкових показань кожного свідка коливався від 20 до 80, а свідками були студенти, що спеціалізуються з кримінального права. Причому за основною і найбільш напруженою частиною події (коли виникла погроза пострілу) відсоток помилкових показань значно збільшився. За цією частиною не тільки давалися помилкові, але і додавалися вигадані показання. Цей інцидент спеціально був інсценований професором Лістом для вивчення формування показань свідків.

У досліджах Штерна була досліджена зміна показань свідків у залежності від проміжків часу між запам'ятовуванням і відтворенням. Штерн демонстрував випробуванню три картинки і пропонував запам'ятати їхній зміст (навмисне запам'ятовування). Досліджувані знали про наступне опитування за цими картинками, тобто в них була установка на запам'ятовування. Перше опитування було зроблено негайно після експозиції, а друге – через п'ять днів. Було встановлено, що відстрочка відтворення на п'ять днів збільшує кількість помилок на 10%. У досліджах також було встановлено, що з усіх показань безпомилковими були тільки 1%. При цьому треба враховувати, що сприйняття обставин було цілеспрямованим, з установкою на запам'ятовування, а навмисні помилкові показання були цілком виключені. У цих і інших досліджах встановлено, що кількість помилок менша у вільній розповіді, чим у відповідях на конкретні питання. Треба також відзначити, що чим вища відповідальність особи, що дає показання, тим менша кількість помилок. (У досліджах Штерна ця відповідальність підвищувалася питанням експериментатора: „Чи можете ви дати присягу, що ваші показання правильні?“).

Еникеев М.И. Юридическая психология (с основами общей и социальной психологии). – М.: Норма, 2005. –С.360.

Особливості запам'ятовування подій та обставин свідками

Оцінюючи показання свідків і інших осіб, що беруть участь у справі, слідчий має враховувати, що відтворення зв'язане з реконструкцією раніше сприйнятого. Досліджувані часто вводять упоказання предмети, які були відсутні насправді, але які звичайно бувають у даній ситуації, незвичайні властивості предмета замінюються іншими, більш звичними.

Згадуючи ті або інші події, люди звичайно виділяють насамперед ті сторони, що відповідають їх емоційним станам. З переляку перебільшується ступінь загрозливих обставин, а почуття ненависті сприяє відтворенню насамперед негативних якостей іншої людини.

Запам'ятовування різних подій і обставин свідками звичайно буває неплановим. Найбільш характерні помилки відтворення при такому запам'ятовуванні:

- 1) змішуються предмети (замість одного предмета вказується схожий з ним інший);
- 2) змінюється кількість предметів (збільшується або зменшується в залежності від ставлення до події, емоційного стану людини);
- 3) при відтворенні певних обставин подій здійснюється їхня реконструкція залежно від індивідуально-психологічних якостей і психічних станів особистості.

Під час допиту необхідно встановити насамперед ті обставини, що були об'єктом сенсорної (чуттєвої) діяльності свідка, а не результатом його суджень і умовиводів. При здійсненні такої слідчої дії, як пред'явлення для упізнання, слідчому необхідно враховувати, що цей процес заснований на взаємодії сприйняття і пам'яті в ряді випадків не може бути здійснений миттєво, а розчленовується на окремі моменти пригадування. Пригадування починається з усвідомлення знайомості предмета, можливості співвіднести його з раніше сприйнятим образом. Але переживання знайомості може бути і помилковим. Це залежить від фізіологічного і психічного стану людини. Так, у випадках крайньої перевтоми, коли ускладнена аналітико-синтетична діяльність мозку, людині іноді починає здаватися, що обстановка сприймається повторно, хоча в дійсності вона сприймається вперше. У стресових ситуаціях, в обстановці крайньої напруги може виникнути тимчасове невпізнання давно знайомих об'єктів у результаті гальмування раніше утворених зв'язків.

Еникеев М.И. Юридическая психология (с основами общей и социальной психологии). – М.: Норма, 2005. – С.275.

6.4. МИСЛЕННЯ

Мислення – це психічний процес узагальненого і опосередкованого відображення людиною предметів чи явищ дійсності в їх суттєвих зв'язках і відношеннях.

Мислення виходить за межі безпосереднього психічного відображення, відображає не окремі предмети, явища та їх властивості, а зв'язки між предметами, явищами та їхніми ознаками, спрямоване на пізнання закономірностей об'єктивного світу.

Матеріальним підґрунтям мислення є мовлення. Думка людини базується на згорнутій внутрішній мові. Досліди *А.М.Соколова* довели, що жодна складна думка не відбувається без таких згорнутих внутрішніх мовленнєвих процесів (було виявлено, що коли в людини зафіксувати розташування органів язика та горла в спокійному стані, а потім запропонувати вирішити певну задачу, то в мовленнєвому аналізаторі починається складна діяльність, яку можна зафіксувати – отже, кожна думка поєднується з внутрішнім мовленнєвим процесом).

Властивості мислення:

- 1) людське мислення щільно пов'язане з мовою та мовленням;
- 2) мислення має соціальну природу;
- 3) мислення узагальнене та опосередковане;
- 4) завдяки існуванню особливих законів мислення та наявності внутрішньої логіки, можливе пізнання речей, які взагалі не можуть бути сприйнятими.

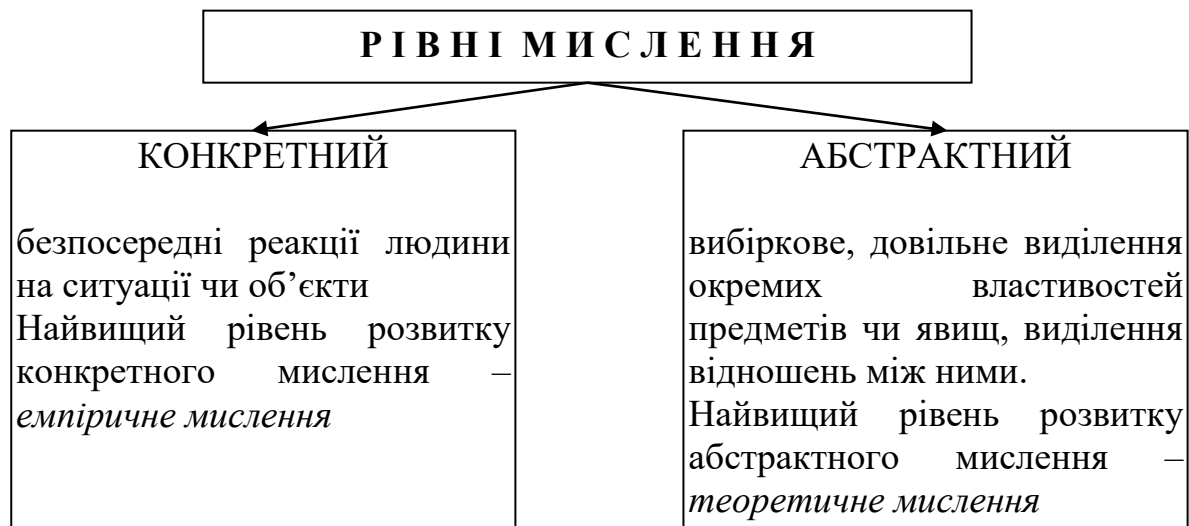

Рис 56. Рівні мислення

Особливості абстрактного рівня мислення:

- довільність, здатність людини здійснювати самостійне мисленеве зусилля;
- здатність пояснити самому собі власні дії;

- здатність відокремити власне „Я” від зовнішнього світу та власних переживань;
- здатність утримувати у думках різні боки однієї ситуації;
- здатність переключатися з одного аспекту ситуації на інший;
- здатність розглядати об’єкти та ситуації у їх цілісній сукупності, визначати між ними взаємозв’язки та взаємозалежності;
- здатність мислити поняттями, які виражаються словами;
- здатність мислити базуючись на символах.

Особливості *конкретного* рівня мислення протилежні абстрактному.

Рис 57. Характеристика форм мислення

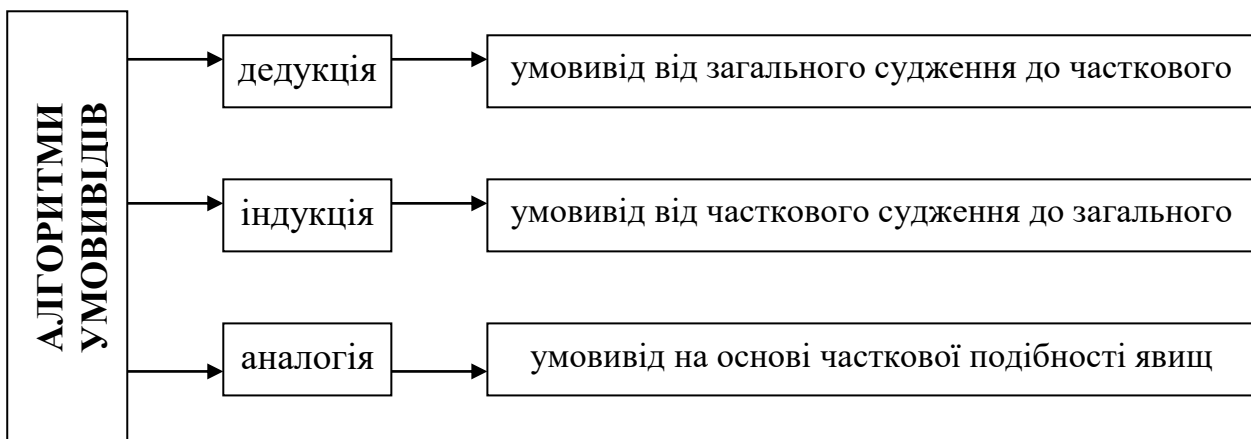

Рис 58. Основні алгоритми умовиводів

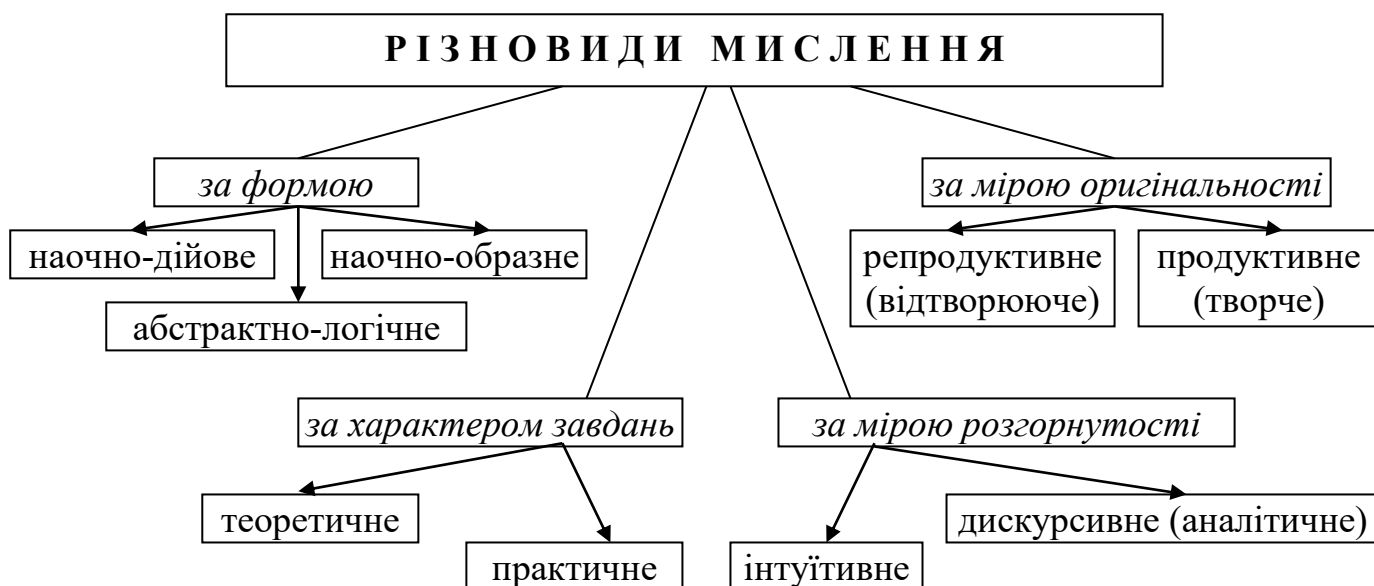

Рис 59. Класифікація видів мислення

Рис 60. Операції мислення

Процес формування розумових дій здійснюється поетапно. За *П.Я.Гальпериним*, в ньому можна виділити такі стадії:

1. Виявлення основи дій, що дозволяє зорієнтуватися в завданні, в першу чергу виділяється те, що саме попадає на очі.
2. Формування дії в матеріальному вигляді. На цій стадії той, хто навчається розумовим діям, отримує повну систему вказівок та систему зовнішніх ознак, на які він може орієнтуватися. Дія автоматизується, стає доцільною, стає можливим її перенесення на аналогічні завдання.
3. Дія формується в гучній мові. Важливе значення набуває не тільки знання умов, але й розуміння їх.
4. Стадія формування дій у зовнішній мові подумки.
5. Формування дій у внутрішній мові.

Перехід від першої стадії до всіх інших є послідовною інтеріоризацією дій.

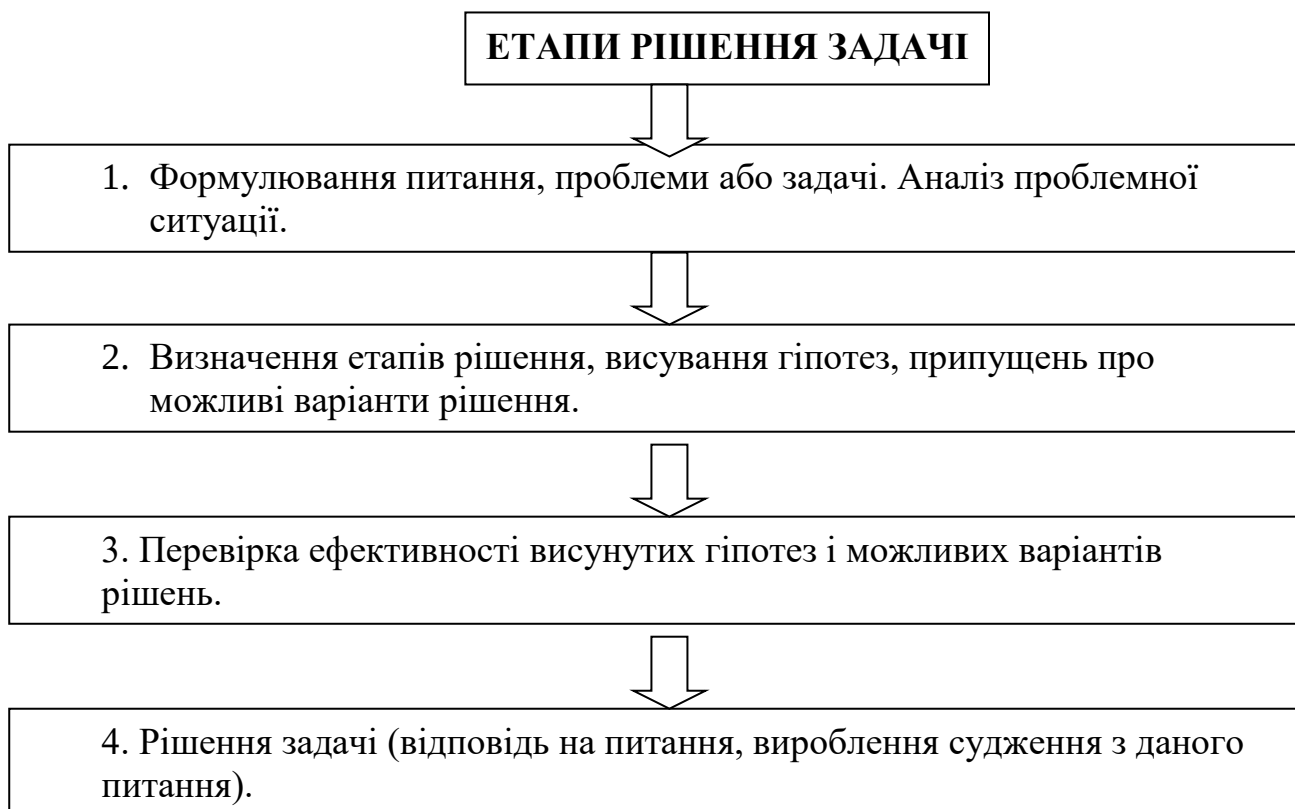

Рис 61. Етапи рішення задачі

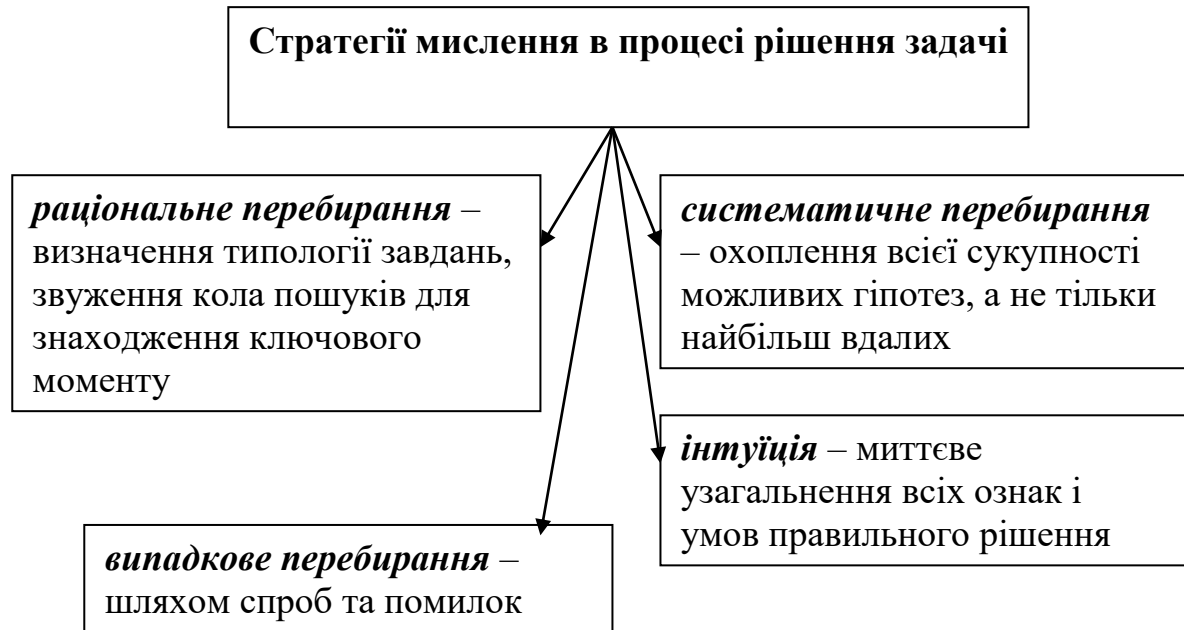

Рис 62. Стратегії рішення задачі

Інтелект людини – це сукупність різноманітних розумових здібностей, які забезпечують їй успіх у пізнавальній діяльності.

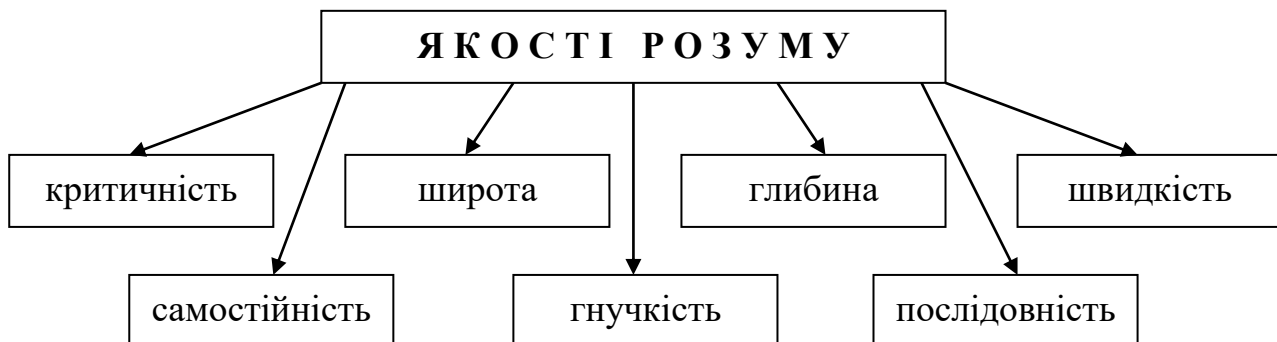

Рис 63. Властивості мислення і якості розуму

Самостійність розуму – проявляється у вмінні побачити проблему, сформулювати її, поставити питання, сформулювати умови задачі та самостійно вирішити її.

Критичність розуму – проявляється у здатності людини об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти окремих явищ, ретельно перевіряти достовірність отриманих результатів.

Гнучкість розуму – це здатність людини швидко переглядати свої рішення та дії, змінювати стратегії виконання завдань, знаходити нові, нестандартні шляхи вирішення проблеми.

Глибина розуму – властивість, яка дозволяє людині розуміти сутність питання, бачити проблему там, де інші її не помічають, знаходити вичерпні рішення проблеми, прогнозувати можливі наслідки.

Широта розуму – здатність людини охопити, усвідомити різноманітні аспекти проблеми, мислити в різних галузях знань.

Послідовність розуму – здатність людини притримуватися чіткого порядку думок, розглядати задачі згідно з планом, не припускати відхилень від плану та протиріч.

Швидкість розуму – швидкість операцій мислення та прийняття рішень.

Врахування особливостей сприйняття, пам'яті і мислення при проведенні допитів дітей та підлітків

У процесі допиту неповнолітніх осіб необхідно враховувати, що особливістю дитячої пам'яті є її образний характер. Діти і підлітки краще запам'ятовують предмети і наочні ситуації. Зі словесного матеріалу вони краще запам'ятовують емоційні частини розповіді і значно гірше – абстрактні поняття. У процесі відтворення матеріалу підлітками не завжди здійснюється систематизація матеріалу, його угруповання, виділення істотного; іноді другорядні, але наочно яскраві боки предмета виступають на передній план. На дітей та підлітків більшою мірою впливають навіювання. При формулюванні питань на допиті слідчому необхідно особливо ретельно уникати того, що може здійснювати вплив на дитину. Про високий ступінь сугестивності підлітків свідчить наступний факт. В учнів 5 класу запитали, якого кольору борода в їхнього учителя фізики – чорна або руда. Багато учнів дали виразну відповідь стосовно кольору бороди їхнього вчителя (деякі сказали, що борода чорна, а інші – руда), в той час як у цього вчителя взагалі не було бороди. Діти і підлітки більш схильні до помилкового впізнавання, тому що видові ознаки вони приймають за індивідуальні. (Так, одна дівчинка помилково впізнала людину, яка нібито згвалтувала її, показавши на подібність кольору взуття, кепки, росту, кольору штанів і волосся). Недостатність знань підлітка також може бути причиною помилкового впізнавання. (Один підліток неправильно пізнав зброю по короткому дулу зброї, що пред'являлася, але пред'являвся карабін, а в злочинній дії використовувався обріз рушниці).

Еникеев М.И. Юридическая психология (с основами общей и социальной психологии). – М.: Норма, 2005. – С.154.

6.5. МОВА

Мова – це центральний психічний процес, який відрізняє людину від тварини, система знаків для передавання, приймання і використання інформації.

Функції мови:

- сигніфікативна – функція означення;
- комунікативна – функція передачі повідомлення, передачі знань, емоцій, ставлення;
- функція саморегуляції – самонаказ, джерело формування складного внутрішнього світу людини, її вищих психічних функцій – волі, уяви, теоретичного та творчого мислення, почуттів та свідомості в цілому.

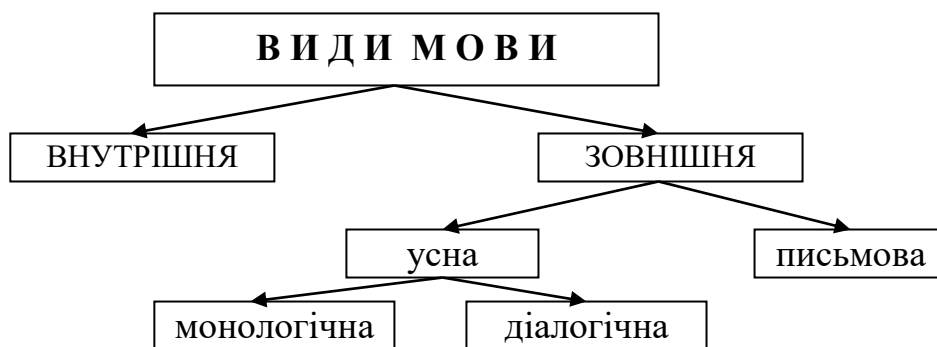

Рис 64. Класифікація видів мови

Властивості мови:

- *змістовність* – здатність мови відображати і виражати глибокі та ґрунтовні думки та почуття;
- *зрозумілість* – здатність, обумовлена знаннями тієї людини, яка розмовляє, її вміннями логічно і доступно донести свої знання про предмет до інших;
- *виразність* – емоційна експресивність та насиченість мови, що забезпечується чітким вимовлянням, інтонаціями, емоційним забарвленням висловів.
- *впливовість* – властивість мови людини, що виражається в мірі її впливу на інших людей;

Форми мовленевих впливів:

- *інструкція* – точна вказівка що і як робити;
- *прохання* – різноманітна форма м'яких впливів на людину, які супроводжуються ввічливими словами;
- *наказ* – це вимога виконати певну дію, мета наказу – безпосередній вплив на волю іншої людини;
- *заклик* – емоційний вплив на іншу людину, не має характеру наказу, але спонукає до безпосередньої дії завдяки певному емоційному настрою;

- команда – це поєднання наказу і заклику, що поєднуються в одному слові.

Врахування знань про мову в слідчій практиці

При пред'явленні для упізнання слідчий має виявляти обережність у словесних впливах на особу, що впізнає, пам'ятаючи, що перша сигнальна система (безпосереднє враження людини) залежить від другої сигнальної системи (слова).

Для кваліфікованого проведення допиту слідчому необхідні деякі знання про **сприймання мови** людини.

З фізичної точки зору, мова – це комбінація звуків, що змінюються за частотою й інтенсивністю. Голосні звуки інтенсивніші, приголосні – менш помітні. Чим більше звуків у слові, тим воно більш детальне. Максимальна зрозумілість мови виникає при інтенсивності мови в 40 дБ. При інтенсивності мови в 10 дБ звуки не сприймаються у вигляді зв'язних слів.

Для задовільної передачі мовних повідомлень в умовах шуму звукова інтенсивність мови повинна на 6 дБ перевищувати рівень шуму. Особливо сильно мова заглушається шумами низької частоти. Людина розрізняє один голос серед двох або трьох одночасних голосів. При спільному звучанні чотирьох і більш голосів мова окремої людини не може бути виділена.

Еникеев М.И. Юридическая психология (с основами общей и социальной психологии). – М.: Норма, 2005. – С.347.

6.6. УЯВА

Уява – це психічний процес, що полягає в створенні людиною нових образів (предметів, явищ, ситуацій), які вона ніколи не сприймала. Це відбувається на підґрунті комбінування та перетворення уявлень, які зберігаються в пам'яті людини. Уява, як і мова, притаманна тільки людині. Уява як специфічний людський психічний процес виникла і сформувалася під час праці. Не уявивши результат діяльності, людина не може приступити до діяльності, тому уява становить форму випереджального відтворення людської дійсності.

Значення уяви для людської психіки:

- 1) уява спрямована на задоволення таких важливих потреб людини як пізнання, самоствердження, потреба в досягненнях та в пригодах;
- 2) уява є підґрунтям для творчості.

В основі уяви лежать **уявлення** – образи предметів чи явищ, які колись сприймалися людиною.

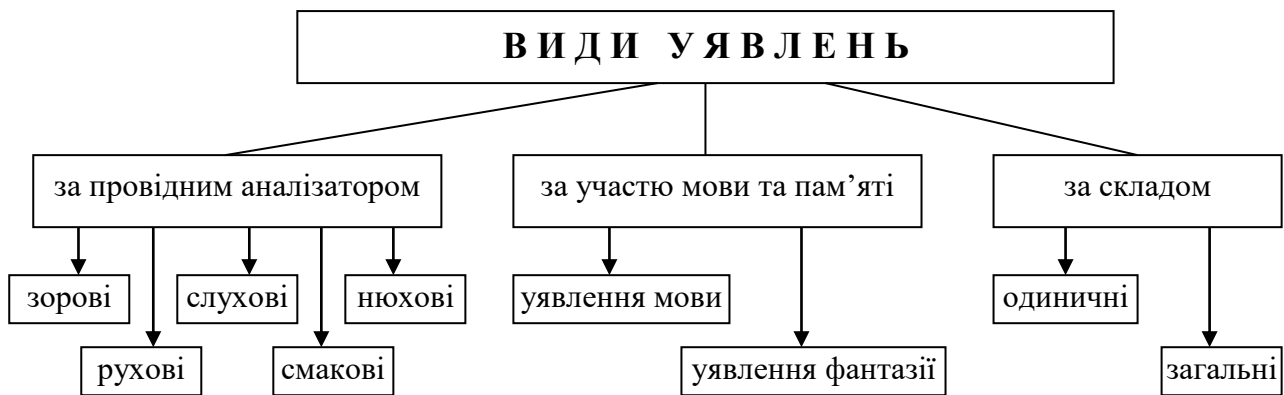

Рис.65. Класифікація видів уявлень

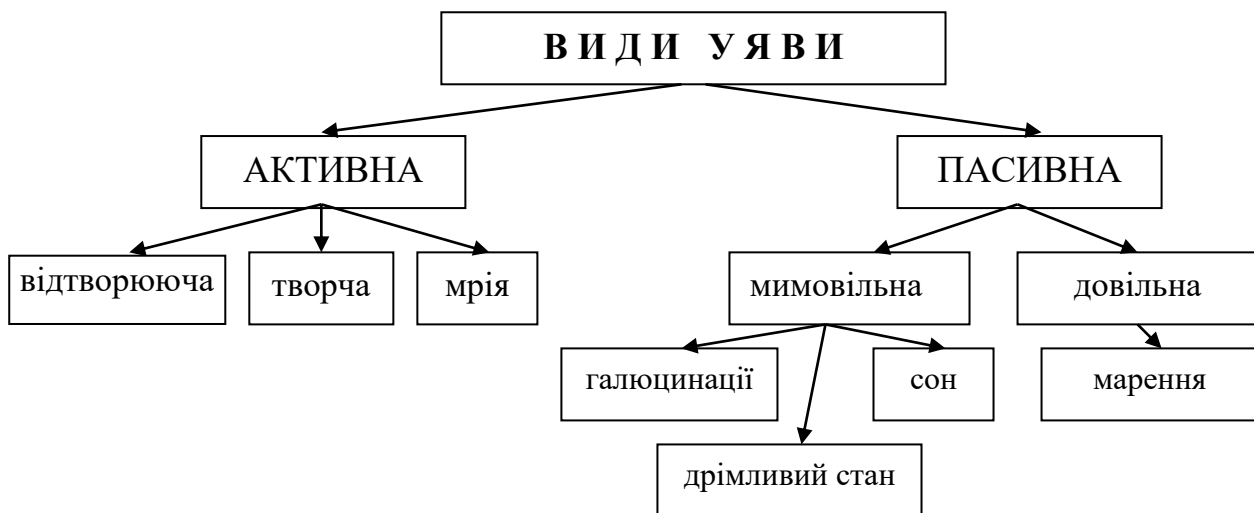

Рис.66. Класифікація видів уяви (за А.Г.Маклаковим)

Активна уява – це уява, яка полягає у створенні нових образів згідно з поставленою метою чи завданням, вона дозволяє ще до початку роботи уявити кінцевий результат.

Відтворююча (репродуктивна) уява – уява, образи якої створені завдяки їх заданому опису.

Творча уява – створення, конструювання нових образів, оригінальних ідей, які втілені в продуктах різних видів діяльності людини.

Мрія – це створення образів бажаного майбутнього.

Пасивна уява – це створення нових образів, які людина не збирається втілювати в життя.

Мимовільна уява – створення нових образів не спрямовується спеціально визначеною метою уявити певні предмети, явища чи події.

Довільна уява – створення нових образів, ситуацій чи сценаріїв розвитку подій спрямовується спеціальною метою.

Марення – образи уяви, які щільно пов'язані з бажаннями людини, її потребами, але вони не передбачають розробки шляхів втілення їх в життя.

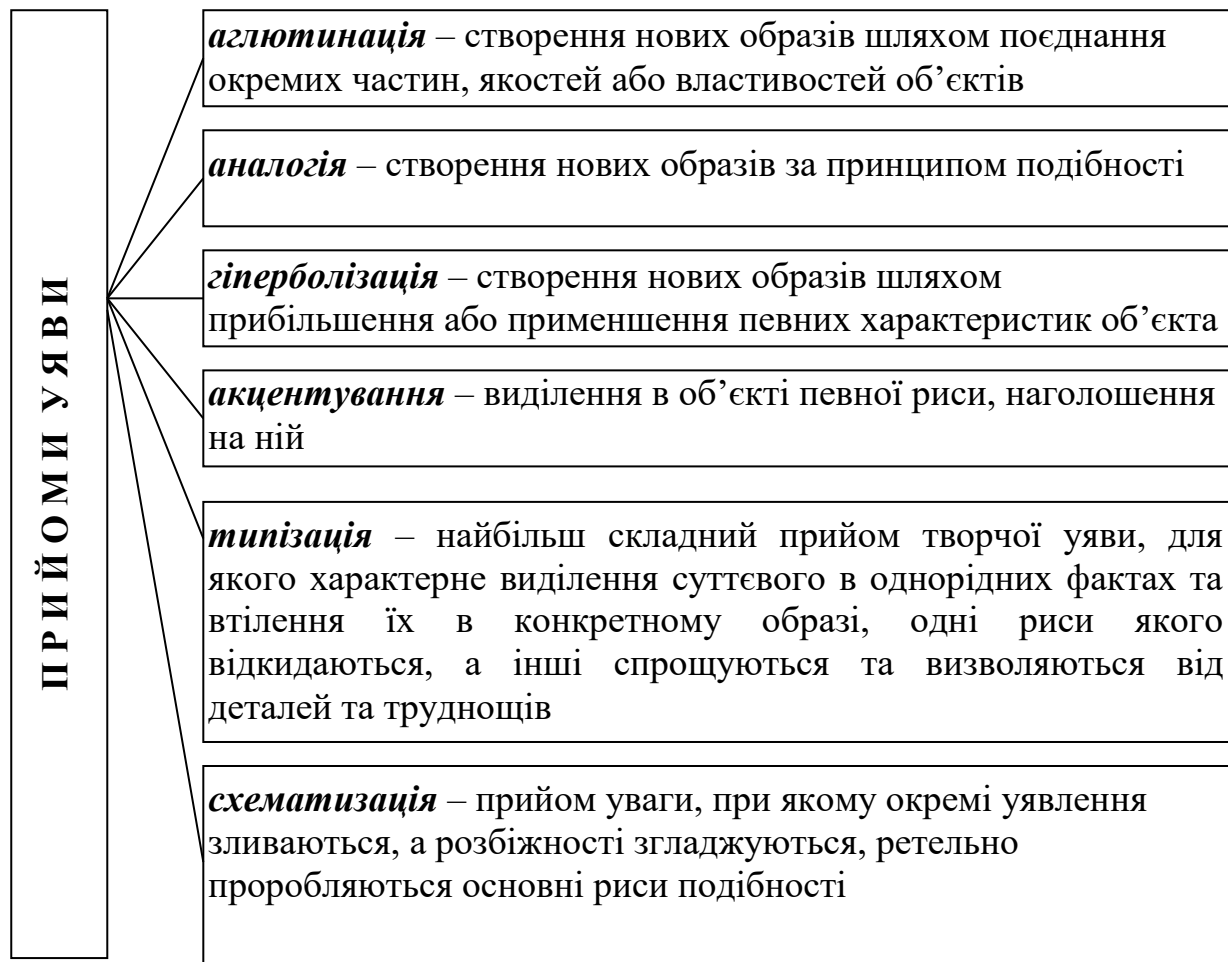

Рис.67. Прийоми уяви

Творчість – це найвищий прояв психіки людини, створення нових оригінальних ідей.

Намхнення – це стан найвищого розквіту творчих сил, в ході якого всі психічні процеси, які керовані уявою, поєднуються в одне прагнення, яке приводить до вирішення проблеми, втілення рішення в життя, створення людиною нового продукту.

Креативність – здатність людини побачити щось нове в звичайному, побачити можливе в неможливому та докласти зусиль, щоб втілити це в життя.

Етапи творчого процесу:

- 1) зародження ідеї (виникнення в уяві образу, мрії, задумки);
- 2) концентрація, накопичення знань, що можуть бути потрібними для реалізації ідеї;

- 3) свідомі і несвідомі роботи психіки, поєднання процесів мислення і уяви для пошуку можливих варіантів реалізації ідеї;
- 4) натхнення і втілення результатів в життя;
- 5) перевірка того, що було зроблено.

Особливості включеного спостереження при огляді місця події

У психологічному відношенні огляд місця події є особливим емпіричним методом дослідження — включеним спостереженням. Особливості цього методу полягають у тому, що дослідник навмисно активно взаємодіє з досліджуваними об'єктами на основі попередніх знань, конкретних припущень. Дослідження ведеться цілеспрямовано і планомірно на базі визначених методичних прийомів. Провідною розумовою операцією тут є **порівняння**. При цьому встановлюються специфічні зміни в об'єктах і виявляється зміст цих змін, на основі теоретичного мислення. Результати дослідження строго контролюються і фіксуються. Результативність включеного спостереження визначається чіткою постановкою задачі дослідження, обґрунтованістю висунутих попередніх настанов. При цьому можливі і перекручування результатів включеного спостереження; вони значною мірою пов'язані зі звичними, стереотипними судженнями, з тенденційною спрямованістю дослідника. Установки можуть породжувати тенденційність в інтерпретації явищ, що сприймаються.

Об'єктивність включеного спостереження забезпечується:

- 1) варіативністю припущень;
- 2) відмовленням від передчасних узагальнень і висновків;
- 3) багаторазовістю спостереження зі змінених позицій;
- 4) контролем за допомогою інших методів дослідження (наприклад, експерименту).

Активність включеного спостереження полягає як у загальній пошуково-дослідницькій спрямованості, так і в здійсненні всіляких перевірочних дій.

*Еникеев М.И. Юридическая психология (с основами общей и социальной психологии).
— М.: Норма, 2005. — С.228.*

6.7. УВАГА

Увага – це психічний процес спрямованості і зосередженості свідомості, який регулює міру концентрації живої істоти на тих чи інших аспектах дійсності або на своїх станах.

Згідно з поглядами *І.М.Сеченова*, увага людини має рефлекторний характер. Продовжуючи цю думку, *І.П.Павлов* висунув гіпотезу про зв'язок уваги з виникненням зони оптимального збудження, яка є наслідком орієнтовного рефлексу. Вагомий внесок у розкриття фізіологічних основ уваги зробив *О.О.Ухтомський*. Згідно з його поглядами, збудження поширюється корою великих півкуль не однаково і може створювати зони оптимального збудження, які набувають домінуючого характеру.

На відміну від інших пізнавальних процесів, увага не має власного змісту. Вона проявляється, так би мовити, всередині пізнавальних процесів, характеризує динаміку їх протікання та не може бути відокремлена від процесів. Деякі дослідники ототожнюють увагу з вибірковою активністю особистості (теорія установки *Д.М.Узнадзе*).

М.М.Ланге, аналізуючи найбільш відомі підходи до розуміння природи уваги, поєднав існуючі концепції в декілька груп:

1. Увага як результат рухового пристосування (увага неможлива без м'язових рухів).
2. Увага як результат обмеженості об'єму свідомості (більш інтенсивні уявлення можуть витіснити чи подавити менш інтенсивні).
3. Увага як результат емоцій (увага залежить від емоційного забарвлення уявлень).
4. Увага як результат аперцепції (увага розглядається як результат життєвого досвіду індивіда).
5. Увага як особлива активна властивість духу (увага визначається як первинна і активна властивість, походження якої незрозуміле).
6. Увага як підсилення нервової подразливості (увага обумовлюється збільшенням місцевої подразливості центральної нервової системи).
7. Теорія нервового пригнічення (один фізіологічний нервовий процес затримує чи гальмує інші фізіологічні процеси, результатом чого є факт особливої концентрації свідомості).

Функції уваги:

- 1) *самостійна функція* – увага виступає як незалежний психічний процес, змістом якого є функція самоконтролю;
- 2) *допоміжна функція* – увага супроводжує інші психічні процеси, налагоджує та утримує їх на певному об'єкті з певною мірою інтенсивності.

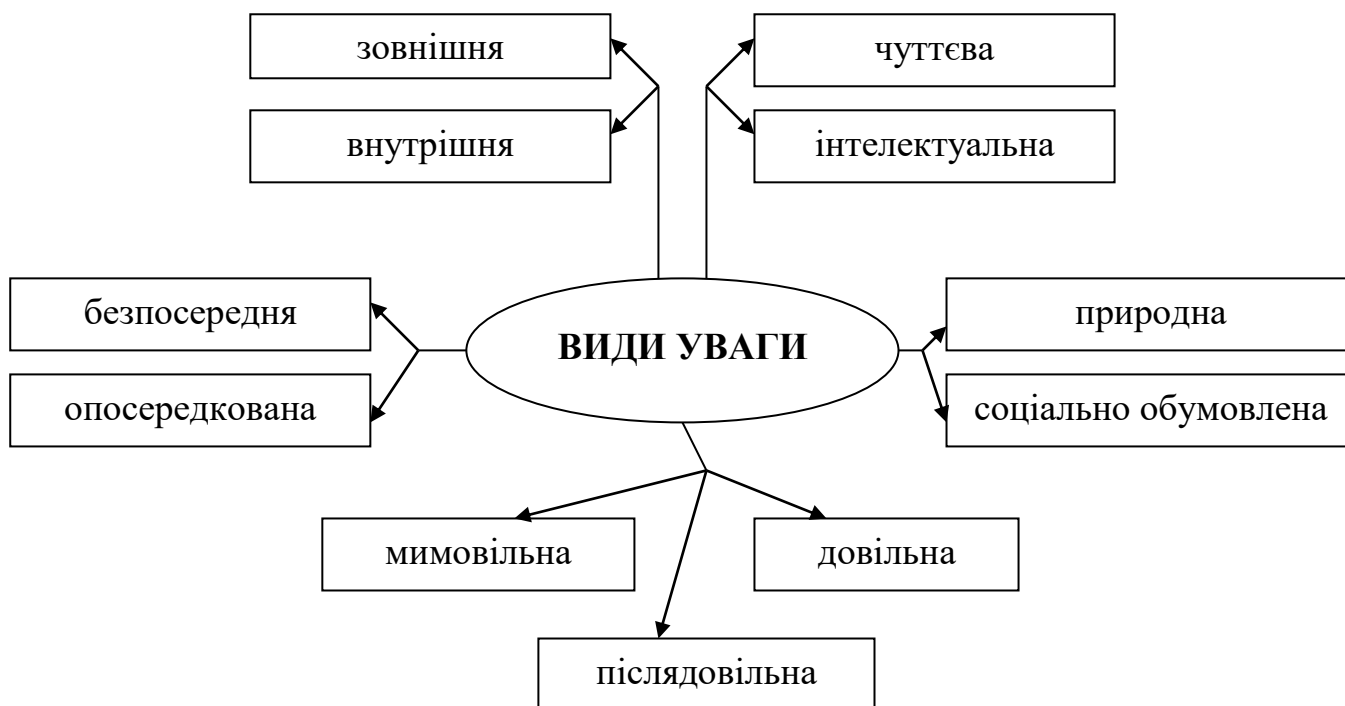

Рис.68. Класифікація видів уваги

Зовнішня увага – увага, яка визначає спрямованість психіки на предмети чи явища навколишнього світу, а також на власні дії з об'єктами.

Внутрішня увага – спрямованість психіки на внутрішній стан організму.

Природна увага – увага, яку людина має з народження у вигляді природженої здібності до вибіркового реагування на певні внутрішні чи зовнішні подразники, які мають елемент інформаційної новизни.

Соціально-обумовлена увага – розвивається протягом життя, є результатом навчання та виховання, пов'язана з вольовою регуляцією поведінки та вибіркоким свідомим реагуванням на об'єкти.

Безпосередня увага – не викликається ні чим крім того об'єкта, на який вона спрямована і який відповідає актуальним потребам та інтересам людини.

Опосередкована увага – регулюється за допомогою спеціальних засобів (слів, жестів, вказуючих знаків чи предметів).

Чуттєва увага – увага, центром якої є чуттєве враження, пов'язана з емоціями та вибірковою роботою органів відчуття.

Інтелектуальна увага – увага, яка пов'язана зі зосередженістю та спрямованістю думки.

Мимовільна увага – увага, яка виникає внаслідок дії сильного подразника, який відрізняється інтенсивністю чи новизною.

Довільна увага – це активна, свідома, вольова увага, яка притаманна тільки людині і визначається умовами діяльності, що виконується. Головним чинником довільної уваги є усвідомлені потреби, обов'язки, інтереси людини, мета та засоби її діяльності.

Післядовільна увага – увага, що виникає в результаті свідомого зосередження на предметах чи явищах у процесі довільної уваги. При

післядовільній увазі вольова напруга знижується і виникає вибіркове зосередження на об'єкті внаслідок його цінності для людини.

Дослідження *Б.М. Теплова, В.Д. Небиліцина* показали, що властивості уваги залежать від властивостей нервової системи людини. Було з'ясовано, що особам зі слабкою нервовою системою додаткові подразники заважають зосередитися, а з сильною – навіть підвищують концентрацію уваги.

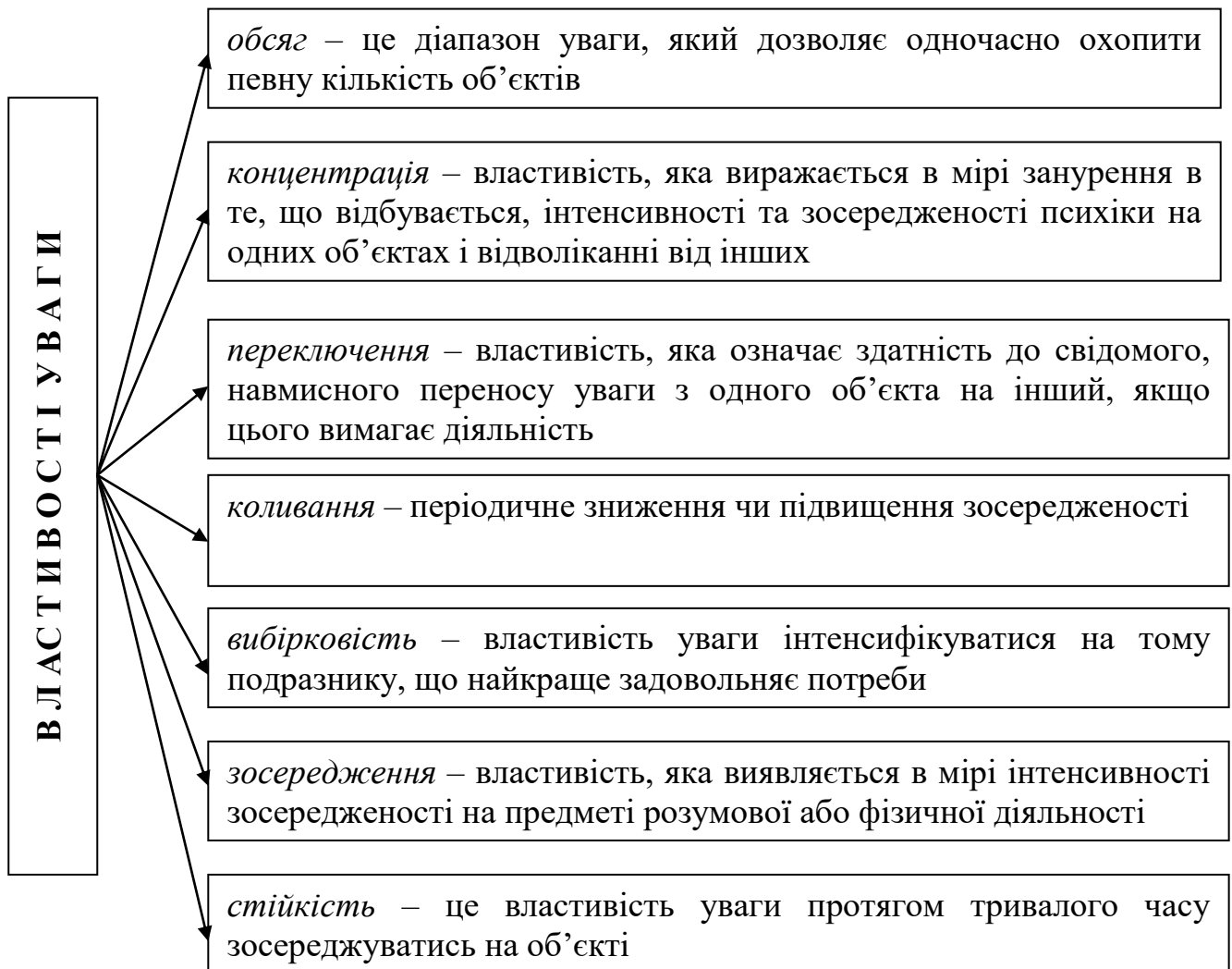

Рис.69. Властивості уваги

Значення спостереження і спостережливості в слідчій практиці

У тих випадках, коли слідчий оглядає речові докази, місце події, проводить допит, очну ставку або слідчий експеримент, його сприймання здійснюється у формі спостереження.

Спостереження — тривале, планомірне сприйняття з метою вирішення пізнавального питання.

Результативність спостереження залежить від чіткості поставленої мети, послідовності і систематичності, від попередніх знань про об'єкт спостереження.

Досвідчені слідчі мають звичну систему спостереження і значну спостережливість – уміння помічати малопомітні деталі. Знання типових способів злочину, типових слідів від них, прийомів маскування злочину і *т.п.* – все це певним чином організує процес спостереження. У спостереженні сприймання особливо тісно поєднується з мисленням. Найважливішим прийомом спостереження є порівняння, зіставлення.

Спостереження є основним методом вивчення обстановки місця події. При цьому слідчий встановлює розташування і межі місця події, встановлює об'єкти, що знаходяться на місці події, їх особливості, взаєморозташування, виявляє відхилення від звичайного їхнього просторового розташування.

Сприймаючи окремі явища, слідчий прагне установити їх причинно-наслідкові відношення, виявити такі особливості, що можуть бути використані для ідентифікації особистості злочинця.

Спостереження є однією з головних умов успішного проведення обшуку. Практика показує, що досвідчені слідчі звертають увагу на найменші ознаки незвичайності обстановки. Так, один зі слідчих знайшов схованку з коштовностями, звернувши увагу на незвичайне місцезнаходження парасольки, що висіла у спальні біля ліжка. Свіжа штукатурка, фарбування, заново прибиті дошки, свіжі шпалери, зрушені в гніздах гвинти, нові капелюшки недавно вбитих цвяхів, неприродні стовщення в предметах та ін. – все це не повинно вислизнути від спостережливого слідчого. Під час одного з обшуків слідчий звернув увагу на такий, здавалося б, малозначний факт: у саду підозрюваного на одному з дерев листи були менш свіжими, ніж на інших деревах. Обшук показав, що дерево було недавно пересажене на те місце, де була влаштована схованка.

Еникеев М.И. Юридическая психология (с основами общей и социальной психологии). – М.: Норма, 2005. – С.501.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Питання для самоперевірки:

1. За якими принципами здійснюється класифікація відчуттів?
2. Яка специфіка загальних і процесуальних властивостей відчуттів?
3. Якими є головні пороги відчуттів?
4. У чому виявляються компенсаторні можливості відчуттів?
5. У чому полягає спільне і розбіжне в процесах відчуття і сприймання?
6. Які чинники визначають об'єктивні і суб'єктивні умови сприймання?
7. Якими є загальні властивості сприймання?
8. У чому полягають специфічні особливості мислення як вищого пізнавального процесу?
9. Яким чином можна довести соціальну природу мислення людини?
10. У чому виявляється істотна відмінність абстрактного пізнання дійсності від чуттєвого?
11. За якими принципами можна класифікувати види мислення?
12. Які головні етапи процесу розв'язання завдання?
13. Яка роль пам'яті у психічному житті людини?
14. У чому проявляються індивідуальні особливості пам'яті?
15. Як можна класифікувати види пам'яті?
16. Як пов'язані між собою увага і діяльність людини?
17. У чому полягають особливості забування як процесу пам'яті?
18. Які форми і види мови можна виділити?
19. В чому полягає значення уяви для людської психіки?
20. Якими є основні прийоми створення образів активної уяви?
21. Які психічні утворення лежать в основі процесу уяви?
22. У чому полягає специфіка окремих видів уяви?
23. У чому полягають особливості уваги як стану і процесу?
24. За якими принципами здійснюється класифікація видів уваги?
25. Як проявляються основні властивості уваги?

Тестові завдання з теми:

1. Визначите вид психічного процесу: А – пам'ять; Б-мислення; В-сприймання; Г – відчуття; Д-уява

- 1) психічний процес відображення предметів і явищ дійсності в сукупності їхніх різних властивостей і частин при безпосередньому впливі їх на органи почуттів;
- 2) психічний процес відображення окремих властивостей предметів і явищ матеріального світу, що безпосередньо діють на наші органи відчуттів;
- 3) форма психічного відображення, що полягає в закріпленні, збереженні і наступному відтворенні минулого досвіду, що робить можливим його повторне використання в діяльності або повернення в сферу свідомості;
- 4) психічний процес створення нових образів на основі минулих уявлень;
- 5) узагальнене відображення об'єктивної дійсності в її закономірностях, найбільш істотних зв'язках і відношеннях.

2. Які з перерахованих відчуттів відносяться до дистантних?

1) зорові,	4) дотикові,
2) нюхові,	5) слухові,
3) смакові,	6) тактильні.

3. Які з перерахованих відчуттів відносяться до контактних?

1) шкірні,	4) смакові,
2) слухові,	5) дотикові.
3) зорові,	

4. Укажіть місце розташування рецепторів: А – пропріорецептори, Б – екстерорецептори, В – інтерорецептори.

1) у внутрішніх органах,	3) на поверхні тіла.
2) у м'язах і зв'язках,	

5. Завдяки якій властивості перцепції навколишні предмети сприймаються як відносно постійні за формою, кольором, величиною і т.ін.?

1) усвідомленість,	4) структурність,
2) цілісність,	5) вибіркковість.
3) константність,	

6. Завдяки якій властивості сприймання щільно пов'язане з розумінням сутності предметів?

1) структурність,	4) усвідомленість,
2) вибіркковість,	5) цілісність.
3) константність,	

7. Яка властивість сприймання виявляється в переважному виділенні одних об'єктів у порівнянні з іншими?

1) константність,	4) цілісність,
2) вибірковість,	5) структурність.
3) усвідомленість,	

8. Вкажіть властивість уваги, що виражається в умінні виконувати кілька дій або вести спостереження за декількома процесами:

1) стійкість,	4) розподіл,
2) відволікання,	5) концентрація,
3) переключення,	6) обсяг.

9. Вкажіть властивість уваги, що відбиває міру зосередження на об'єкті (об'єктах):

1) обсяг,	4) переключення,
2) відволікання,	5) концентрація.
3) розподіл,	

10. Вкажіть властивість уваги, що вимірюється кількістю об'єктів, які сприймаються одночасно.

1) концентрація,	4) розподіл,
2) обсяг,	5) стійкість,
3) переключення,	6) відволікання.

11. Укажіть властивість уваги, що полягає в перебудові уваги і перенесенні її з одного об'єкта на інший.

1) переключення,	4) розподіл,
2) обсяг,	5) відволікання,
3) концентрація,	6) стійкість.

12. Укажіть властивість уваги, що визначає загальну спрямованість уваги в процесі діяльності.

1) розподіл,	4) концентрація,
2) стійкість,	5) переключення,
3) відволікання,	6) обсяг.

13. Вкажіть властивість уваги, що виражається в коливаннях уваги.

1) переключення,	4) обсяг,
2) розподіл,	5) відволікання,
3) концентрація,	6) стійкість.

14. Дайте визначення видів уваги: А – мимовільна, Б – довільна, В – післядовільна.

- 1)свідомо регульоване зосередження на об'єкті;
- 2)зосередження свідомості на об'єкті в силу певних його особливостей;
- 3) увага, що виникає через входження в діяльність і пов'язаний з цим інтерес.

15. Дайте визначення видів пам'яті: А – мимовільна, Б – довільна, В – генетична, Г – прижиттєва, Д – рухова, Е – емоційна.

- 1) пам'ять на позу, положення тіла,
- 2) відтворення певного почуттєвого стану при повторному впливі тієї ситуації, яка була уперше,
- 3) збереження інформації, що визначається анатомічною і фізіологічною будовою організму в процесі розвитку, природжені форми видової поведінки,
- 4) інформація запам'ятовується сама собою без спеціального вивчення,
- 5) інформація запам'ятовується цілеспрямовано за допомогою спеціальних прийомів,
- 6) зберігає інформацію, отриману з моменту народження до смерті.

16. Яка якість пам'яті визначається кількістю витраченого часу на запам'ятовування і пригадування

1) точність,	3) швидкість,
2) тривалість,	4) обсяг.

17. Яка якість пам'яті визначається кількістю об'єктів, що пригадуються відразу ж після їхнього одноразового сприймання

1) швидкість,	3) тривалість,
2) обсяг,	4) точність.

18. Яка якість пам'яті визначається кількістю часу, протягом якого без повторних сприйнять може пригадатися те, що запам'яталося

1) обсяг,	3) тривалість,
2) швидкість,	4) точність.

19. Яка якість пам'яті визначається мірою подібності того, що пригадується, з тим, що сприймалося

1) точність,	3) швидкість,
2) обсяг,	4) тривалість.

20. Дайте визначення видів уяви: А – мимовільна, Б – довільна, В – мрія, Г – марення, Д – гіпноз, Е – відтворююча, Ж – творча

- 1) тимчасовий стан свідомості, що характеризується звуженням його обсягу і спрямованістю на зміст навіювання,
- 2) спонтанне виникнення образів проти волі і бажання людини,
- 3) створення образів на основі особистого досвіду, мови, тексту, креслення, картини, схеми,
- 4) самостійне створення образів, яких немає в дійсності,
- 5) викликання відповідних образів зусиллям волі,
- 6) представлення бажаного майбутнього,
- 7) мрія, не пов'язана з життям.

21. Який спосіб створення образів уяви полягає у виділенні якої-небудь частини, деталі цілого

- 1) типізація,
- 2) аглютинація,
- 3) акцентування.

22. Який спосіб створення образів уяви полягає в з'єднанні в одному образі будь-яких якостей, властивостей, частин предметів або явищ

- 1) акцентування,
- 2) аглютинація,
- 3) типізація.

23. Який спосіб створення образів уяви полягає в зображенні конкретного епізоду (об'єкта), що містить в собі масу аналогічних, і в такий спосіб є немов їхнім представником:

- 1) типізація,
- 2) акцентування,
- 3) аглютинація.

24. Назвіть вид мислення: А – теоретичне, Б – практичне, В– інтуїтивне, Г – аналітичне, Д – аутистичне.

- 1) глибоке занурення у світ власних переживань, коли зникає інтерес до реальності,
- 2) мінімально організоване, без чітко виражених етапів, швидкоплинне,
- 3) має чітко виражені етапи, у значній мірі представлене у свідомості мислячої людини,
- 4) має метою підготовку фізичного перетворення дійсності,
- 5) має метою пізнання законів, правил.

25. Судження – це:

- 1) відображення загальних і істотних ознак яких-небудь предметів і явищ,
- 2) виведення з одного або декількох суджень нового судження,
- 3) установлення зв'язку між предметами і явищами.

26. Поняття – це:

- 1) установлення зв'язку між предметами і явищами,
- 2) відображення загальних і істотних ознак яких-небудь предметів і явищ,
- 3) виведення з одного або декількох суджень нового судження.

27. Умовивід – це:

- 1) виведення з одного або декількох суджень нового судження,
- 2) установлення зв'язку між предметами або явищами,
- 3) відображення загальних і істотних ознак певних предметів і явищ.

28. Дайте визначення основних операцій мислення: А – аналіз, Б – синтез, В – конкретизація, Г – абстрагування, Д – узагальнення.

- 1) виділення якого-небудь боку або аспекту явища, що у дійсності як самостійне не існує,
- 2) уявний поділ цілого на частині з наступним їхнім порівнянням,
- 3) уявне об'єднання подібних об'єктів за певними ознаками предметів і явищ,
- 4) об'єднання окремих частин у ціле, побудова цілого з їх аналітично заданих частин,
- 5) застосування загальних законів до конкретного випадку, операція, зворотна узагальненню.

29. Дайте визначення якостей мислення (властивостей розуму): А – допитливість, Б – глибина, В – гнучкість, Г – критичність, Д – логічність, Е – швидкість.

- 1) вміння мислити струнко і послідовно,
- 2) вміння правильно орієнтуватися в нових обставинах,
- 3) прагнення дізнатися якнайбільше і досконаліше,
- 4) здатність приймати правильне рішення в найкоротший термін,
- 5) вміння проникати в сутність предметів і явищ,
- 6) вміння поставити під сумнів зроблені висновки і вчасно відмовитися від невірної рішення.

30. У чому полягає сигніфікативна функція мови

- 1) у передаванні інформації, спрямованої на контакти з іншими людьми,
- 2) у позначенні тими самими мовними знаками предметів, явищ, властивостей і т.ін.,
- 3) в узагальненні в слові не тільки окремого, даного предмету, але і цілої групи подібних предметів.

31. У чому полягає комунікативна функція мови

- 1) у передаванні інформації, спрямованої на контакти з іншими особами,
- 2) у позначенні тими самими мовними знаками предметів, явищ, властивостей і т.ін.,
- 3) в узагальненні в слові не тільки окремого, даного предмету, але і цілої групи подібних предметів.

32. У чому полягає така функція мови, як узагальнення

- 1) у передачі інформації, спрямованої на контакти з іншими особами,
- 2) у позначенні тими самими мовними знаками предметів, явищ, властивостей і т.ін.,
- 3) в узагальненні в слові не тільки окремого, даного предмету, але і цілої групи подібних предметів.

33. З перерахованих видів мови вкажіть активні

1) написання,	3) слухання,
2) говоріння,	4) читання.

34. З перерахованих видів мови вкажіть пасивні

1) написання,	3) слухання,
2) говоріння,	4) читання.

35. У чому виражаються наступні функції мови: А – інформаційна, Б – виразна, В – регулятивна.

- 1) передає почуття і відносини повідомлення того, хто говорить, до предмета,
- 2) передає знання,
- 3) спрямована на підпорядкування слухача задуму того, хто що говорить.

Задачі до теми:

Задача 1

Якому виду уваги (мимовільна; довільна; післядовільна) відповідають положення:

- залежить безпосередньо від якостей об'єкта, що самі по собі викликають нашу увагу (інтенсивність впливу, новизна, неузгодженість з наявним досвідом, контрастність об'єкта на певному тлі, емоційна забарвленість і значущість об'єкта);
- характеризується активністю, вольовим зусиллям; вона свідомо регулюється, її немає у тварин; виникла в процесі трудової діяльності; її спрямованість залежить від мети діяльності;
- виникає на основі безпосереднього інтересу, що виявляється в процесі самої діяльності; пов'язана з усвідомленням мети; це регуляція спрямованості психічних процесів за допомогою другої сигнальної системи – мови.

Задача 2

Якій властивості уваги (обсяг; концентрація; розподіл; переключення; стійкість) відповідають положення:

- швидкість довільної зміни об'єктів психічних процесів;
- певна кількість об'єктів, що людина може одночасно усвідомлювати з однаковим ступенем ясності;
- кількість одночасно виконуваних дій;
- ступінь зосередженості уваги на одному об'єкті, інтенсивність спрямованості уваги на цей об'єкт, що залежить від інтенсивності гальмування конкуруючих сфер;
- тривалість зосередженості психічних процесів на одному об'єкті.

Задача 3

Слідчий і інші посадові особи, роблячи обшук, мають одночасно обстежувати житло, різні будівлі, ділянки місцевості, спостерігати за поведінкою людей, в яких проводиться обшук і тих, хто обшукує, аналізувати обстановку на місці здійснення обшуку з метою одержання інформації, необхідної для розслідування.

Яка з властивостей уваги особливо яскраво виявляється в даній ситуації?

Задача 4

Водій-початківець напружено керує автомобілем, із труднощами може відірвати погляд від дороги, щоб подивитися на прилади, і ні в якому разі не налаштований підтримувати розмови зі співрозмовником.

Велосипедистові-початківцю дуже важко одночасно рухати педалі, зберігати рівновагу і стежити за рельєфом дороги.

Яка з властивостей уваги ще недостатньо сформована в цих людей у даному випадку?

Задача 5

На збереження слідчим якої властивості уваги (у процесі виробництва слідчої дії) спрямовані наступні рекомендації:

Особі, яка здійснює обшук, потрібно частіше змінювати характер своїх дій. Наприклад, після перегляду книг не слід займатися вивченням листування, а краще, зберігаючи обраний напрямок обшуку, перейти до обстеження меблів, відклавши ознайомлення з паперами на інший час. Дослідження дрібних речей корисно поєднувати з діями з більш великими предметами. Для підтримання уваги на належному рівні, можна обмінятися роботою з іншим учасником обшуку.

Нарешті, коли обшук носить тривалий характер і супроводжується значним фізичним навантаженням, необхідно влаштовувати перерви для відпочинку.

Задача 6

Відомий такий факт: при обшуку в будинку лікаря, що займався підпільними абортами, в той час, коли слідчий розглядав шафу, співробітник міліції, який перевіряв надвірні будівлі, відвернув його повідомленням про безрезультатність своїх пошуків. Після цього слідчий механічно закрив дверцята шафи і перейшов до етажерки. У шафі ж зберігалася валіза з інструментарієм і медикаментами.

Яка властивість уваги була порушена в слідчого в результаті відволікаючих дій працівника міліції?

Задача 7

"При проведенні огляду місця події від слідчого потрібне вміння не тільки (... ? ...) увагу, але і (... ? ...) її. Під час огляду, різноманітна інформація надходить до слідчого з різних джерел. Треба вміти так (... ? ...) свою увагу, щоб

із усіх цих різних джерел одночасно сприймати усю важливу інформацію (так, слідчий має під час огляду кімнати, у той же час прислухатися до того, про що говорять потерпілі, що знаходяться в кімнаті, спостерігати за діями працівника, що фіксує виявлені сліди, і т.ін.). При огляді доказів, увага слідчого має бути винятково (... ? ...). Тільки значна (... ? ...) уваги на даному об'єкті огляду дозволить більш повно і глибоко виявити всі деталі, визначити причини тих або інших змін, можливі взаємозв'язки даного об'єкта з іншими".

Про які властивості уваги йде мова в наведеній цитаті?

Задача 8

Як називають позитивні якості розуму, визначення яких наводиться нижче?

1. Здатність проникнути в сутність фактів, зрозуміти зміст того що відбувається, передбачати найближчі і віддалені, безпосередні і другорядні результати явищ і вчинків.

2. Уміння охопити думкою велике коло питань і фактів, використовуючи знання з різних областей науки і практики.

3. Здатність мобілізувати і продуктивно використовувати знання в складних умовах, у критичній обстановці.

4. Уміння вирішувати задачі в мінімально короткий час, роблячи прискорену оцінку обстановки і приймаючи негайні заходи.

5. Здатність до самостійної постановки мети і задач, уміння знаходити їхнє рішення і шлях до досягнення без сторонньої допомоги.

6. Вольова спрямованість мислення до вирішення визначеної задачі, здатність тривалий час утримувати її у свідомості і послідовно, планомірно її вирішувати.

7. Уміння аналізувати повідомлення, факти, припущення, відшуковуючи помилки і перекручування, розкриваючи причини їхнього виникнення.

8. Уміння підходити до явища з різних точок зору, встановлювати залежність і зв'язки в зворотному порядку, варіювати способи дії, перебудовувати свою діяльність і змінювати прийняті рішення відповідно до нових обставин.

Задача 9

У стадії порушення кримінальної справи і виробництва первісних слідчих дій, а також при розкритті нового епізоду злочину або при встановленні раніше невідомих співучасників, потрібна гранична швидкість реакції на нові отримані дані, вживання термінових заходів для відновлення порушеного порядку, забезпечення допомоги особі, що постраждала, збереження майна, спокою і безпеки людей.

Яка індивідуальна якість розуму слідчого повинна відігравати домінуючу роль у подібних випадках?

Задача 10

Слідчий Н-ської прокуратури Б. при проведенні розслідування вміє підходити до нових обставин з різних точок зору, варіювати способи дії з врахуванням слідчих ситуацій, перебудовувати свою діяльність і змінювати прийняті рішення відповідно до нової обстановки.

Як називається ця позитивна якість розуму слідчого Б.? Які ще необхідні слідчому якості розуму Ви знаєте?

Задача 11

Слідчий, що тривалий час спеціалізується на розслідуванні злочинів проти особистості, неодноразово переконувався в ефективності негайного планування слідчих дій. Тому відразу ж після допиту потерпілої він склав план заходів щодо конкретизації прикмет злочинців, уточнення способів їхніх дій, з'ясування особливостей життя потерпілої, встановлення кола її знайомих і т.ін.

Про який етап рішення розумових задач: перевірка гіпотези (версії); постановка задачі; висування гіпотези (версії) – йде мова?

Задача 12

З метою перевірки висунутих версій, слідчий намітив проведення допиту потерпілої, проведення слідчого експерименту, проведення оперативно-розшукових заходів.

Якому етапові рішення задачі відповідають зазначені дії слідчого?

Задача 13

Яке з перерахованих положень складає для слідчого зміст творчої задачі (на противагу простій – алгоритмічній):

а) встановити убивцю (якщо він невідомий); б) встановити причину смерті при виявленні на місці події трупа; в) встановити час смерті?

Задача 14

У справі про розкрадання на м'ясокомбінаті слідчий прийняв рішення оглянути в бухгалтерії документи про закупівлю худоби. До огляду були притягнуті бухгалтер і начальник цеху П., підозрюваний в організації розкрадань. Перед оглядом П. дуже нервував, гарячково курих одну цигарку за іншою. Під час огляду папок з документами П. відразу заспокоївся і навіть початків посміхатися.

Така реакція обвинувачуваного була помічена слідчим, і він став аналізувати її можливі причини. Уважне зіставлення групи документів, що вивчалися під час слідства, з підсумковими записами по інших групах обліку дало можливість виявити, що ряд документів відсутній. Цим і пояснювалася різка зміна поведінки П.

Охарактеризуйте особливості слідчої (криміналістичної) спостережливості.

Задача 15

Визначте, якому виду уяви відповідає положення: формує нові образи на основі опису або умовного зображення.

Задача 16

Розвиткові якого виду уяви в осіб, яким дано за законом право оцінювати докази, сприяють повний і точний опис обстановки і слідів події в протоколі огляду місця події, фіксація їх у планах і схемах, фототаблицях?

Задача 17

з метою термінового виявлення і затримки небезпечного злочинця серед працівників міліції Н-ської області була поширений портрет, складений зі слів потерпілої.

Який з видів уяви буде використаний оперативними працівниками при виконанні пошукових дій?

Задача 18

В універсальному магазині шляхом злому було скоєно крадіжку чоловічих і жіночих годин. Обставини події і характер викраденого (у магазині малися більш коштовні речі) дозволяли припустити, що злочин зроблений підлітками, для яких годинник являв найбільшу цінність: їхня наявність могла розглядатися молодою людиною як ознака самостійності, дорослості. Таке припущення привело до ряду нових: злочинці використовують частину викраденого для себе, а частину, можливо, дарують своїм дівчатам. Але оскільки годинник викрадені без ремінців, злочинці будуть змушені придбати їх у магазині. Наступного дня в одному з магазинів була затримана група хлопців, які після нетривалого заперечування видали викрадене.

Які прийоми творчої уяви використовував слідчий у даному випадку?

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Порівняйте визначення уваги як спрямованості особистості і зосередженості свідомості (як зазначається в багатьох підручниках) з гіпотезою П.Я.Гальперіна про те, що «увага – це контроль...як форма ідеальної, скороченої, автоматизованої дії». В чому ви бачите подібність та розбіжність цих визначень? Визначте роль та місце уваги в психічній діяльності людини.

2. Чи можлива свідома діяльність без уваги? Поясніть.

3. Чому сприйняття неможливо звести до простої віями відчуттів? Як треба розуміти вислів про те, що сприйняття – це результат складної аналітико-синтетичної діяльності?

4. Поясніть чому в інших помилку помітити простіше, ніж в самого себе? Чому помилки рекомендують виправляти червоним кольором?

5. Поясніть наступний факт: коли людина вперше йде незнайомою місциною і самостійно розшукує дорогу, вона без особливих труднощій знайде

її вдруге; коли ж людина йде із супутником, який добре знає дорогу, їх складно буде здійснити самотійно цю подорож в інший раз.

6. В чому виявляється різниця між мисленням людини і тварин? Наведіть приклади, які доподять багатоплановість людського мислення.

7. Назвіть специфічні особливості мислення як найвищої форми пізнавальної діяльності. Розкрийте відмінності між мисленням і чуттєвим пізнанням.

8. Назвіть основні стадії рішення мисленевої задачі і вкажіть психологічні умови, які необхідні для їх здійснення. Наведіть порівняльну характеристику способів пошуку рішення.

9. Вкажіть психологічні умови, які сприяють виникненню гіпотези.

10. Порівняйте уяву з іншими пізнавальними психічними процесами. Чи можна вказувати на наявність уяви у тварин? Дайте психологічне пояснення.

11. Поясніть основні розбіжності між уявою та уявленнями пам'яті. Як ці розбіжності можна встановити?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Ананьев Б. Г. Теория ощущений. – Л.: ЛГУ, 1961.
2. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещерякова, В.Зинченко, СПб: ЕВРОЗНАК, 2005. – 672 с.
3. Бондаренко А. Ф. Основы психологии: Учебник для студ. фак. слав. яз. Киевского национального лингвистического ун-та / Киевский национальный лингвистический ун-т. — К. : Издательский центр КНЛУ, 2005. — 254с.
4. Бондаренко А.Ф. Основы психологии. Учебник для студентов гуманитарных вузов. – К.: Освита Украины. – 2009. – 328 с.
5. Брушлинский А. В. Продуктивное мышление и проблемное обучение. – М., 1983.
6. Введение в психологию: Учебн. для высш. шк. / Общ. ред. А. В. Петровского. — М.: Academia, 1996. – 496 с.
7. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений. Т.2. М., 1982.
8. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М.,1998. – 217 с.
9. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию: Курс лекций. – М., 2004.
10. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х томах. Перевод с французского. – М.: Мир, 1999.
11. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст. – М., 1991. – 279 с.
12. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2001. – 592 с.
13. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В., Папуча М. В., Соловйenko В. О. Загальна психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). — 2.вид., перероб. і доп. — Вінниця : Нова Книга, 2004. — 704с.
14. Немов Р.С. Психология. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.1: Общие основы психологии. – 688 с.

15.Психология. Учебник для вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.:Питер, 2000. – 608 с.

16.Столяренко Л.М. Психология и педагогика: Учеб. Пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 423 с.

17.Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А., Алексєєва М. І., Кириленко Т. С. Психологія: підручник для студ. вищих навч. закл. / Юрій леонідович Трофімов (ред.). — Вид. 6-е, стер. — К. : Либідь, 2008. — 560с.

18.Шулдик Г. О., Шулдик Н. В. Психологія мислення / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. — К. : Інтеллект, 1999. — 170с. — Бібліогр.: с. 167-170.

Тема7 ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

7.1. ЕМОЦІЇ

В процесі еволюції тваринного світу з'явилася особлива форма прояву відбивної функції мозку – емоції (від лат. *emoveo* – збуджую, хвилюю). Вони відображають особисту значущість зовнішніх і внутрішніх стимулів, ситуацій, подій для людини, тобто те, що її хвилює, і виражаються у формі переживань. В психології **емоції** визначаються як переживання людиною в даний момент свого ставлення до чого-небудь (до наявної або майбутньої ситуації, до інших людей, до самого себе). **Емоція** – це загальна форма переживання людиною чи твариною своєї життєдіяльності.

Крім цього вузького розуміння поняття „емоція” використовується і в широкому значенні, коли під нею мають на увазі цілісну емоційну реакцію особистості, що включає не тільки психічний компонент – переживання, але і специфічні фізіологічні зміни в організмі, супутні цьому переживанню. В цьому випадку можна говорити про *емоційний стан* людини.

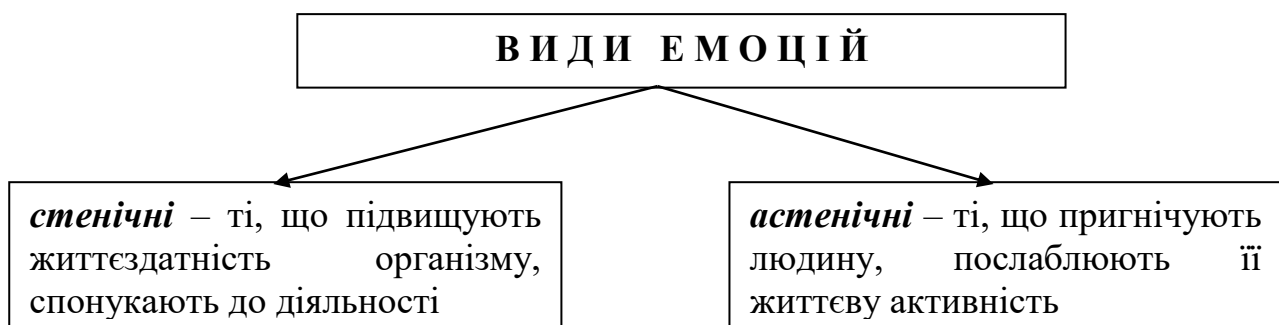

Рис.70. Види емоцій

Основні (фундаментальні) емоції:

Радість – позитивний емоційний стан, який пов'язаний з можливістю людини достатньо повно задовольнити актуальну на поточний момент потребу.

Подив – емоційна реакція на раптові обставини, яка не має яскраво визначеного позитивного чи негативного знаку.

Страждання – негативний емоційний стан, який пов'язаний з отриманням достеменно достовірної чи що вважається достовірною інформації про неможливість задоволення найважливіших життєвих потреб.

Гнів – негативний емоційний стан, який викликається раптовим виникненням перешкоди на шляху до задоволення виключно важливої для суб'єкта потреби.

Відраза – негативний емоційний стан, який викликається об'єктами чи обставинами, зіткнення людини з якими вступає в протиріччя з її ідеологічними, моральними чи естетичними принципами та установками.

Презирство – негативний емоційний стан, який виникає у міжособистісних стосунках і виникає внаслідок неузгодженості життєвих позицій, поглядів та поведінки суб'єкта з життєвими позиціями, поглядами та поведінкою об'єкта почуття.

Страх – негативний емоційний стан, який виникає після отримання суб'єктом інформації про реальну чи уявну небезпеку.

Сором – негативний стан, який проявляється в усвідомленості людиною невідповідності власних думок, вчинків чи зовнішності очікуванням тих, хто її оточує, і власним уявленням про відповідну поведінку та зовнішність.

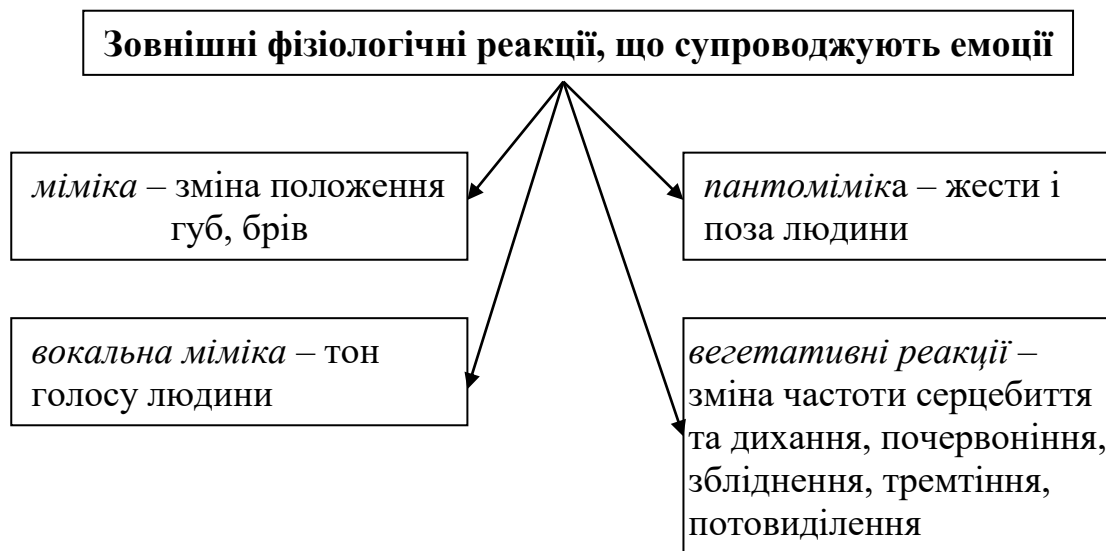

Рис.71. Фізичні прояви емоцій

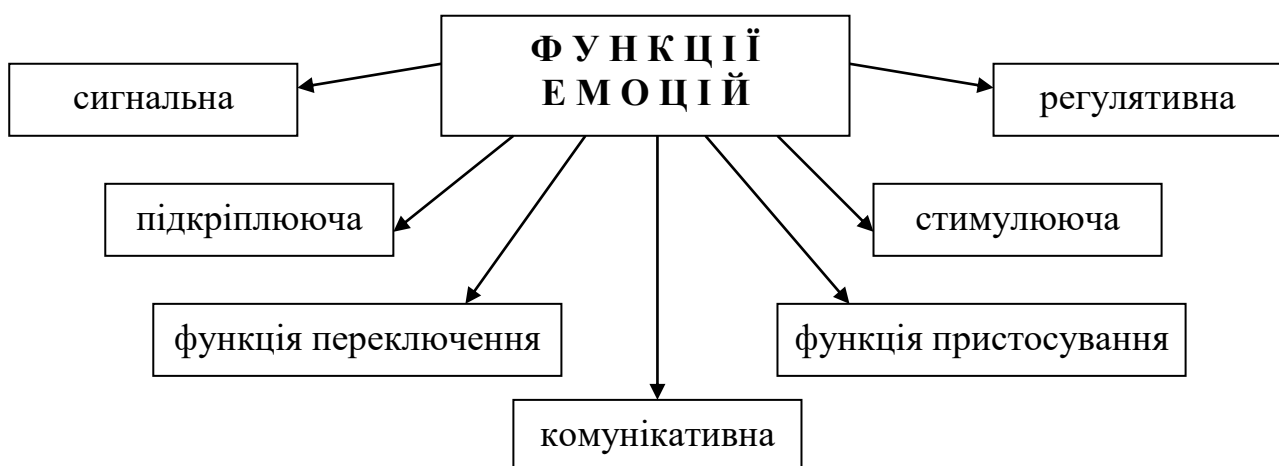

Рис.72. Основні функції емоцій

Регулятивна функція: емоції та почуття регулюють стан організму, приймають участь у регуляції поведінки людини в цілому.

Сигнальна функція: емоції, що виникають в людини, дозволяють їй орієнтуватися в навколишній дійсності, оцінювати предмети та явища згідно їх бажаності, сигналізують про те, як проходить процес задоволення потреб, які перешкоди виникають, на що в першу чергу треба звернути увагу.

Стимулююча функція: емоції та почуття сприяють визначенню вектора пошуку шляхів задоволення актуальної потреби чи вирішення задачі, що стоїть перед людиною.

Підкріплююча функція: емоції та почуття приймають участь в навчанні – інформація, яка викликає сильні емоції, швидко і надовго залишається в пам'яті.

Функція переключення: проявляється при конкуренції мотивів, в результаті якої визначається домінуюча потреба.

Функція пристосування: за допомогою емоцій суб'єкт може встановлювати значущість тих чи інших умов для задоволення актуальних потреб і ефективно пристосовуватися до навколишньої дійсності.

Комунікативна функція: за допомогою емоцій людина може передавати свої переживання іншим людям, інформувати їх про своє ставлення до предметів та явищ дійсності, здійснювати вплив на оточуючих.

Теорії емоцій:

Інтелектуалістичні теорії емоцій:

- *І.Ф.Гербарт:* Фундаментальним психологічним фактом є уявлення, а почуття, які людина відчуває, відповідають зв'язку, який встановлюється між різними уявленнями. Емоції можна розглядати як реакцію на конфлікт між уявленнями.
- *В.Вундт:* Емоції – це зміни, які характеризуються безпосереднім впливом почуттів на уявлення, а органічні зміни – це лише результат емоцій.

Еволюційна теорія емоцій:

- *Ч.Дарвін:* Емоції виникли в процесі еволюції живих істот, як життєво важливі механізми пристосування, що сприяють адаптації організму до умов його існування.
- *Е.Клапаред:* Емоції виникають лише тоді, коли з якоїсь причини ускладнюється адаптація.

Психоорганічні теорії емоцій:

- *У.Джемс, Г.Ланге:* Виникнення емоцій обумовлене змінами як в довільній руховій сфері так і в сфері мимовільних актів, які викликані зовнішніми впливами. Саме органічні зміни, які відображаються в психіці через систему зворотних зв'язків, є причиною емоційних переживань відповідної модальності.
- *У.Кеннон, П.Бард:* Емоційні переживання і тілесні зміни виникають майже одночасно і керуються однією структурою головного мозку – гіпоталамусом і центральними частинами лімбічної системи.

- *Активаційна теорія Ліндсея-Хебба*: емоційні стани визначаються впливом ретикулярної формації нижньої частини головного мозку, яка відповідає за рівень активності організму і виникають внаслідок порушення чи відновлення рівноваги в відповідних структурах центральної нервової системи після дії певного подразника.

Теорія когнітивного дисонансу:

Л.Фестингер: Дисонанс – це негативний емоційний стан, який виникає в ситуації, коли суб'єкт має психологічно протилежну інформацію про об'єкт. Негативні емоційні переживання виникають в тих випадках, коли має місце розходження між очікуваними і реальними результатами діяльності. Суб'єктивно стан когнітивного дисонансу відчувається людиною як дискомфорт і вона прагне його позбавитися. Позитивне емоційне переживання виникає, коли очікування суб'єкта підтверджуються, реальні результати діяльності співпадають з запланованими і узгоджуються з ними – виникає консонанс.

Когнітивно-фізіологічна теорія:

С.Шехтер: На емоційний стан впливають не тільки ті стимули, що сприймаються людиною та викликані ними тілесні зміни, а й попередній досвід людини, його суб'єктивна оцінка поточної ситуації.

Інформаційна теорія:

П.В.Симонов: Емоційні стани визначаються якістю і інтенсивністю актуальної потреби індивіда і оцінкою, яку він дає вірогідності її задоволення. Оцінку цієї вірогідності суб'єкт здійснює на підґрунті природженого та раніше надбаного індивідуального досвіду, зіставляючи інформацію про засоби, час, ресурси, які необхідні для задоволення потреби, з інформацією, яка існує на поточний момент. Якщо суб'єктивна оцінка вірогідності задоволення потреби достатньо велика, проявляються позитивні емоції. Негативні емоції виникають у випадку, коли суб'єкт негативно оцінює можливість задоволення потреби.

7.2. ПОЧУТТЯ

Почуття – це вираження людиною свого позитивного або негативного, тобто оцінного ставлення до яких-небудь об'єктів. На відміну від емоцій, що відображають короточасні переживання, почуття довготривалі і можуть залишатися на все життя.

Прямої відповідності між почуттями і емоціями немає: одна і та ж емоція може виражати різні почуття, і одне і те ж почуття може виражатися в різних емоціях. Доказом їх нетотожності є і більш пізня поява почуттів в онтогенезі в порівнянні з емоціями.

Почуття – це емоційні стани людини, які викликаються соціально значущими та культурно зумовленими факторами.

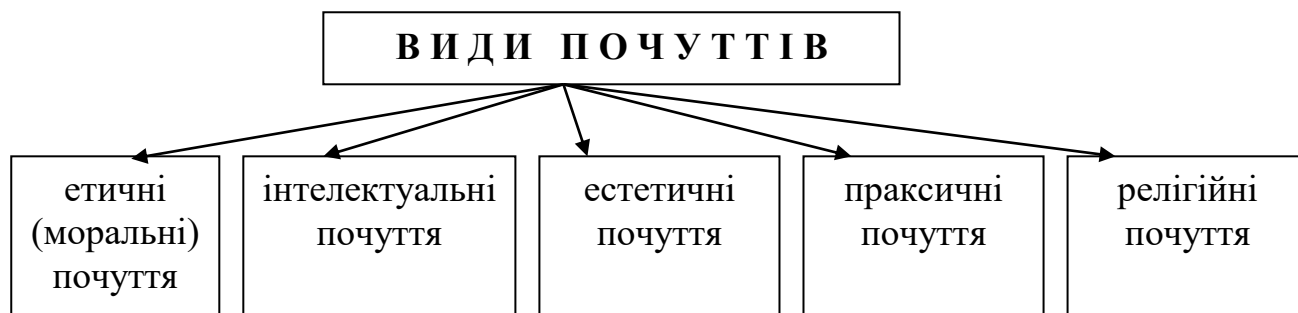

Рис.73. Класифікація почуттів

Етичні (моральні) почуття – це складні переживання, які передбачають оцінювання вчинків і дій інших людей і себе з позиції норм, які прийняті в конкретній суспільній культурі як абсолютні. В моральних почуттях виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до себе, до інших людей.

Інтелектуальні почуття – це складні психічні стани, які породжуються психікою і пізнавальною діяльністю.

Естетичні почуття – це складні емоційні стани, які відображають ставлення людини до явищ світу з позиції: прекрасне-огидне. Серед естетичних почуттів виділяють: *почуття естетичного задоволення, почуття прекрасного і досконалого, почуття величного і піднесеного.*

Практичні почуття – почуття, які супроводжують як перетворювальну (творчу), так і рутинну діяльність людини. Головна передумова виникнення і розвитку практичних почуттів – яскраве уявлення людиною про зміст і форми діяльності, її процесу, результату і громадської цінності.

Релігійні почуття – це найвищі почуття людини, які охоплюють складний спектр емоційних станів, які відносяться до релігійного культу.

Емоції і почуття можуть характеризуватися *якістю, полярністю, активністю і інтенсивністю.*

7.3. ЕМОЦІЙНІ СТАНИ

Емоційний стан – це такий спосіб психічного відображення, який виражається ні в зовнішніх предметних діях, забезпечених психічними процесами, а в активації центральної ланки аналізатора та його підкоркових структур, самостійна значущість яких зумовлена користю або, навпаки, небезпекою отриманої інформації.

Особливості емоційних станів людини:

- 1) суб'єктивність;
- 2) залежність від стану організму;
- 3) подвійність;
- 4) вплив на життєдіяльність організму.

Рис.74. Рівні емоційний станів

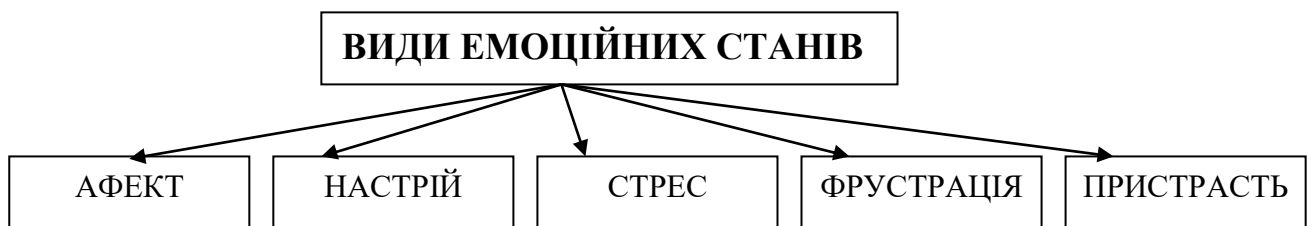

Рис.75. Види емоційних станів

Афект – короткочасний, інтенсивний, експресивно яскравий емоційний стан. В стані афекту має місце зниження чи відсутність свідомого контролю людини за своїми діями, цей стан може захватити всі психічні процеси. Дія афекту зумовлюється емоційно-вольовою стійкістю людини.

Фрустрація – емоційний стан, який викликається нездоланими (об’єктивними чи суб’єктивними) труднощами, які виникають перед людиною на шляху до досягнення мети. Стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності і за якого людина опиняється в стані безнадійності, втрати перспективи.

Форми прояву фрустрації: агресивність, діяльність за інерцією, депресивні стани, для яких характерні сум, невпевненість, безсилля, відчай.

Настрій – це відносно слабкий і відносно стійкий емоційний стан, емоційний тонус людини. Настрій не спрямований на щось конкретне, він постійно присутній в людини як емоційний фон, що підвищує чи знижує її активність в роботі і спілкуванні.

Пристрасть – це інтенсивний, стійкий, домінуючий над іншими емоційний стан, який підкорює собі поведінку і діяльність людини.

Причини формування пристрасті:

- 1) зовнішні збудники (предмет бажання);
- 2) внутрішні збудники (вірування, переконання людини);
- 3) організмичні подразники (патологія вищої нервової діяльності і діяльності мозку).

Стрес – стан емоційної напруги, який зумовлений несподіваними, загрозливими чи особливо значущими ситуаціями, в яких відбувається мобілізація всіх ресурсів і психіки. Стрес виникає у тому випадку, коли нормальна адаптація недостатня.

Стрес – це неспецифічна відповідь організму на пред'явлені до нього внутрішні та зовнішні вимоги.

Стрес, як цілісне явище, має розглядатися як позитивна адаптивна реакція, що сприяє мобілізації організму. Однак, стрес може здійснювати на психіку людини позитивний (*еустрес*) та негативний вплив (*дістрес*).

Стресор – причина, що викликає стрес. Стресори можуть бути *реальні* (фізичні подразники) та *психічні* (уявні, ті, що викликають спогади про щось неприємне).

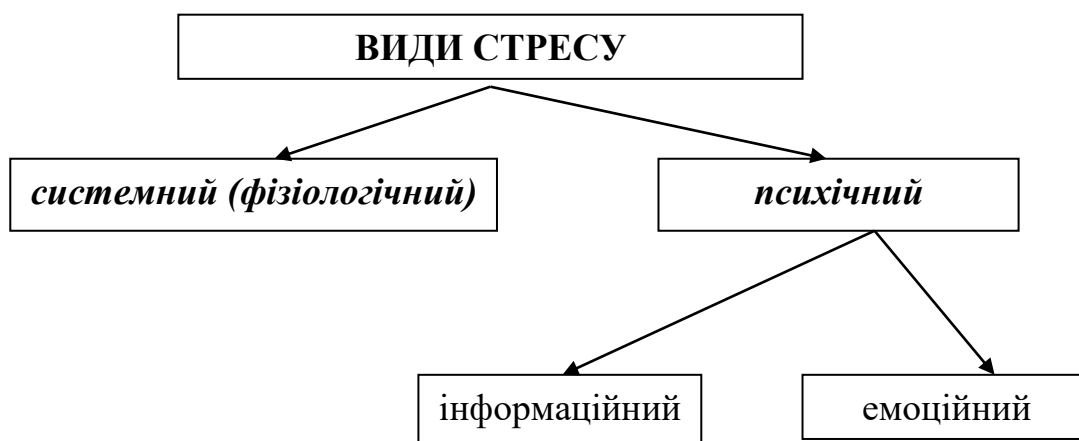

Рис.76. Класифікація видів стресу

Інформаційний стрес виникає в ситуаціях значного інформаційного навантаження, у випадку, коли людина не може виконати задачу переробки отриманої інформації, не встигає прийняти вірні рішення з необхідною швидкістю, особливо за умови високої відповідальності за ці рішення.

Виникнення *емоційного стресу* пов'язується з ситуаціями загрози, небезпеки, образи і т.ін. При емоційному стресі мають місце певні зміни в стихійній сфері особистості, а саме зміни протікання психічних процесів, емоційні зрушення, трансформація мотиваційної структури діяльності, порушення рухової та мовної поведінки.

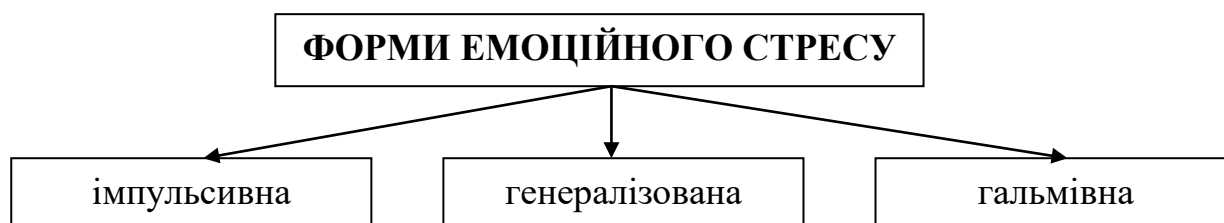

Рис.77. Форми емоційного стресу

Рис.78. Фази стресу

2. Прояви емоцій. Управління емоціями

Дж.Ланге привів опис фізіологічних і поведінкових характеристик радості, суму і гніву.

Радість супроводжується порушенням рухових центрів, через це в людини з'являються характерні рухи (жестикуляція, підскакування, плескання в долоні), посилення кровообігу в дрібних судинах (капілярах), внаслідок чого шкіра тіла червоніє і стає тепліше, а внутрішні тканини й органи починають краще забезпечуватися киснем і обмін речовин в них починає відбуватися інтенсивніше.

При сумі відбуваються зворотні зміни: гальмування моторики, звуження кровоносних судин. Це викликає відчуття холоду й ознобу. Звуження дрібних

судин легень приводить до відтоку з них крові, у результаті погіршується надходження кисню в організм, і людина починає відчувати придуха, стиснення і вага в груді і, намагаючись полегшити цей стан, починає робити тривалі і глибокі вдихи. Зовнішній вигляд видає сумну людини. Її рухи повільні, руки і голова опущені, голос слабкий, а мова розтягнута.

Гнів супроводжується різким почервонінням або ж зблідненням людини, напругою м'язів шиї, обличчя і рук (стискання пальців).

У різних людей прояви емоцій здійснюються по-різному, у зв'язку з чим говорять про таку особистісну характеристику, як *експресивність*. Чим більше виражає людина свої емоції через міміку, жести, голос, рухові реакції, тим більше в неї виражена експресивність.

Відсутність зовнішнього прояву емоцій не говорить про відсутність емоцій; людина може ховати свої переживання, заганяти їх усередину, що може стати причиною тривалої психічної напруги, що негативно впливає на стан здоров'я.

Емоції мають властивість заразливості. Це означає, що одна людина може мимоволі передавати свій настрій, переживання іншим людям, що спілкуються з нею. Внаслідок цього можуть виникнути як загальні веселощі, так і нудьга або навіть паніка.

Іншою властивістю емоцій є їхня здатність довгий час зберігатися в пам'яті. У зв'язку з цим виділяють особливий вид пам'яті — емоційну пам'ять. Оскільки емоції не завжди бажані, тому що при своїй надмірності вони можуть дезорганізувати діяльність або їхній зовнішній прояв може поставити людину в несприятне положення, виказавши, наприклад, її почуття стосовно іншого, бажано навчитися керувати ними і контролювати їхній зовнішній прояв.

Зняття емоційної напруги сприяють:

- зосередження уваги на технічних деталях завдання, тактичних прийомах, а не на значущості результату;
- зниження значущості майбутньої діяльності, надання події меншої цінності або взагалі переоцінка значущості ситуації;
- одержання додаткової інформації, що знімає невизначеність ситуації;
- розробка запасної відступної стратегії досягнення мети на випадок невдачі;
- відкладання на деякий час досягнення мети у випадку усвідомлення неможливості зробити це при наявних знаннях, засобах і т.ін.;
- фізична розрядка. Для цього потрібно зробити тривалу прогулянку, зайнятися певною корисною фізичною роботою. Іноді така розрядка відбувається в людини немов сама по собі: вона переміщається по кімнаті, перебирає речі, рве що-небудь. Тик (мимовільне скорочення м'язів обличчя), що виникає в багатьох у момент хвилювання, теж є рефлекторною формою моторної розрядки емоційної напруги;
- написання листа, запис у щоденнику з викладом ситуації і причини, що викликала емоційну напругу; цей спосіб більше підходить для людей замкнутих і потайливих;

- слухання музики;
- зображення на обличчі посмішки у випадку негативних переживань;
- активізація почуття гумору, тому що сміх знижує тривожність;
- м'язове розслаблення (релаксація), що є елементом аутогенного тренування і рекомендоване для зняття тривоги.

7.4. ВОЛЯ. ВОЛЬОВІ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Воля – це психічний процес, сутність якого полягає в регулюванні людиною своєї поведінки і діяльності, що пов'язано з подоланням внутрішніх та зовнішніх перешкод. Воля притаманна тільки людині.

Вольове зусилля – активізація всіх ресурсів організму і психіки для подолання перешкод та труднощів, що обумовлена прагненням до мети. За своєю природою вольове зусилля є довільною дією.

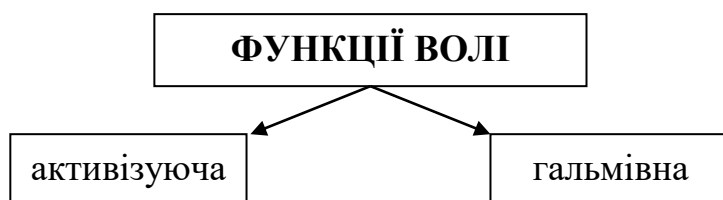

Рис.79. Функції волі

Вольова дія пов'язана з усвідомленістю мети діяльності, її значущості, сенсу та цінності, а також з наявністю напруги при здійсненні, що викликається подоланням перешкод.

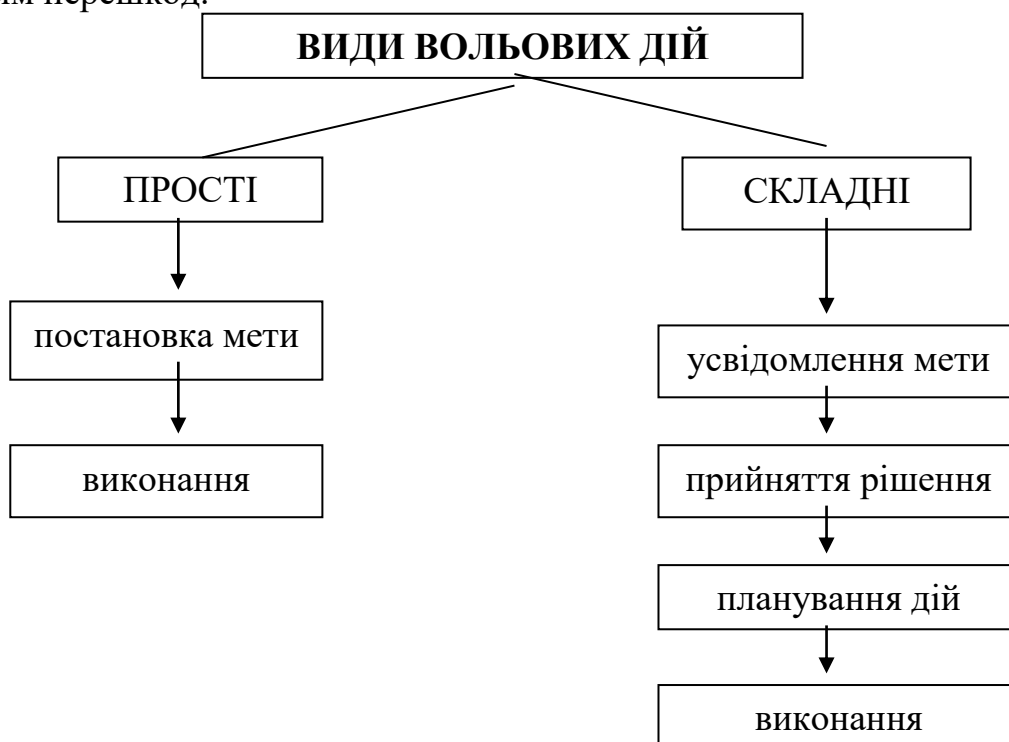

Рис.80. Стадії вольових дій

Усвідомлення мети – це розуміння того, що потрібно зробити, прийняття самої мети як образу бажаного результату.

Прийняття рішення – формування і оформлення готовності, рішучості докласти зусилля для досягнення мети.

Планування дій – усвідомлення і вибір послідовності й доцільних засобів виконання дії.

Виконання рішення – подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод і виконання прийнятого рішення.

Проміжний стан розвитку вольового акту, який виникає в ситуаціях, коли у людини є суперечливі бажання, що з одного боку спонукають до дії, а з іншого перешкоджають їй, називаються *боротьбою мотивів*.

Вольові якості особистості – це закріплені в поведінці вміння та відповідна їм готовність виконувати вольові дії.

ВОЛЬОВІ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ	<i>Сила волі</i> – узагальнена здатність долати значні труднощі, що виникають на шляху до досягнення визначеної мети.
	<i>Наполегливість і завзятість</i> – здатність довгий час спрямовувати і контролювати поведінку згідно поставленої мети.
	<i>Рішучість і сміливість</i> – якості, які передбачають готовність поєднувати швидкість і поміркованість у прийнятті цілі з подоланням негативних психічних станів (страх, невпевненість і т.ін.) заради її досягнення.
	<i>Витримка та самовладання</i> – якості, які забезпечують втримання психічних та фізичних дій, які перешкоджають досягненню мети.
	<i>Самостійність</i> – якість, яка полягає в готовності та вмінні ставити мету за власною ініціативою, критично оцінювати всю інформацію та орієнтуватися перш за все на власні ресурси.
	<i>Цілеспрямованість</i> – вміння підкорювати свої дії поставленим цілям.
	<i>Ініціативність</i> – вміння і готовність ініціювати активність з певним випередженням, не очікуючи зовнішнього спонукання до виконання дій.

Рис.81. Характеристика вольових якостей особистості

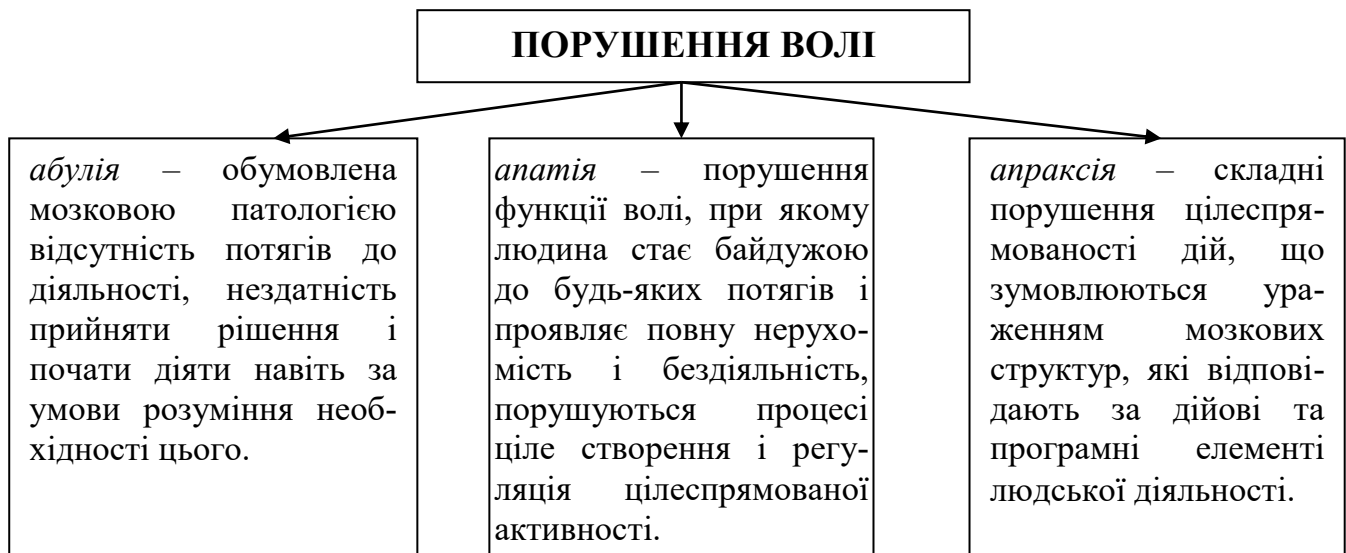

Рис.82. Види порушень волі

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає відмінність між емоціями та почуттями?
2. У чому полягають відмінності між емоціями людини і емоціями тварин?
3. Чому моральні, інтелектуальні, естетичні та практичні почуття належать до вищих почуттів?
4. Дайте характеристику поняттю „емоційний стан”.
5. Проаналізуйте причини виникнення емоцій.
6. Охарактеризуйте основні емоційні стани людини.
7. Дайте психологічний аналіз стресу як емоційного стану.
8. Проаналізуйте причини виникнення і порівняйте такі емоційні стани як пристрасть та афект.
9. Які об’єктивні та суб’єктивні чинники можуть впливати на настрій?
10. В чому проявляються основні функції волі?
11. Що таке вольове зусилля, якими чинниками воно зумовлюється?
12. Які причини можуть викликати боротьбу мотивів?
13. Назвіть вольові якості особистості і дайте їм стислу характеристику.
14. Чим відрізняються прості і складні вольові дії?
15. Яка структура складної вольової дії?
16. В чому полягає сутність найбільш типових порушень волі?

Тестові завдання з теми:

- 1. Вкажіть теорію емоцій, згідно з якою виразні емоційні рухи розглядалися як рудимент доцільних інстинктивних дій:**
 - 1) біологічна теорія емоцій П.К.Анохіна
 - 2) інформаційна теорія емоцій П.В.Симонова
 - 3) периферична теорія емоцій Джеймса-Ланге
 - 4) біологічна концепція емоцій Ч.Дарвіна
 - 5) теорія центрального мотивованого стану Д.Біндри

- 2. Вкажіть теорію емоцій, згідно з якою емоції – це вторинне явище – усвідомлення сигналів, що приходять в мозок, про зміни в м'язах, судинах і внутрішніх органах в момент реалізації поведінкового акту, викликаного емоційним подразником:**
 - 1) периферична теорія емоцій Джеймса-Ланге
 - 2) теорія центрального мотивованого стану Д.Біндри
 - 3) біологічна теорія емоцій П.К.Анохіна
 - 4) інформаційна теорія емоцій П.В.Симонова
 - 5) біологічна концепція емоцій Ч.Дарвіна

- 3. Вкажіть теорію емоцій, згідно з якою емоція не існує ні як єдиний процес, ні як окремий клас поведінкових реакцій і вона не може бути повністю відокремлена від інших явищ:**
 - 1) інформаційна теорія емоцій П.В.Симонова
 - 2) біологічна концепція емоцій Ч.Дарвіна
 - 3) біологічна теорія емоцій П.К.Анохіна
 - 4) теорія центрального мотивованого стану Д.Біндри
 - 5) периферична теорія емоцій Джеймса-Ланге

- 4. Вкажіть теорію емоцій, згідно з якою наявність потреби є обов'язковою , але не єдиною умовою виникнення емоції:**
 - 1) теорія центрального мотивованого стану Д.Біндри
 - 2) біологічна концепція емоцій Ч.Дарвіна
 - 3) інформаційна теорія емоцій П.В.Симонова
 - 4) периферична теорія емоцій Джеймса-Ланге
 - 5) біологічна теорія емоцій П.К.Анохіна

- 5. Вкажіть теорію емоцій, яка розглядає емоції як продукти еволюції, як фактор пристосування в житті тваринного світу:**
 - 1) периферична теорія емоцій Джеймса-Ланге
 - 2) біологічна концепція емоцій Ч.Дарвіна
 - 3) інформаційна теорія емоцій П.В.Симонова
 - 4) теорія центрального мотивованого стану Д.Біндри
 - 5) біологічна теорія емоцій П.К.Анохіна

- 6. Який тілесний прояв емоцій характеризується жестами і позою?**
- 1) міміка
 - 2) пантоміміка
 - 3) тон голосу
 - 4) вегетативні реакції
 - 5) біохімічні зміни в організмі
- 7. Назвіть емоційний стан, який характеризується відносно короткочасним сильним емоційним збудженням:**
- 1) пристрасть
 - 2) стрес
 - 3) афект
 - 4) настрій
 - 5) почуття
- 8. Назвіть стан надмірно сильного та тривалого психологічного потрясіння, яке виникає в людини, якщо її нервова система отримує перевантаження:**
- 1) стрес
 - 2) пристрасть
 - 3) фрустрація
 - 4) афект
 - 5) незадоволення
- 9. Назвіть емоційно складне переживання людиною своєї невдачі, яке супроводжується почуттям безвиході, крахом надій в досягненні певної бажаної мети:**
1) афект	4) фрустрація
2) стрес	5) пристрасть
3) перцепція	
- 10. Як називається поєднання емоцій, мотивів і почуттів, які сконцентровані навколо певного виду діяльності чи предмету (людини)?**
- 1) фрустрація
 - 2) афект
 - 3) пристрасть
 - 4) стрес
 - 5) задоволення
- 11. Назвіть якість особистості, яка проявляється в його здатності свідомо керувати своєю психікою та вчинками:**
- 1) самосвідомість
 - 2) воля
 - 3) емоції
 - 4) почуття
 - 5) свідомість

12. Назвіть вольову якість особистості, яка характеризується її здатністю діяти творчо, активно, гнучко і сміливо:

- 1) дисциплінованість
- 2) ініціативність
- 3) енергійність
- 4) рішучість
- 5) цілеспрямованість

13. Назвіть вольову якість особистості, яка характеризується її здатністю підкорювати свої дії меті:

- 1) рішучість
- 2) енергійність
- 3) дисциплінованість
- 4) цілеспрямованість
- 5) ініціативність

14. Назвіть вольову якість особистості, яка характеризується її здатністю керувати своїми думками і почуттями, діями і вчинками:

- 1) дисциплінованість
- 2) цілеспрямованість
- 3) енергійність
- 4) рішучість
- 5) витримка

15. Назвіть вольову якість особистості, яка характеризується її здатністю приймати своєчасні, обґрунтовані й тверді рішення в різних умовах життя і діяльності:

- 1) рішучість
- 2) наполегливість
- 3) енергійність
- 4) витримка
- 5) ініціативність

16. Вкажіть послідовність стадій складної вольової дії:

- 1) прийняття рішення
- 2) стадія планування дій і боротьби мотивів
- 3) виникнення, потяг і формулювання мети
- 4) виконання дії – досягнення мети

Задачі до теми:

Задача 1

Відома категорія слідчих, що відмінно справляються з початковою оперативною стадією розслідування. Вони здатні кілька діб підряд, майже без відпочинку виконувати невідкладні слідчі дії, бути невтомними і мобільними. Але як тільки розслідування стає більш спокійним, настає мить, коли потрібна тривала методична робота зі справи, а успіх досягається організованою планомірною поточною роботою, у слідчого-"оперативника" вгасає інтерес до справи, і він великими труднощами "дотягає" її до кінця, несучи втрати, утрачаючи навіть те, що було досягнуто в перші дні роботи.

Слідчі іншої категорії віддають перевагу більш спокійній кабінетній роботі, зіткнувшись з необхідністю виконати великий обсяг роботи, перебороти масу перешкод, часто опускають руки і не можуть справитися зі справою не тому, що для цього потрібно якесь особливе мистецтво, а лише через особливості свого характеру.

Також надзвичайно показово, що часто слідчий, знайшовши слід можливого злочинця, залишає злочин невикритим. Як показало вивчення причин неповного розкривання особливо небезпечних злочинів, у кожному четвертому випадку призупинення справи за невиявленням винних, злочинець уже був виявлений або запідозрений, але слідчому не вистачило волі, щоб довести перевірку правильної версії до кінця.

Про які вольові якості і дефекти волі свідчать ці приклади?

Задача 2

Наявність періодичних перевантажень у роботі слідчих приводить до того, що деякі з них звикають працювати, ривками, з особливою напругою наприкінці місяця (заради поліпшення звітності) або при "аварійному" стані справи. У них з'являється схильність систематично відкладати ту роботу, яку без ризику можна виконати пізніше. З часом ця схильність перетворюється в звичку. Аврари змінюються усе більш тривалими періодами неробства, яким знаходиться виправдання в силу минулих перевантажень, а останні стають неминучими в результаті занедбаності справ. Тим часом застарілі справи і матеріали гнітять і страшать слідчого, взятися за них стає все складніше. І коли подальші відволікання уже неможливі, слідчий виконує роботу абияк, припускаючи всілякі порушення, аби скоріше позбутися її.

Про які дефекти психіки свідчить описане явище?

Задача 3

Визначте, якій з вольових рис характеру відповідає здатність висувати на передній план ті мотиви поведінки, що пов'язані з основними принципами і цілями особистості.

Які мотиви поведінки Ви вважаєте найбільш цінними?

Наведіть приклади прояву названої риси характеру в професійній діяльності слідчого.

Задача 4

Визначте, якій з вольових рис характеру відповідають:

- здатність у важких, конфліктних ситуаціях вчасно приймати обґрунтоване, тверде рішення і виконувати його;
- здатність припинити виконання дії при зміні обстановки, коли воно перестає бути доцільним.

У чому розходження між поняттями "рішення" і "намір"? Назвіть причини різних видів нерішучості слідчого і шляхи її подолання.

У чому полягає взаємозв'язок рішучості, оперативності, ініціативності як рис характеру слідчого?

Задача 5

Визначте, якій з вольових рис характеру відповідає здатність досягати поставленої мети, переборюючи значні труднощі, переносити значну моральну і фізичну напругу, непохитно ставитися до невдач і навіть поразок, завзято шукати нові засоби досягнення раніше поставленої мети.

У яких випадках вольова дія вимагає складання плану? Наведіть приклад із практики роботи слідчого.

Задача 6

Визначте, якій з вольових рис характеру відповідають:

- здатність підкоряти поведінку правилам, нормам, вимогам окремих соціальних груп і суспільства в цілому;
- здатність виявляти великі зусилля для найкращого виконання цих вимог.

Яка вольова риса характеру слідчого містить у собі усвідомленість суспільного і службового боргу, постійну готовність швидко і точно виконувати вимоги закону і підзаконних нормативних актів, правил несення служби?

Задача 7

Визначте, якій з вольових рис характеру відповідають:

- стійкість позицій і поглядів особистості в різних ситуаціях, узгодженість слів і вчинків;
- енергійність, здатність до тривалої напруги, до подолання труднощів у напружених ситуаціях;
- сила характеру в поєднанні з принциповістю;
- здатність до самовладання в небезпечних ситуаціях, готовність і вміння досягати мети, незважаючи на небезпеку.

У чому полягає взаємозв'язок цих вольових рис характеру зі стійкістю й організованістю? Наведіть приклади прояву названих рис характеру в професійній діяльності слідчого.

Задача 8

Визначите, який з вольових рис характеру відповідають:

- здатність контролювати свою поведінку в складних конфліктних умовах, утримуватися від непотрібних дій, стримувати свої емоції і почуття, не допускати імпульсивних дій, регулювати свій настрій, не втрачати цілковитого самовладання у важких і навіть небезпечних ситуаціях, непохитно переносити скруту, фізичні страждання;

- оптимальне співвідношення активності і стриманості, рівність поведінки, використання усіх своїх можливостей у будь-яких умовах.

Чи зв'язані ці риси характеру з об'єктивністю проведеного слідчим розслідування?

Задача 9

З Загорського і Рязанського краєзнавчих музеїв було викрадено кілька десятків картин відомих майстрів живопису. Чотири викрадені картини виявилися зданими на комісію в антикварний магазин. О другій годині ночі слідчі працівники прибули до дачі, де проживала особа, яка здала картини на комісію. Півтори години вони чекали, поки мешканці будинку одягнуться, стукали, погрожували відповідальністю, а коли, нарешті, розкривши двері, ввійшли в будинок, то побачили, як у печі догоряли останні шматки картин.

Яка з позитивних вольових рис, характеру не була виявлена слідчими працівниками в даній ситуації?

Задача 10

Слідчого Р. останнім часом переслідували невдачі в розслідуванні ряду кримінальних справ. У справі, що знаходиться у виробництві, йому необхідно було терміново прийняти важливе рішення. Однак Р., коливаючись, сумніваючись і страждаючи, так і не зміг сконцентруватися на рішенні даної слідчої задачі.

Про сформовану ситуацію Р. доклав прокуророві. Той у свою чергу звинуватив слідчого в дезорганізованості, низькому рівні виконання, схильності до пасивності. До цього ряду невдач Р. зарекомендував себе як принциповий, ініціативний, наполегливий працівник, що близько приймає до серця справу, якій служить, долі інших людей, у тому числі підозрюваних і обвинувачуваних.

Який з видів конфліктних емоційних станів проявився в слідчого Р. у даній ситуації (афект, стрес, фрустрація)? ,

Які шляхи попередження можливих негативних психічних станів слідчого?

Задача 11

Мислення і почуття вже давно протиставляють. Як стверджував Ларошфуко: «Розум в дурнів завжди розташований біля серця». Там, де домінують емоції, людина завжди скоює непередбачені вчинки, які важко пояснити.

Як психологія розглядає взаємодію мислення і почуттів?

Задача 11

Реєстрація емоційних реакцій під час перегляду трагічного фільму в американських та японських студентів показала, що вони однаково емоційно реагували на фільм, але при обговоренні цього фільму японці біли значно більш стриманими і тільки ввічливо посміхалися.

Як пояснити таку різницю в поведінці?

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Почуття, як і всі психічні процеси, є відображенням дійсності. Як здійснюється відображення дійсності в почуттях і чим воно відрізняється від відображення, яке здійснюється в процесах сприйняття, пам'яті та інших?
2. Чим можна пояснити те явище, що коли людині надати можливість «висловитися», «поплакати», вона більш легко переносить нещастя?
3. Чи завжди характер емоційної реакції людини є адекватним характеру самого впливу? Поясніть чому виникає можлива відповідність чи невідповідність?
4. Той факт, що емоції викликають ярко виражені зміни в діяльності внутрішніх органів, змусило Джемма і Ланге висунути теорію, згідно якої емоції - це сума тільки органічних відчуттів. Доведіть помилковість цієї точки зору.
5. Наведіть психологічний аналіз стреса як емоційного стану.
6. Проаналізуйте причини виникнення пристрасті і порівняйте такі емоційні стани як пристрасть та афект.
7. Охарактеризуйте складну вольову дію і вкажіть на кому з її етапів виникає боротьба мотивів. Опишіть це явище.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Бондаренко А.Ф. Основы психологии. Учебник для студентов гуманитарных вузов. – К.: Освита Украины. – 2009. – 328 с.
2. Виллюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. – М., 1982. – 142 с.
3. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М., 1998. – 217 с.
4. Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. Психические состояния человека, лишенного свободы. – М., 1968. – С. 7-10.
5. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х томах. Перевод с французского. – М.: Мир, 1999.
6. Изард К. Психология эмоций. – СПб., 1999. – 464 с.
7. Кириленко Т. С. Психология: емоційна сфера особистості: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. — К. : Либідь, 2007. — 256с.
8. Крайнюк В. М. Психология стрессостойкости личности. — К. : Ніка-Центр, 2007. — 431с.
9. Левитов Н. Д. О психологических состояниях человека. – М., 1964.

10. Леонова А. Б. Психодиагностика функциональных состояний человека. – М., 1984.
11. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2001. – 592 с.
12. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В., Папуча М. В., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). — 2.вид., перероб. і доп. — Вінниця : Нова Книга, 2004. — 704с.
13. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). – К. : ТОВ "КММ", 2007. – 296с.
14. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищих пед. навч. закл.. — 3.вид., випр. — К. : Вища школа, 2004. — 487с.
15. Немов Р.С. Психология. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.1: Общие основы психологии. – 688 с.
16. Сосновникова Ю. Е. Психические состояния человека, их классификация и диагностика. – Горький, 1975.
17. Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А., Алексєєва М. І., Кириленко Т. С. Психологія: підручник для студ. вищих навч. закл. / Юрій леонідович Трофімов (ред.). — Вид. 6-е, стер. — К. : Либідь, 2008. — 560с.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. Москва, 1980.
2. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Корнєв О. М., Костицький М. В., Кудерміна О. І. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями: навч. посіб. / Київський національний ун-т внутрішніх справ / Л.І. Казміренко (заг.ред.), Є.М. Моїсєєва (заг.ред.). — Вид. 3-є, доопрац. та доп. — К. : КНТ, 2008. — 152с.
3. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Костицький М. В., Моїсєєва О. Є., Тарарухін С. А. Юридична психологія: підручник / Л.І. Казміренко (заг.ред.), Є.М. Моїсєєв (заг.ред.). — К. : КНТ, 2007. — 359с.
4. Ананьев Б. Г. Теория ощущений. — Л.: ЛГУ, 1961.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. — М.: Аспект-Пресс, 2005. — 376 с.
6. Андреева Т. Є., Бутенко О. П., Опікунова Н. В., Садовніченко О. В., Тулін В. М. Етика та психологія ділових відносин: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Тетяна Євгеніївна Андреева (ред.). — Х. : Бурун Книга, 2004. — 143с.
7. Андреева Я. Ф.. Соціальна психологія: Навч.-метод. комплекс для студ., які навчаються на спец. "Практична психологія" / Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя. — Ніжин : Видавництво НДПУ ім. М.Гоголя, 2004. — 46с.
8. Артюшина М. В., Журавська Л. М., Колесніченко Л. А., Котикова О. М., Радченко М. І., Романова Г. М. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: навч. посібник / Державний вищий навчальний заклад "Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана" / Марина Віталіївна Артюшина (заг.ред.). — К. : КНЕУ, 2008. — 329с.
9. Аршава І. Ф., Рєпіна О. Г., Аршава І. О.. Юридична психологія: підручник / Дніпропетровський національний ун-т. — Д. : РВВ ДНУ, 2008. — 180с.
10. Балл Г. О., Бастун М. В., Гордієнко В. І., Красильникова Г. В., Красильников С. Р. Психологія праці та професійної підготовки особистості: Навч. посібник / Академія педагогічних наук України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти / П.С. Перепелиця (ред.), В.В. Рибалко (ред.). — Хмельницький : Універ, 2001. — 330с.
11. Бедь В. В. Юридична психологія: Навч.посіб. для студ. вищ. закладів освіти. — К. : Каравел, 2003. — 376с.
12. Белявский И. Г. Психология личности. Ростов-на-Дону, 1975.
13. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Пер. С англ. под редакцией Н. Бурыгиной, Р. Кучкаровой. — М.: ЗКСМО-Пресс, 2001. — 640 с.
14. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. — СПб: Питер, 2004. — 224 с.

15. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещерякова, В.Зинченко, СПб: ЕВРОЗНАК, 2005. – 672 с.
16. Бондаренко А. Ф. Основы психологии: Учебник для студ. фак. слав. яз. Киевского национального лингвистического ун-та / Киевский национальный лингвистический ун-т. — К. : Издательский центр КНЛУ, 2005. — 254с. : рис. — Библиогр.: с. 242-248.
17. Бондаренко А.Ф. Основы психологии. Учебник для студентов гуманитарных вузов. — К.: Освіта України. — 2009. — 328 с.
18. Брушлинский А. В. Продуктивное мышление и проблемное обучение. — М., 1983.
19. Варій М. Й. Загальна психологія: підруч. для студ. психол. і пед. спец. ВНЗ / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 967с.
20. Варій М. Й. Психологія особистості: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 592с.
21. Васильев В.Л. Юридическая психология — СПб.: Питер Пресс. — С. 291-293.
22. Введение в психологию: Учебн. для высш. шк. / Общ. ред. А. В. Петровского. — М.: Academia, 1996. — 496 с.
23. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. — М., 1982. — 142 с.
24. Волошина В. В., Долинська Л. В., Ставицька С. О., Темрук О. В. Загальна психологія: практикум: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл.. — К. : Каравела, 2005. — 279с.
25. Волянська О. В., Ніколаєвська А. М. Соціальна психологія: навч. посібник. — К. : Знання, 2008. — 275с.
26. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений. Т.2. М., 1982.
27. Гамезо М. В., Ломов Б. Ф., Рубахин В. Ф. Психологические аспекты методологии и общей теории знаков и знаковых систем // Психологические проблемы переработки знаковой информации. М., 1977.
28. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. — М.,1998. — 217 с.
29. Гапон Н. П.. Соціальна психологія: [навч. посібник] / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2008. — 365с.
30. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию: Курс лекций. — М., 2004.
31. Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. Психические состояния человека, лишённого свободы. —М., 1968. — С. 7-10.
32. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х томах. Перевод с французского. — М.: Мир, 1999.
33. Гордеева Н. Д., Зинченко В. П. Функциональная структура действия. — М., 1982.

34. Гордієнко В., Копець Л. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". — К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. — 304с.
35. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. 2-е изд. — Ленинград, 1988.
36. Докаш В. І., Попелишко О. А., Чугаєвський В. А. Етика та психологія ділового спілкування: Навч.- метод. посіб. / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці : Рута, 1999. — 68с.
37. Дороніна М. С., Жданова І. В., Полякова Г. А., Тютлікова В. В. Соціальна психологія: навч. посіб. у схемах і таблицях / Харківський національний економічний ун-т. — Х. : Вид. ХНЕУ, 2009. — 127с.
38. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. — СПб.: Питер, 1999. — 368 с.
39. Еникеев М.И. Практикум по юридической психологии — М.: Норма, 2001. — 592 с.
40. Еникеев М.И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: Учебник для вузов. — М.: Норма, 2005. — 640 с.
41. Занюк С. С. Психологія мотивації: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. — К. : Либідь, 2002. — 303с. — Бібліогр.: с. 296-298.
42. Изард К. Психология эмоций. — СПб., 1999. — 464 с.
43. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. — СПб., 2005. — 508 с.
44. Ильин Е.П. Психология воли. — СПб., 2000. — 280 с.
45. Іпатов Е. Ф., Левківський К. М., Павловський В. В. Соціальна психологія: Навч. посібник для підгот. бакалаврів усіх форм навч. / Інститут змісту і методів навчання; Національний технічний ун-т України "Київський політехнічний ін-т" — К., 1997. — 120с.
46. Кагальняк Г. І., Шульдик Г. О., Якимчук Б. А., Данилевич Л. А. Психологія здібностей: Навч. посібник / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. — К. : Науковий світ, 2001. — 76с.
47. Кален Л. М. Психологія професійного життя особистості / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К. : "Знання", 1998. — 23с.
48. Карпов А.В. Психология менеджмента. — М.: Гардарики, 1999.
49. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. — К. : Либідь, 2007. — 256с.
50. Киричук О. В. Психологія особистості: Опорний конспект / Інститут підготовки кадрів держ. служби зайнятості. — К. : ІПК ДСЗУ, 2003. — 46с.
51. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы. — Казань, 1969.
52. Козляковський П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2004. — 240с.
53. Козляковський П. А., Козляковський А. П. Соціальна психологія: Курс лекцій. Практикум. Хрестоматія / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім.

Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". — Миколаїв, 2005. — 424с.

54. Копасєва О. М. Соціальна психологія: посібник-практикум / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. — Черкаси : ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2007. — 84с. — Бібліогр.: с. 72-79.

55. Копець Л. В. Психологія особистості: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". — К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. — 460с.

56. Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Марченко В. М. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. — К. : Ельга, 2005. — 320с.

57. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості. — К. : Ніка-Центр, 2007. — 431с.

58. Кречмер Э. Строение тела и характер. — М.: Педагогика-Пресс, 1995. — 608 с.

59. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М., Психология малой группы: Теоретический и прикладной аспекты. — М: Изд-во МГУ, 1991. — 205 с.

60. Левитов Н. Д. О психологических состояниях человека. — М., 1964.

61. Левитов П. Психология характера. — М., 1969.

62. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст. — М., 1991. — 279 с.

63. Леонгард К. Акцентуированные личности / В.М. Лещинская - Пер. с нем. — Ростов н/Дону: Феникс, 1997. — 544 с.

64. Леонова А. Б. Психодиагностика функциональных состояний человека. —М., - 1984.

65. М'ясоїд П.А. Задачі з курсу загальної психології: Навч.посіб. — К.: Вища шк., 2000. — 183 с.

66. Майерс Д. Социальная психология. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 429 с.

67. Маклаков А.Г. Общая психология. — СПб., 2001. — 592 с.

68. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Методологія, методи, програми, процедури: Навчальний посібник для вищої школи. — К. : Наукова думка, 1998. — 226с.

69. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В., Папуча М. В., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). — 2.вид., перероб. і доп. — Вінниця : Нова Книга, 2004. — 704с.

70. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). — К. : ТОВ "КММ", 2007. — 296с.

71. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. - 2-ге вид. - К. : МАУП, 2001. - 256 с.

72. Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание: Учебное пособие к спецкурсу. — М., 1996. — 254 с.

73. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. — СПб.: Питер, 2003. — 651 с.

74. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищих пед. навч. закл. — 3.вид., випр. — К. : Вища школа, 2004. — 487с.
75. Немов Р.С. Психология. — М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. — Кн.1: Общие основы психологии. — 688 с.
76. Норакидзе В. Г. Методы исследования характера личности. / АН Грузии ССР Ин.-т психологии — Тбилиси: Мецниерета, 1989. — 308 с.
77. Огороднійчук З. В. Загальна психологія: Практикум: Навч. посібник. — К., 2004. — 195с.
78. Орбан Л. Е., Гриджук Д. М., Терещук В. М., Терещук С. В., Синютка Л. П. Психологія професійної діяльності і спілкування / Л.Е. Орбан (ред.), Д.М. Гриджук (ред.). — К. : Преса України, 1997. — 191с.
79. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Навч. посібник. — К. : Академвидав, 2005. — 448с.
80. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Підручник для студ. вищих навч. закл.: У 2 кн.. — К. : Либідь, 2004. Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. — К. : Либідь, 2004 — 574с.
81. Орбан-Лембрик Л. Е., Кощинець В. В.. Юридична психологія: Курс лекцій для студ. вищих навч. закл. — Івано-Франківськ : Плай, 2005. — 316с. — Бібліогр.: с. 268-270.
82. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. — М., 1982. — 255 с.
83. Платонов К. К. Структура и развитие личности. — М.: Наука, 1999.
84. Платонов К.К. Проблемы способностей. — М., 1972. — 312 с.
- а. Познавательные процессы и способности в обучении. — М., 1990.
85. Психология и этика делового общения. Учебник для вузов / Под общ. ред. В.Н. Лавриненко. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 415 с.
86. Психология личности в трудах зарубежных психологов. — СПб.: Питер, 2000. — 320 с.
87. Психология личности в трудах отечественных психологов. — СПб.: Питер, 2000. — 480 с.
88. Психология. Учебник для вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. — СПб.: Питер, 2000. — 608 с.
89. Психология: Учебник / Под ред. проф. А. А. Крылова. — М: Проспект, 1998.
90. Романова Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы. — СПб.: Питер, 2007. — 464 с.
91. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., що навчаються за спец. "Психологія". — 2. вид., стер. — К. : Либідь, 2003. — 990с.
92. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2-х тт.
93. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент, характер, личность. — М., 1984. — 161 с.
94. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В., Зелінська Т., Лисянська Т. Загальна психологія: Навч. посібник. — К. : Просвіта, 2005. — 464с.

95. Сосновникова Ю. Е. Психические состояния человека, их классификация и диагностика. – Горький, 1975.
96. Столяренко Л.М. Психология и педагогика: Учеб. Пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 423 с.
97. Страхов М. В. Психология характера. – Саратов, 1970.
98. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. – М., 1982. – 231 с.
99. Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А., Алексєєва М. І., Кириленко Т. С. Психологія: підручник для студ. вищих навч. закл. / Юрій леонідович Трофімов (ред.). — Вид. 6-е, стер. — К. : Либідь, 2008. — 560с.
100. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М: Наука, 2004. – 455 с.
101. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. – М., 1986. – Т.1 – 406 с.
102. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: Основные положения, исследования / Пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова. – 2-е изд., испр. – СПб.: Питер, 1998. – 606 с.
103. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування: навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. — 2-ге вид., випр. та доп. — К. : Професіонал, 2007. — 464с. — Бібліогр.: с. 307-311.
104. Швачко О. В. Соціальна психологія: Навч. посібник для студ. неспсихол. спец. вищих навч. закл.. — К. : Вища школа, 2002. — 111с.
105. Шинкарьок А. І., Шинкарьок В. А., Сімко Р. Т. Психологія діяльності: навч. посіб. / Кам'янець-Подільський національний ун- т ім. Івана Огієнка / Анатолій Іванович Шинкарьок (заг.ред.). — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. — 208с.
106. Шулдик Г. О., Шулдик Н. В. Психологія мислення / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. — К. : Інтеллект, 1999. — 170с. — Бібліогр.: с. 167-170.